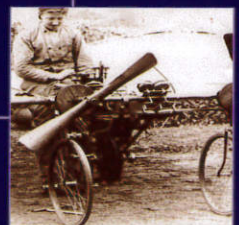
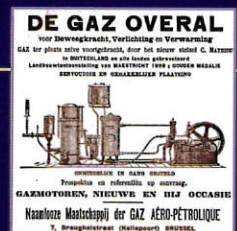

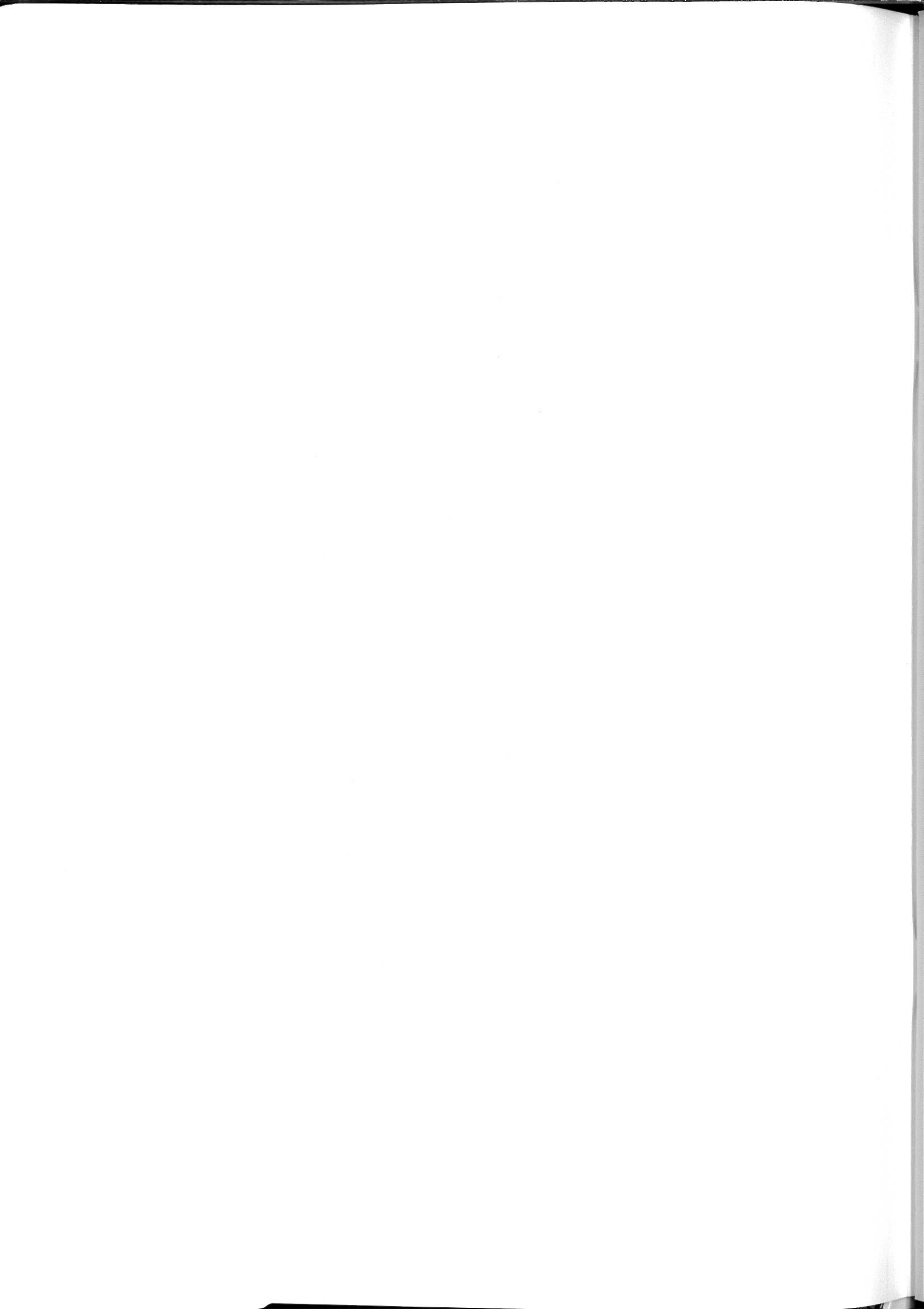
Ons Heem

Tijdschrift over lokaal erfgoed
in Vlaanderen

Huis De Zalm
Zoutwerf 5
2800 Mechelen

Driemaandelijks tijdschrift
jaargang 61, nr. 3
juli-augustus-september 2008
Afgiftekantoor: 2800 - Mechelen Mail
P 309404

Ons Heem

Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen

Driemaandelijks tijdschrift van Heemkunde Vlaanderen vzw,
Huis De Zalm, Zoutwerf 5, 2800 Mechelen
jaargang 61, nummer 3
juli-augustus-september 2008
ISSN 1370-6489

Afgiftekantoor: 2800 - Mechelen Mail
P 309404

Redactieraad:

Jan De Cock	Dominique Vanpée
Jan De Meester	Romain John van de Maele
Julien De Vuyst	Karel van den Bossche
Fons Dierickx	Luc Van Driessche
Ferdi Geerts	Luc Van Eeckhoudt
Rudy Janssens	Eva Van Hoye
Jean-Marie Lermyte	Harry Vermeir
Didier Stragier	Reinoud Vermoesen
Henri Vannoppen	

Iedere auteur is verantwoordelijk voor zijn eigen bijdrage. Overname van artikelen is slechts toegestaan na toestemming van de redactie en met bronvermelding.

Licht en vuur, eenvoudige dingen

De nieuwe verlichtingsmiddelen in de leperse en Leuvense pers (1880-1930)

Romain John van de Maele

De moeder van Stijn Streuvels heeft haar kinderen op het hart gedrukt dat ze tevreden moesten zijn met eenvoudige dingen, en daarmee bedoelde ze: *'kost en kleëren, licht en vuur, een warme polk om in te slapen, en van eten en drinken niets te kort.'*¹ Streuvels zelf heeft licht en warmte terecht met veiligheid en een *'krijzeling van welbehagen'* geassocieerd (Streuvels 1942, p. 133), al waren de veiligheid en het welbehagen in vroeger tijden vaak ver te zoeken. Vuur en licht brandden figuurlijk een gat in de portemonnee, en er werd, vaak uit noodzaak, maar ook uit gierigheid bespaard op de verlichting. Niet toevallig betekent de uitdrukking 'zijn kaars aan twee kanten branden' dat men door roekeloze verspilling zijn vermogen voortijdig opmaakt – de uitdrukking komt ook in het Engels, het Frans, het Zweeds en het Deens voor...

De Deense ironisch-realistische auteur Gustav Wied (1858-1914) herinnerde zich dat bij zijn ouders 's avonds slechts één roetkaars werd aangestoken, maar toen grootvader op bezoek kwam, verdubbelden ze het aantal kaarsen. De oude man vroeg toen of ze steeds zo gul waren met licht,

en toen Wieds ouders ontkennend antwoordden, stond grootvader op en doofde de tweede roetkaars met de woorden: *'Eén kaars volstaat.'*² Wied was een boerenzoon en zijn ouders hadden niet alleen roetkaarsen in huis. De hanglamp en andere opvallende lichten werden echter alleen aangestoken op moeders verjaardag – in de woonkamer scheen dan overdadig licht. (Wied, p. 39)

In een werk over de familie Gezelle beschrijft Streuvels (1871-1969) hoe zijn ooms 's avonds met een 'keerspan' (een blakertje) naar hun slaapkamer trokken.³ Fik en Sarel Lateur waren welstellende bakkers, maar ze waren *'weiger vooral op licht en vuur.'* (Streuvels 1980, p. 88) Misschien waren Fik en Sarel Lateur gewoon voorzichtig. Ongevallen met (petroleum)lampen en blakers, op weg naar de slaapkamer of de kelder, hebben heel wat onheil veroorzaakt, en als lichtbron was de petroleumlamp dikwijls ontoereikend. Uitgedrukt in lumen (de eenheid van uitgezonden licht) per watt stroomverbruik was het lichtrendement van een petroleumlamp ongeveer zeven keer minder sterk dan dat van een kooldraadlamp. Tabel 1, aan het eind van dit arti-

¹ S. STREUVELS, *Heule*, Kortrijk, 1942, p. 46. Verdere verwijzingen worden als volgt in de tekst aangeduid: Streuvels 1942 met vermelding van de pagina.

² G. WIED, *Udvalgte skrifter: 1 Bind*, Kjøbenhavn/Kristiania, 1917, p. 16. Verdere verwijzingen worden als volgt in de tekst aangeduid: Wied met vermelding van de pagina.

³ S. STREUVELS, *Kroniek van de familie Gezelle*, Brugge/Nijmegen, 1980, p. 87. Verdere verwijzingen worden als volgt in de tekst aangeduid: Streuvels 1980 met vermelding van de pagina.

kel, geeft de evolutie van het lichtrendement tot ongeveer 1930 weer.⁴

In *Op 't Blauwhuis* (1897), een vroege roman van Cyriel Buysse (1859-1932), plaatsten Zenobie en Romanie, vóór ze achter hun kantkussen gingen zitten, een bokaal gevuld met water vóór de lamp om het licht te versterken.⁵ Deze primitieve verlichting stak schril af bij de elektrische verlichting die sinds anderhalf jaar in het nabijgelegen 'Verbeteringsgesticht' de nieuwsgierigheid en verwondering wekte van wie 's avonds langs het gesticht reed.

De petroleumlamp en de olielamp hebben de eeuwwisseling – zeker op het platteland – lang overleefd, ook al was hun lichtrendement relatief beperkt, zoals ondermeer blijkt uit het verhaal van een vroedvrouw die vanaf 1928 actief was in de omgeving van Ernonheid: '*Sans éclairage électrique, il était difficile de faire autre chose [que de jouer aux cartes] à la lumière des quinquets*.' Toen ze in de vallei van de Lienne bij een bevalling hielp, viel de echtgenoot die de olielamp vasthield in zwijm...⁶ Ik gebruik met opzet het woord olielamp en niet het – ook in Vlaanderen – veel gebruikte 'quinquet', want niet alle olie- en petroleumlampen waren volgens het principe van Quinquet vervaardigd. In het laatste kwart van de achttiende eeuw werd een aantal openbare gebouwen in Parijs met 'quinquets' verlicht, en dat lokte enthousiaste reacties uit: het publiek had het over een wonder. De redacteur van het Leuvense blad *Journal des Petites Affiches* citeerde in 1882, ruim honderd jaar later, ook kritische stemmen: '*C'est un peu pâle, ça fume et l'huile découle souvent de l'appareil*.' De uitvinding van Quinquet – een lamp met een dubbele luchttoevoer en een oliehouder die zich op een hoger niveau dan de wiek bevond – werd later verbeterd door de horlogemaker Carcel en in 1837 geperfectioneerd door Franchot. Bij deze verbeterde lamp, met een reservoir onder de brander en een mechanisme in de voet, was de toevoer van olie naar de wiek gedurende vele uren verzekerd, en de lamp werd lange tijd beschouwd als het nec plus ultra van de huisverlichting.⁷ In het laatste kwart van de negentiende eeuw werden in de Leuvense verkoopberichten vaak quinquetlampen vermeld, maar of de benaming terecht werd gebruikt, kan niet meer worden achterhaald.

In deze bijdrage richt ik het zoeklicht op de bespreking van en advertenties voor de nieuwe verlichtingsmiddelen in de periode 1880-1930. Voor mijn onderzoek maak ik gebruik

van een aantal gedigitaliseerde Ieperse en Leuvense weekbladen.⁸ De vragen die ik probeer te beantwoorden zijn: (1) Hoe werden gaslampen en elektrische verlichting onthaald door de medewerkers van de weekbladen? (2) Hoe werden de nieuwe verlichtingsmiddelen gepresenteerd? Waagden de producenten zich aan vergelijkende reclame, welke argumenten werden aangehaald om de gebruikers te overtuigen, tot wie richtte men zich en waren de advertenties geïllustreerd? (3) In welke mate weerspiegelden de advertenties de technische vooruitgang en de verwachtingen van het publiek zoals die in redactionele bijdragen en historische studies tot uiting kwamen? Ik vergelijk de artikelen en advertenties met beschrijvingen in romans en verhalen en met de uitbeelding van interieurs door schilders. Voorts maak ik gebruik van het boeiende overzicht *Van gaslamp tot gloeilicht*⁹ en ander historisch onderzoek. Nu en dan kijk ik – ter vergelijking – naar de verlichting van Engelse huizen aan het eind van de negentiende eeuw¹⁰ en naar wat in enkele Nederlandse dagbladen¹¹ over gloeilampen werd gepubliceerd. De vergelijking met de ontwikkeling in Engeland en Nederland werd ingegeven door de volgende overwegingen: Engeland was de bakermat van de Industriële Revolutie en Nederland had al vroeg een gloeilampenfabriek (Philips) die in Europa een echt begrip is geworden.¹² Ik beschrijf evenwel eerst wat voorafging, en hoe licht en vuur soms alles verschroeide vlammen werden.

1. Verlichting en brandgevaar... wat voorafging

Vóór de introductie van de gloeilamp ging verlichting steeds gepaard met vuur. Volgens Jozef Weyns, die uitvoerig de oudere lichtbronnen heeft beschreven, was het open haardvuur gedurende lange tijd de belangrijkste lichtbron,¹³

⁴ Gebaseerd op C. VAN SANTEN & A.J. HANSEN, *Licht in de architectuur. Een beschouwing over dag- en kunstlicht*, Amsterdam, 1985, p. 31.

⁵ C. BUYSSE, *Verzameld werk I*, Brussel, 1974 (samengesteld en ingeleid door A. van Elslander en A.M. Musschoot), p. 603.

⁶ 'Souvenirs de ma maman', users.skynet.be/maevrard/souvenirsmaman.html.

⁷ *Journal des Petites Affiches*, 1 januari 1882 en *Successful innovations in domestic oil-lighting*, www.encyclopedia.org.

⁸ De gedigitaliseerde Ieperse bladen (www.geheugenvanieper.be) heb ik geraadpleegd vóór september 2007. Het Leuvense blad *Journal des Petites Affiches* is ten dele gedigitaliseerd en met de nog niet gedigitaliseerde originele jaargangen beschikbaar in het stadsarchief van Leuven.

⁹ A. DEVOGELAERE, *Van gaslamp tot gloeilicht*, Kapellen, 1987. Verdere verwijzingen worden als volgt in de tekst aangeduid: Devogelaere met vermelding van de pagina.

¹⁰ Ik verwijs naar A. BRIGGS, *Victorian things*, London, 1990 en J. FLANDERS, *The Victorian house*, London, 2004. Verdere verwijzingen worden als volgt in de tekst aangeduid: Briggs of Flanders met vermelding van de pagina.

¹¹ Historische krant in beeld, www.kb.nl.

¹² Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleef Nederland buiten het oorlogsgewoel. In een advertentie in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 14 maart 1916 wees Philips erop dat het bedrijf 3500 'Nederlandsche arbeiders(sters)' tewerkstelde. Avondblad, p. 4.

¹³ J. WEYNS, *Bokrijk. Tuin van de Vlaamse volkskultuur*, Hasselt, 1961, p. 107. Verdere verwijzingen worden als volgt in de tekst aangeduid: Weyns met vermelding van de pagina.

maar met kaarsen en olielampen kon men op stap gaan naar een stal, de kelder, de slaapkamer, of naar buiten. In herenhuizen en in de woningen van patriciërs maakte men echter al eeuwenlang gebruik van indrukwekkende luchters, zoals o.a. blijkt uit het *Laatste Avondmaal* (voltooid ca. januari 1468) van Dirk Bouts en het *Arnolfini-portret* (1434) van Jan van Eyck. Heel wat bescheidener was de kandelaar op een tafel in een burgerlijk interieur dat de Meester van Flémalle als decor gebruikte voor de *Annunciatie* die in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel wordt bewaard.¹⁴

Omgevallen kaarsen en olielampen konden destijds een heel dorp in vlammen doen opgaan, en in het Nederlandse polderdorp Graft was het in de zeventiende eeuw verboden 'op straat een brandende kaars anders dan in een besloten lantaarn mee te dragen.' Ook binnenshuis was het gebruik van verlichtingsmiddelen aan strenge regels onderworpen: 'De thuiswerkers mochten de meeste van hun werkzaamheden alleen bij daglicht verrichten, en voor zover bij kunstlicht, dan onder allerlei beperkende voorwaarden: niet met open vuur, niet onder een rieten dak, niet bij hooi of stro, niet op zolder, maar uitsluitend op de begane grond.'¹⁵ In Aalst mocht men – in de achttiende eeuw – na zonsondergang het huis niet verlaten zonder lantaarn, of, wat minder begrijpelijk was, zonder zich te laten vergezellen door personen met een fakkel.¹⁶ Wie zich na tien uur zonder licht op straat bevond, werd veroordeeld tot een boete van 30 stuivers. (Van Nuffel, p. 229) Pas aan het eind van de achttiende eeuw werden de gemeenten verplicht de openbare wegen op hun grondgebied te verlichten (wet van 19-24 augustus 1790, titel XI, artikel 3).

Het brandgevaar was nooit ver weg, ook niet bij het gebruik van petroleumlampen. Onder de titel 'Petroolbranden' trof ik de volgende veelzeggende inleiding aan: 'Schier geene week gaat voorbij, of men leest in de dagbladen van een of ander ongeluk door petroolbrand veroorzaakt.'¹⁷ In de jaren 60 en 70 van de negentiende eeuw werd in het leperse blad *L'Opinion* meermaals een brand beschreven die door een omgevallen of verkeerd gedoofde petroleumlamp was veroorzaakt. De gevolgen waren vaak dramatisch: in 1897 viel in Aalst Gustaaf Hutsebaut 'met eene petrool-lamp' in zijn kelder. Hij raakte daarbij 'ijselijk verbrand' en overleed aan zijn brandwonden.¹⁸ Bijna exemplarisch was de brand die in 1893 in de drogerij van M. van der Stappen (Kappellestraat, Aalst) uitbrak. Het ongeval werd uitvoerig beschreven, en ik citeer de belangrijkste alinea's: 'De meid

*Palmyre Delens was met eene lantaarn in den kelder gegaan, toen zij eensklaps deze lantaarn liet vallen, waarvan de petro[ol] vuur vatte, en zich verder verspreidde./ Dadelijk vat[t]jeden de naphte en andere stoffen vuur en en eene ontploffing greep plaats./ De kleederen der meid vatteden vuur en het arm meisje liep huilend en schreeuwend de straat op./ Een onbekende heer trok haar de brandende kleederen van het lijf en verbrand[d]e zich ook deerlijk aan beide handen./ [...] De ongelukkige meid werd in eene hopelooze toestand naar het hospitaal gedragen.' In een naschrift werd medegedeeld dat Palmyre Delens in het ziekenhuis overleden was.¹⁹ Gelijkaardige berichten trof ik ook in *Journal des Petites Affiches* aan.²⁰*

Lampe Washington

*Eclairage et chauffage par
incandescence de l'huile de pétrole ordinaire*

POUVOIR ÉCLAIRANT : Cinq cent bougies par manchon.
CONSUMME seulement 80 grammes d'huile de pétrole par manchon et par heure.
COUTE par manchon et par heure 1 centime 1/2.
17 FOIS plus économique que le gaz de houille par incandescence.
PAS de mèches. — PAS de cheminées.
PLUS d'explosions. — PLUS d'asphyxies.

Recommandé spécialement pour
*Fabriques, Brasseries, Eglises, Maisons de campagne,
Salles de concert, etc. etc.*

Pour tous renseignements s'adresser à l'Agent :
E. CHRISTIAEN,
ÉLECTRICIEN-CONSTRUCTEUR
à **PASSCHENDAELE les Roulers** ¹⁴⁶

Lampe Washington, Nieuwsblad van Yperen en van het Arrondissement, 17 december 1898, p. 4

In de weekbladen werd vrij snel uit de doeken gedaan hoe het brandgevaar kon ingedijkt worden. De eerste raadgeving betrof de brandstof zelf: 'De olie mag bijna geen kleur hebben en [moet] geheel gezuiverd zijn der in zich behelzende naphthen. De olie, die een sterkeren geur dan de gezuiverde Petrol of Siester Olie heeft, is deze welke niet genoegzaam der naphte ontlast is. [...] Om te ondervinden of de Mineraal Olie goed is om te gebruiken, schenkt men er een weinig in eene telloor of onderste eener zjatte, tot op de hoogte van eenen centimeter, men laat er een brandend sulferstik in vallen en de olie die vlam grijpt moet als gevaarlijk van de hand gewezen worden. In deze

¹⁴ B. DEKEYZER, *De Vlaamse Primitieven*, Brussel, 1999, p. 96, p. 18, p. 72.

¹⁵ A.TH. VAN DEURSEN, *Een dorp in de polder. Graft in de 17^e eeuw*, s.l., 2003, p. 307.

¹⁶ P. VAN NUFFEL, *Historiek der oude straten, markten, pleinen en gebouwen der stad Aalst*, Gent, 1991, p. 33. Verdere verwijzingen worden als volgt in de tekst aangeduid: Van Nuffel met vermelding van de pagina.

¹⁷ Petroolbranden, in: *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 24 november 1900, p. 3.

¹⁸ Allerhande nieuws, in: *La Lutte-De Strijd*, 3 april 1897, p. 6.

¹⁹ Een meisje levend verbrand te Aalst, in: *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 7 oktober 1893, p. 2.

²⁰ 9 september 1881: val met een petroleumlamp en brand met dodelijke afloop in Brussel; 16 oktober 1881: brand in het Antwerpse café Leopold bij het aansteken van een petroleumlamp; 5 februari 1888: in Gent veroorzaakte een omgevallen petroleumlamp een brand; 6 januari 1889: in Antwerpen probeerde een vijfjarig meisje een petroleumlamp aan te steken en kwam daarbij om (ontploffing); 31 december 1893: in Herstal kwam een persoon om bij een brand veroorzaakt door een petroleumlamp; 24 april 1910: de knecht van de Leuvense hoogleraar Scharpé liep brandwonden op bij een ongeval met een petroleumlamp ...

welke geen gevaar oplever[t], moet het brandende sulferstik zich, als in gewoone olie, van zelf uitdoven.²¹ Voorts werd erop gewezen dat de voet van de lamp zwaar moest zijn, 'ten einde de omvalling te vermijden.' Om het ontplofingsgevaar te beperken, moest men er ook voor zorgen dat de lamp op voorhand voldoende gevuld was – bijvullen tijdens het gebruik moest absoluut vermeden worden. Heel merkwaardig was de volgende raadgeving: 'Zoo het gebeurde dat de lamp van olie ontbrake terwijl dezelve nog brandt, moet men, vóór men ze opent om er andere olie in te gieten, de vlam uitblazen en de lamp laten afkoelen.' In latere richtlijnen werd er altijd op aangedrongen de vlam nooit uit te blazen.

In 1875 vroeg *Journal d'Ypres* opnieuw aandacht voor een zorgvuldig gebruik van petroleumlampen en dat was geen overbodige oproep.²² De aanbevelingen luiden (samengevat) als volgt: (1) Zorg voor een brede wiek die niet in het reservoir kan vallen en de olie kan doen ontvlammen. (2) Bij het doven mag de wiek niet te snel naar beneden worden gedraaid (men loopt dan het risico dat ze in het reservoir valt). (3) Probeer nooit het vuur te doven door de vlam 'uit te willen blazen' (men loopt het gevaar dat de vlam het reservoir binnendringt en een ontploffing veroorzaakt). (4) Zorg ervoor dat het reservoir steeds gevuld is vóór de lamp wordt aangestoken, en dit om een ontplofbare mengeling te voorkomen.

Uit de berichten in de Ieperse kranten blijkt dat nogal wat ontploffingen het gevolg waren van de oude gewoonte om het vuur te willen doven door het uit te blazen. Op de drempel van de twintigste eeuw, in 1898, werden in het jaarboek van de Naamloze Maatschappij Volksbelang de nuttige wenken nog eens beklemtoond, en men vroeg aandacht voor punten die in 1875 niet aan bod waren gekomen: (1) Loop niet met de lamp heen en weer, 'eene bougie op een keerspan is veel min gevaarlijk'. (2) Brandende petroleum kan niet met water gedooft worden, maar wel 'met asch, zand, wolle, sargiën, enz.' (3) Laat de lampen nooit branden zonder tochtglas, want 'de verheeting van het koperwerk kan een ontploffing' veroorzaken. (Devogelaere, illustratie z.p.) Een tweede, vaak vermelde oorzaak van brandrampen was het struikelen met een petroleumlamp in de hand. Als men naar de slaapkamer ging of in de kelder wilde afdalen, was een kaarspan inderdaad veel minder gevaarlijk dan een petroleumlamp, hoewel er ook petroleumlampen bestonden met een ventiel dat bij een val de luchttoevoer afsloot. Deze lampen waren 'zelfdovend', en in 1879 maakte de firma Dely-Bertier in Ieper publiciteit voor de 'Lampe Fortune inexplosible'.²³

Hoe dan ook, het gebruik van petroleumlampen werd ook op andere plaatsen met brandgevaar geassocieerd. 'Men weet welk groot gevaar de verlichting der barakken op

de kermessen bij middel van petroleumlampen oplevert,' schreef de redacteur van *De Weergalm* in 1898. De Brusselse gemeenteraad had toen, precies om dat gevaar te vermijden, beslist voortaan alleen nog elektrisch verlichte barakken toe te laten.²⁴

2. Van petroleumlamp naar gasverlichting

Nadat in 1859 voor het eerst ruwe aardolie werd gevonden, begon men gebruik te maken van de tot petroleum geraffineerde olie voor de verlichting van gebouwen en straten. Naast de oude kaars bleef de petroleumlamp lang de enige lichtbron op het platteland.²⁵ Het gebruik van petroleum voor de verlichting werd met veel geestdrift onthaald.

De petroleumlamp had, naast het brandgevaar, ook – en dat is wellicht een wat eigenaardige beeldspraak – een minder duistere kant. In *Gruetmoeder Renske*, het voorlaatste verhaal in de bundel *Van arme mensen* (1901), heeft Cyriel Buysse dit heel gevat beschreven. Nadat Emeranske tegen de zin van haar grootmoeder een naaimachine had aangekocht, wilde ze ook de verlichting 'moderniseren'. In het volgende citaat komt zowel het brandgevaar als het 'helle' licht aan bod.

'De winter naderde, de dagen werden kort. Weldra kon Emeranske na vier uur bij 't grijze daglicht niet meer werken; en bij 't ellendig olielampje van gruetmoeder Renske bedierf zij haar oogen.

- Gruetmoeder Renske, 'k zoe toch wel moeten 'ne kijnkee hên om d'r 's oavands bij te wirken, sprak zij.

Gruetmoeder Renske, die al meer dan zeventig jaar lang met haar sterke oogen bij 't smeulend schijnsel van hetzelfde oliepitje spon, schrikte van die woorden op.

- Watte?... siester in ons huis! Wilt g'ons meschien levende zien verbranden? overdreef zij.

- Ha moar, gruetmoeder Renske, 'n zegt da toch niet, al de meinsche branden tegenwoordig siester, drong het meisje

²¹ Middel om de ongelukken in het gebruiken der Amerikaansche Olie te voorkomen, in : *De Toekomst*, 11 januari 1863, p. 1-2.

²² Faits divers, in : *Journal d'Ypres*, 30 januari 1875, p. 3.

²³ *Journal d'Ypres*, 19 april 1879, p. 4.

²⁴ Verschillige tijdingen, in : *De Weergalm*, 23 april 1898, p. 3.

²⁵ J. VERSTRAELEN, *Techniek en bedrijfsleven*, Brussel, 1963, p. 66. Verdere verwijzingen worden als volgt in de tekst aangeduid: Verstraelen met vermelding van de pagina.

verdrietig aan.

[...]

En er kwam ook een mooie, koperen, helder lichtgevende petroleumlamp in het ouderwetsch huisje.²⁶

De kwalificatie helder en lichtgevend steunde uiteraard op een vergelijking met de oudere verlichtingsmiddelen, een techniek die ook in advertenties werd gebruikt. De Washington lamp – een incandescenielamp die met gewone petroleum werd gevuld – had een lichteffect van 'cinq cent bougies par manchon', en het verbruik bedroeg 80 gram petroleum per gloeikous/uur, of 1,50 centiemen/uur. Volgens de adverteerder, E. Christiaan (Passendale), viel het gebruik van gaslampen 17 keer duurder uit.²⁷ De verwijzing naar kaarsen als 'eenheid van lichtsterkte' werd meer dan tien jaar later – in april 1911 – nog steeds gebruikt in een reclameblad van een Brusselse firma. De lichtsterkte van Siriuslampen was 8-16, 10-26, 16, 25... 100 'bougies'. (Devogelaere, p. 64) Datzelfde jaar werd het verlichtingseffect van de in Vilvoorde vervaardigde Brabantlampen ook in kaarsen uitgedrukt: de minimumsterkte was 16 kaarsen, het maximale lichteffect was gelijk aan 1000 kaarsen. (Devogelaere, p. 70) Ook om de lichtsterkte van gaslicht uit te drukken, verwees men naar het equivalent in kaarsen.²⁸ Dat het 'heldere' licht van een gewone petroleumlamp toch

wat tegenviel, vooral in vergelijking met de nieuwe verlichtingsmiddelen, blijkt o.a. uit een advertentie voor 'comprimés électriques'. Een Franse firma maakte in 1903 reclame voor een toevoegsel dat aan de petroleum 'le pouvoir éclairant de l'électricité' gaf. Volgens de adverteerder volstond het om een tablet aan een vooraf gevulde lamp toe te voegen om het mooiste denkbare licht te bekomen, en dat alles zonder gevaar.²⁹ De advertentie weerlegde stilzwijgend een stelling uit 1883. Toen kon men bij Ch. Bagin-Huyghe in leper petroleum met de volgende eigenschappen kopen: 'brûlant sans verre, donnant une lumière aussi claire et même plus intense que le gaz et ne consommant que pour une centime d'huile par heure.'³⁰ Het Auerkousje, dat aan het gaslicht een grotere helderheid gaf, werd pas drie jaar later uitgevonden, maar de vergelijking was toch gewaagd. Vergelijkingen met kaarslicht waren eerlijker.

In een kort artikel dat de technische ontdekkingen van de negentiende eeuw belichtte, werd de evolutie van de verlichting uitermate bondig samengevat door een verwijzing naar het begin- en het eindpunt van de ontwikkeling: de kaars en het elektrisch licht.³¹ De vergelijking van het aantal kaarsen dat men met één lamp kon vervangen was dan ook heel begrijpelijk.

Tulipe à Gaz

BREVET WOLFF

La plus jolie Application
POUR
L'ÉCLAIRAGE MODERNE
MARQUE DE FABRIQUE DÉPOSÉE

Tulipe Wolff !!

Tulipe Wolff !!

Marque de fabrique déposée.

L'INTENSITÉ de la LUMIÈRE ÉLECTRIQUE par le GAZ

Suppression des Cylindres et des Fumivores

SUPRÊME ÉLÉGANCE! ÉCLAT FÉÉRIQUE!

Eviter la contrefaçon !! Aucune Tulipe n'est véritable, si elle ne porte notre marque de fabrique et le nom du fabricant SCHOTT et GEN, Iena.

BREVETS ET SPÉCIMENS DÉPOSÉS DANS TOUS PAYS.

PRIX de la Tulipe Wolff: FR. 2-50. — Manchettes de 1 à 3 FR.

ALLUMEUR AUTOMATIQUE breveté!!

NOUVEAUTÉ ÉCLATANTE

Conserve admirablement les MANCHONS

Plus d'Explosion possible, plus d'Empoisonnement par le Gaz, grande Economie.

Allumeur électrique pour le gaz — Dernière nouveauté. — Grand succès.

Société Anonyme LUX NOVA, Gand.

Tulipe à gaz, *La Lutte-De Strijd*,
17 september 1898, p. 2

²⁶ C. BUYSSE, *Van arme mensen*, Brussel, s.d., p. 138-139.

²⁷ *Nieuwsblad van Yperen en van het Arrondissement*, 17 december 1898, p. 4.

²⁸ 'Op den kiosk van den Kouter te Gent wordt een proef genomen met een nieuw verlichtingsstelsel, namelijk de Duitsche gazlamp Luca n° 703, met gloeilicht. Zij verbruikt 530 liter per uur en geeft eene klaarte van 500 keerslichten. De klaarte van het licht is zoo groot, dat het 6m50 boven den grond mag geplaatst worden.' Mengelmaren, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het Arrondissement*, 15 februari 1902, p. 2.

²⁹ L'électricité dans le pétrole, in: *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 3 januari 1903, p. 3.

³⁰ *De Kunstbode*, 28 januari 1883, p. 4.

³¹ De XIXe eeuw in eene noteschelp, in: *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 20 juli 1901, p. 2.

Hoewel steenkool- of lichtgas reeds vóór petroleum werd ontdekt,³² drong de gaslamp slechts langzaam tot de huiskamer door. Gasverlichting – met inbegrip van acetyleen – bereikte in België haar hoogtepunt in de periode 1900-1925, hoewel 'de aanleg van de leidingen naar al de verschillende kamers in huis dikwijls als een te grote luxe [werd] beschouwd.' (Devogelaere, p. 85) Om 's avonds naar boven te gaan, gebruikte men meestal een kaarspan of petroleumlamp – 'verplaatsbare lampen met petroleum, benzine of acetyleen zijn in alle geval zeer lange tijd in dienst gebleven, zowel in de stad als buiten.' (Devogelaere, p. 86) In Engeland kwam Judith Flanders tot vergelijkbare bevindingen.

De periode 1900-1925 buiten beschouwing gelaten, was de gaslamp in België wellicht nooit zo populair als de petroleumlamp.³³ Hier manifesteerde zich duidelijk de door Jan Romein geformuleerde 'wet van de remmende voorsprong'.³⁴ Wie het kaarslicht door een petroleumlamp had vervangen, nam destijds 'voorsprong' op wie trouw bleef aan de oudere verlichtingsmiddelen, maar toen het gaslicht met gloeikousjes op de markt kwam, werd de petroleumlamp niet zomaar geruild voor de nieuwe verlichtingstechniek. De voorsprong kreeg dan een remmend effect, en vaak schakelde men slechts later – zonder tussenstap – over van een petroleumlamp naar elektrisch verlichting. Voor de straatverlichting werd het gas echter wel vrij snel op grote schaal aangewend, en de gaslamp heeft lang standgehouden... hoewel men in een antiekzaak veel gemakkelijker een petroleumlamp dan een gaslamp zal aantreffen. In 1927 meldde een lokaal blad dat men in leper weldra met een fabriek voor acetyleenlampen van start zou gaan,³⁵ hoewel de hoogtijdagen van de gasverlichting toen ongeveer voorbij waren.³⁶

In 1798 werd reeds een Engelse gieterij met gas verlicht; men maakte er gebruik van vleermuisbranders (branders die een waaiervormige vlam met hinderlijke schaduwen geven).³⁷ In 1803 schakelde het Londense Lyceum Theatre eveneens naar gasverlichting over. (Flanders, p. 166) In de Engelse schouwburgen werden de gasbranders echter zo snel mogelijk vervangen door elektrische verlichting, meestal in de vorm van boog-

lampen.³⁸ De Albert Hall kreeg booglampen in 1879 en het Savoy Theatre ruilde in 1881 de gasverlichting in voor gloeidraadlampen van Swan. (Flanders, p. 167) Rond dezelfde tijd was de grote zaal van de Koninklijke Harmonie in Antwerpen verlicht met 'luchters en kroonkandelaars glinsterend van gazlicht'.³⁹

3. Een nieuwe impuls voor de gasverlichting: het gloeikousje

In Engeland werd gasverlichting in de beginperiode vooral in winkels geïnstalleerd, maar de gasbranders hadden daar – en elders – enkele opvallende nadelen: gasverlichting verbruikte veel zuurstof en wie lang in een gasverlichte ruimte verbleef kreeg hoofdpijn, de temperatuur steeg op een significante manier en de rook tastte de omgeving aan. (Flanders, p. 167-170, Duchêne, p. 116-117) Vóór de uitvinding van de gloeikous volstond plafondverlichting overigens niet voor het uitvoeren van bepaalde activiteiten (lezen, naaien...) en maakte men gebruik van verplaatsbare olie- of gaslampen (met rubberen aansluiting). Deze lampen werden op tafel geplaatst en verbruikten ook heel wat zuurstof. (Flanders, p. 173) Het was de uitvinding van de gloeikous door Auer – en vooral dan het gebruik van hangende gloeikousen die neerwaarts gericht licht gaven – die de verspreiding van gaslicht gunstig heeft beïnvloed, zowel voor de verlichting van de woonkamer als voor het

³² Het lichtgas werd ontdekt door Jan-Pieter Minkeliers (1748-1824). Deze Maastrichtenaar doceerde natuurfilosofie aan het college De Valk (Universiteit van Leuven) en publiceerde in 1784 *Mémoire sur l'air inflammable tiré de différentes substances*. Minkeliers beperkte zich tot de laboratoriumpraktijk, maar William Murdoch (1754-1839) zocht naar praktische toepassingen van het lichtgas; hij verlichtte vanaf 1792 zijn eigen huis in Cornwall met gas.

³³ In *Journal des Petites Affiches* was in het laatste kwart van de negentiende eeuw het aantal advertenties voor gaslampen vrij beperkt. In 1881 werd in een aantal verkoopberichten een 'lustre à gaz' vermeld; de samenstelling van de inboedels wijst erop dat het om de nalatenschap van begoede burgers ging. In april werd een 'lustre avec 10 becs de gaz' aangeboden. Het ging om een luchter die zich in het museum van de Nationale Loterij bevond. 3 april 1881. Meer dan veertig jaar later doken bij openbare verkopen nu en dan toch nog gasluchters op. Zie: *Het Ypersche – La région d'Ypres*, 12 maart 1927, p. 13.

³⁴ Zie Bijlage 1.

³⁵ Allerhande nieuws, in: *Het Ypersche – La région d'Ypres*, 17 september 1927, p. 16.

³⁶ De directeur van de Leuvense gasfabriek beklemtoonde reeds in 1923 dat het (stads)gas door de elektriciteit werd verdrongen: 'le gaz ne pourra plus jamais détrôner l'électricité, plus facile, plus moderne, plus à la mode.' V. Duchêne, *150 jaar stadsgas te Leuven. Een episode uit de geschiedenis van de Belgische energiesector*, Deurne, 1995, p. 70. Verdere verwijzingen worden als volgt aangeduid in de tekst: Duchêne met vermelding van de pagina.

³⁷ Meer dan honderd jaar later bood de firma Malaise-Deprez in Châtelet naast gasverlichting met gloeikousjes nog steeds vleermuisbranders aan. De briefkaarten van de firma droegen de vermelding: Eclairage à l'Acétylène à papillon [vleermuisbrander] ou à manchon [met gloeikous]. (Devogelaere, p. 48)

³⁸ Lampen waarin een zichtbare ontlading wordt teweeggebracht door de elektrische stroom tussen twee koolspitsen.

³⁹ Banket Pécher, te Antwerpen, in: *De Toekomst*, 28 november 1875, p. 1.

scheppen van een veiliger gevoel in de straten.⁴⁰ Gloeikousjes waren echter vrij duur en ze moesten op een voorzichtige manier gebruiksklaar worden gemaakt. In België kon men Brusselse en Gentse gloeikousjes aankopen. De firma Emile Schulze vervaardigde in de Arteveldestad gloeikousjes die o.a. als Fixe en Dura op de markt werden gebracht. De Gentse firma produceerde tussen de 2 en de 5 miljoen gloeikousen per jaar. (Devogelaere, p. 91) In Brussel waren o.m. de Fabrique Nationale de Manchons à Incadescence (Solluz, National en Commerce) en Hollandia actief. In 1905 kostte een gloeikous van Hollandia 0,27 frank/stuk bij afname van ten minste één dozijn, en dat betekende dat men bij de aankoop van dat merk onmiddellijk 3,24 frank moest neertellen.

Hoewel het lichtrendement van gaslampen met hangende gloeikousen zeer behoorlijk was, had de gaslamp, naast de reeds vermelde nadelen, nog een minpunt: niet iedereen kon de gasbranders behoorlijk instellen. Er waren dan ook firma's zoals Bec Auer die voor het onderhoud van gaslampen instonden. Het onderhoud was een vrij intensieve en dure aangelegenheid, en dat had uiteraard een weerslag op het rendement.

Gasverlichting was in algemene zin veiliger dan het gebruik van petroleumlampen, maar er gebeurden toch ook ongevallen met gaslampen. In Berlijn ontplofte een pas aangestoken gaslamp en er vielen drie doden; in Amsterdam viel bij het aansteken van het gaslicht een brandend kousje in de voorraad celluloidartikelen van een kleine winkel die weldra door de vlammen werd vernietigd.⁴¹

4. Straat- en huisverlichting: gasbranders of gloeilampen?

Volgens Verstraelen werd Parijs vanaf 1815 met gas verlicht. Wenen was in 1819 aan de beurt en Berlijn in 1826, (Verstraelen, p. 102) maar deze jaartallen worden 'tegengesproken' door later onderzoek. Een vergelijking van de gasverlichting in Belgische, Franse, Duitse, Nederlandse en Britse steden leert dat 'in de jaren 1814-1841 [...] België

⁴⁰ In 1896 ontwierp Privat Livemont een typische fin-de-siècle lithografie om de kwaliteiten van het Auerkousje en de Bec Auer te 'belichten'. Een trotse vrouw draagt een kroon van opstaande gaslampen en in haar handen draagt ze twee boeketten 'gasbloemen'. R. DALEMANS, *100 jaar plastische kunsten in België. Van eeuw tot eeuw 1883-1914*, Brussel, 1986, p. 110. Verdere verwijzingen worden als volgt aangeduid in de tekst: Dalemans 1883-1914 met vermelding van de pagina. Dat het Auerlicht als superieur werd ervaren, bleek ook uit Ellendige lichtjes, een ironiserend artikel over de verlichting in Brugge, waarin ik de volgende vergelijking aantrof: '... als men zich zo weinig geneert met de verlichting op de schoonste openbare plaats onzer stad met het Auerlicht, wat moet het dan zijn met de gewone gas vlammetjes in de arme wijken?' *De Weergalm*, 29 december 1904, p. 2. Zie ook Stadsnieuws, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het Arrondissement*, 11 november 1905, p. 1.

⁴¹ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29 november 1913 (Ochtendblad), p. 2 en 7 juli 1912 (Ochtendblad), p. 2.

⁴² *En toen kwam de machine. Ontmoeting met de industriële archeologie*, Brussel, 1975, p. 156. Voor Brussel wordt ook 1819 vermeld. Duchêne, p. 21.

⁴³ Chronique locale, in: *Journal d'Ypres*, 2 april 1870, p. 2.

⁴⁴ R. DALEMANS, *100 jaar plastische kunsten in België. Tussen twee werelden 1914-1945*, Brussel, 1986, p. 74-75, p. 126. Verdere verwijzingen worden als volgt aangeduid in de tekst: Dalemans 1914-1945 met vermelding van de pagina.

na Groot-Brittannië het tweede land ter wereld [was] en het eerste op het continent waar de openbare verlichting met gas haar intrede deed.' (V. Duchêne, p. 22)

In 1818 werden de kaaien van Antwerpen door gaslantaarns verlicht, 'en twee jaar later enkele grote lanen van Brussel.'⁴² In 1827 werden in Gent voor het eerst '313 gaslantaarns ontstoken.' (Verstraelen, p. 102) Leuven was in 1835 aan de beurt, en in 1968 werden er voor het laatst gaslantaarns uitgedoofd in de stad aan de Dijle. Louis Konings was de laatste lantaarnman. (Duchêne, p. 21 en 112) In kleinere steden zoals Aalst vond de invoering van gasverlichting heel wat later plaats dan in de grote steden – in Aalst telde men in 1866 'in gansch de stad 133 gas- en 4 petrollantaarns.' (Van Nuffel, p. 34) In Ieper bestond de straatverlichting in november 1855 uit 96 gas- en 52 olielantaarns.⁴³ In Lier werd stadsverlichting met gas volgens Weyns in 1866 ingevoerd, (Weyns, p. 113) maar volgens later onderzoek gebeurde dat tien jaar vroeger. (Duchêne, p. 24) Gaslantaarns inspireerden Paul Delvaux (1897-1994) en Henri-Victor Wolvens (1896-1977). Delvaux schilderde lantaarns in een station (*Avondtrein*, 1957), Wolvens beeldde lantaarns bij een overweg uit (*De overweg zondag*, 1938).⁴⁴

Aalst, Pontstraat. Op de voorgrond links: een typische gaslantaarn. Verz. R.J. van de Maele

In de tweede helft van de negentiende eeuw bedacht een Vlaams ondernemer een alternatief voor de gasverlichting. Een constructeur uit Eeklo had volgens het Ieperse blad *De Toekomst* een nieuwe olielantaarn ontworpen die met succes was getest in Sint-Niklaas, Zelzate en Tielt. Naar verluidt waren de voordelen van de nieuwe lantaarn: '(1) De nieuwe lantaarnen dooven van zelf uit op een bepaald uur. (2) Hun licht is zoo helder onder de lantaarn als in den omtrek. (3) Zij dooven niet uit, in weerwil van de felsten wind. (4) De petrool vervriest nooit, zelfs niet in de hardsten winter. (5) Al de oude olie-lantaarnen kunnen met heel weinig kost daartoe veranderd worden. (6) De prijs van het petroollicht is veel beter koop dan dat van de gaz.' De redacteur voegde er nog de volgende bedenking aan toe: 'Indien deze voordelen werkelijk bestaan, kan de openbare verlichting met petrool oneindig veel nut stichten, zoo niet in de steden waar de gaz ligt, dan toch in eene menigte kleine lokaliteiten, waar thans olie-lantaarnen gebruikt worden, en in veel andere waar de straten zelfs niet verlicht worden uit hoofde der groote kosten.'⁴⁵ Of de concurrentie van de nieuwe olielamp echt gaslantaarns heeft verdrongen, heb ik niet kunnen achterhalen, maar in de eerste helft van de negentiende eeuw werd – alleszins in Leuven – de keuze voor gasbranders o.a. economisch gemotiveerd. Toen het stadsbestuur een concessie verleende aan Marcq, Lecocq et Cie waren er 260 olielantaarns in gebruik. De kosten per olielantaarn en per jaar bedroegen 47,32 frank, maar na voorstellen en tegenvoorstellen slaagde het gemeentebestuur erin gaslicht – met een betere kwaliteit – te bekomen voor 42 frank per lantaarn en per jaar. (Duchêne, p. 49-50)

Het gas kreeg later ook tegenwind omdat de gasproductie op sommige plaatsen een gevaar voor de volksgezondheid betekende. In Ieper was volgens de redacteur van *De Weergalm* het gas niet gezuiverd, en het bevatte 'een groote hoeveelheid gezwavelde waterstof of zwavelzuur. [...] De 'gezwavelde waterstof', of 'stinkend gas' is een geweldig vergift. Het is doodelijk indien de atmosfeer van een bewoond vertrek er inhoudt, al ware het maar een kubiekmeter op 250 kubiekmeters lucht'⁴⁶ Ook in Engeland was het gas vaak niet voldoende gezuiverd. De kwaliteit van het licht werd negatief beïnvloed door de onzuiverheden, en bovendien was de druk meestal niet constant. Het had dan ook weinig zin om in algemene bewoordingen over de lichtsterkte van gaslampen te spreken. In Engeland varieerde die van stad tot stad en soms van wijk tot wijk, zodat de lichtsterkte schommelde tussen 14 en 26 kaarsen. (Flanders, p. 171) In Leuven kon men in privéwoningen vanaf ongeveer 1836-1837 gebruik maken van het stadsgas. Er waren toen nog geen tellers in gebruik en men betaalde een forfaitaire bijdrage op basis van het aantal branders en de gemiddelde duur van het verbruik per dag. Meer dan een

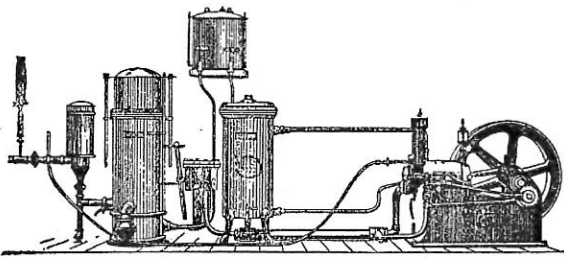
halve eeuw later, rond 1900, waren de Leuvense gasconsumenten vooral de gemeente, de Franstalige burgerij en caféhouders. De Leuvense arbeidersbevolking kon zich in de negentiende eeuw en zelfs daarna geen gasverlichting veroorloven. (Duchêne, p. 60, 129)

Wie voldoende geldmiddelen bezat en niet afhankelijk wenste te zijn van het stadsgas kon een acetyleeninstallatie laten plaatsen. Acetyleen ontstaat door contact van water met calciumcarbide en in het begin van de twintigste eeuw waren er fabrikanten van acetyleeninstallaties in Aalst, Leuven, Brussel... De firma De Smet-Van Overberge uit Aalst citeerde in een brochure een aantal brieven van tevreden klanten: de Brasseries et Malteries Alostoises, Alexandre Vermeylen uit Schriek, SA Frigorifère Gantois in St.-Amandsberg en een pensioonaat in Buggenhout. (Devogelaere, p. 47-48) De Brusselse firma Cie Belge de l'Acétylène trachtte in 1911 met de volgende, niet geïllustreerde advertentie klanten te winnen in Leuven: 'Eclairage et chauffage à acétylène, les meilleurs appareils, les meilleures installations; sécurité et confort complet; allumage à distance. – Plus de cent références [au] pays de Louvain.'⁴⁷

DE GAZ OVERAL

voor **Beweegkracht, Verlichting en Verwarming**

GAZ ter plaats zelve voortgebracht, door het nieuw stelsel C. MATHIEU
In DUITSCHLAND en alle landen gebrèveerd
Landbouwtentoonstelling van MAESTRICHT 1899 : GOUDEN MEDALIE
BENVOUDIGE EN GEMAKKELIJKE PLAATSING

ONMIDDELIJK IN GANG GESTELD
Prospektus en referentiën op aanvraag.

GAZMOTOREN, NIEUWE EN BIJ OCCASIE

Naamlooze Maatschappij der GAZ AÉRO-PÉTROLIQUE
7, Breughelstraat (Hallepoort) BRUSSEL

De gaz overal, *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 10 november 1900, p. 5

Waar voor de straatverlichting gaslantaarns in gebruik waren, trok 's avonds de lantaarnman rond om de lampen aan te steken, en dat ritueel werd gedurende enkele decennia volgehouden, zoals blijkt uit *Mijnheer Snepvangers* (1918) van Lode Baekelmans (1879-1965). In die roman, die o.m. over de Eerste Wereldoorlog in Antwerpen gaat, vond ik de volgende beschrijving: 'Ginder, in de Roodestraat, tegen het oude Begijnhof, kwam de lantaarnman met het weifelend lichtje op zijn langen stok, en telkens hij stil stond brandde er een gaslamp meer.'⁴⁸ Veel weemoediger klonk (en klinkt

⁴⁵ Verlichting met mineraal olie, in : *De Toekomst*, 31 mei 1863, p. 2-3.

⁴⁶ Een openbaar gevaar, in : *De Weergalm*, 8 november 1906, p. 2.

⁴⁷ *Journal des Petites Affiches*, 15 oktober 1911.

⁴⁸ L. BAEKELMANS, *Mijnheer Snepvangers*, Brussel, s.d., p. 14.

nog steeds) het gedicht 'De lantaarn-opsteker' uit de bundel *Voorspel* (1943) van Henri Bruning (1900-1983). Ik citeer de eerste en de tweede strofe.

*Langzaam, over en weer, en elken avond, gaat
van paal tot paal, van straat tot straat
zijn sjofelheid:*

*die ziet niet op, die ziet nooit op:
zijn arbeid is gering en in een poovre wijk,
maar schamelst 't aandeel aan het grote leven.*

*En hij weet niet van 't zachte beven
der blijde kleine lichtjes die achter hem ontluiken:
zijn arbeid is gering: nooit was hij voor iets anders te ge-
bruiken.*

*Even ziet hij omhoog als hij de lamp aantrekt
- daarna zakt weer zijn hoofd omlaag.*

*Hij niet,
en niemand ziet, hoe 'n ogenblik het licht
stil om zijn schouders vlaagt.⁴⁹*

Trinetta Vanderhagen, een van de hoofdfiguren in *Het grauwwuur* (1929), een roman van Marcel Matthijs (1899-1964), verlichtte haar kosthuis met gaslampen. Toen haar zaak leegliep, probeerde ze de ramp af te wentelen door het huis in duisternis te dompelen: 'Ze h[ad], om de verhuizers te tergen en tot uitstel te dwingen, de gasleiding naar de bovenverdiepingen afgesneden [...], maar de kerels [waren] haar te slim: ze licht[t]en mekaar bij met stompjes roetkaars...'⁵⁰ De gasverlichting kwam hier slechts indirect aan bod, maar elders werd het gaslicht direct vermeld. Op een avond spoedde Arie Dhavelooze zich naar Trinetta's kosthuis en hij trof daar Siepo aan, 'die juist bezig [was] in de gelagzaal met de gaslampen aan te steken.' (Matthijs, p. 181)

Vóór de oorlog werden sommige Antwerpse winkels toch al elektrisch verlicht. Baekelmans heeft dat gevat beschreven in zijn meesterwerk *Tille* (1912). Nadat Tille met de tram in de stad teruggekeerd was, stapte ze af in de Nationalestraat: 'Het was hier vol leven en beweging, vol zondagsmensen die te kijken liepen, langs de winkelramen van een groot magazijn, naar damesklederen, stoffen en toiletartikelen. Grote elektrische lampen wierpen een helder schijnsel op de straat.'⁵¹ In een van de leperse bladen volgde reeds in 1906, na een ironische klacht over coöperatieven en trusts, de volgende (vast)stelling: de winkeltjes werden groter en kregen 'schooner vitrienen', 'het aartsvaderlijke lichtje' had 'beschaamd het hazenpad' gekozen 'voor heerlijke lampen en luchters.'⁵²

Ook in het verhaal 'Het licht der verre stad' (*Uit het leven*, 1930) van Buysse werd het hoofdpersonage sterk getroffen door de winkelverlichting. Nadat hij langs donkere dorpen was getrokken, bereikte de eenzame 'zwerfer' de stad, en hij 'liep door een straat, een lange straat, met hier en daar helder verlichte winkels!'⁵³ Het uitroepteken aan het eind van de korte zin accentueerde de verbazing van de dorpsbewoner. Buysse leek zelf bijzonder onder de indruk te zijn van de verlichting in de stad en ook in 't Bolleken' (1906) benadrukte hij het contrast tussen het donkere platteland en de verlichte stad: 'Hij [Vitál] naderde de groote stad, de lichten werden talrijker [...] de huizen [...] sloten zich eindelijk tot een straat, met tram-rails in het midden en wandelaars vóór de heldere winkelramen, aan elkaar.' Daarna reed Vitál zelfs onder 'een glanzende booglamp binnen in een groote hal...'⁵⁴ Booglampen waren niet geschikt voor binnenhuisverlichting. Bij de eerste praktische toepassing van elektrische verlichting werd evenwel gebruik gemaakt van een booglamp. Dat gebeurde op 8 december 1852 in de vuurtoren van South Foreland aan de Engelse zuidoostkust.⁵⁵

Een andere schrijver die zoals Buysse getroffen werd door het licht in de stad en de donkerte op het platteland was Johan de Maegt (1876-1938). Onder de schuilnamen Nele Klauwaerdinne en A. Rannah schreef hij veel cursiefjes voor *Het Laatste Nieuws*, en een aantal van die 'hoekjes' werd verzameld in *De kleine almanak van Brabant*. In het hoekje 'Acht uur' beschreef De Maegt het opvallende contrast: 'Buiten is geen mensch nog op gang. De lantaarnkens aan de kapellekens gaan aan. Drijft er nog een gestalte, zij is zeer vaag, smelt met de donkerte van de hagen, en de moeders kijken uit donkere deuren van de huizen waar nog een vertraagde zoon verwacht wordt./ In de stad gaan de schouwburgen open, en lange rijen trekken binnen achter de spiegelglazen van de bioskopen. De avondreklames springen de gevels langs, gelijk gloeiende glimwormen in een weide van een andere wereld./ Het slaat acht uur, vele jaren terug./ Ik zit bij de schamele lamp, op de bruingele tafel, in het boerenhuis waar alle geluiden zijn gestorven gelijk in het klooster.'⁵⁶ De Maegt vergeleek niet alleen de stad met het platteland, maar ook de 'moderne' met de 'oude' tijd – 'acht uur, vele jaren terug' – waardoor het contrast nog scherper werd.

⁴⁹ H. BRUNING, De lantaarn-opsteker, in: E. BAUWENS & J. NOË, ed., *Zuid en Noord II*, Brugge, 1956, p. 340.

⁵⁰ M. MATHIJS, *Het grauwwuur*, Brugge, s.d., p. 122. Verdere verwijzingen worden als volgt in de tekst aangeduid: Matthijs met vermelding van de pagina.

⁵¹ L. BAEKELMANS, *Tille*, Hasselt, 1962, p. 50.

⁵² *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 23 juni 1906, p. 2.

⁵³ C. BUYSSE, *Uit het leven*, Gent, 1930, p. 234.

⁵⁴ C. BUYSSE, 't Bolleken, Bussum, 1928, p. 47-48.

⁵⁵ *Sådan laves det*, København, 1966, p. 124.

⁵⁶ N. KLAUWAERDINNE & A. RANNAH [J. DE MAEGT], *De kleine almanak van Brabant*, Antwerpen, 1936-1937, p. 49-50.

5. Elektrische verlichting, 'lumière de luxe'

Op 21 januari 1880 was de elektrische lamp van Edison voerpaginanieuws in *Journal d'Ypres*. Een Franse criticus van Edison had erop gewezen dat de Amerikaanse uitvinder in de voetsporen van de Fransen liep, en dat de elektrische lamp de gasverlichting niet zou verdringen. De kritiek werd weerlegd, en men besteedde uitvoerig aandacht aan de kooldraadlampen die Edison in zijn eigen omgeving testte. De lichtsterkte werd uiteraard uitgedrukt in kaarsen. In de afwijzing van de Franse kritiek werd de kooldraadlamp subtiel vergeleken met gaslicht: het elektrisch licht was aangenaam en het gaf geen warmte af. In vergelijking met petroleumlampen en gasverlichting kwam er ook geen rook vrij. De lichtsterkte was eenvoudig te regelen, en Edison had ook een teller bedacht om het elektriciteitsverbruik te meten.⁵⁷ De redacteur van *Journal des Petites Affiches* meldde ongeveer twee jaar later dat New York voor het eerst gedeeltelijk elektrisch verlicht was: 'Honderd woningen, elk van drij tot honderd lampen gebruikende, zijn reeds verbonden.' Naar verluidt, was Edison tevreden met het resultaat.⁵⁸

Edison streefde ernaar het gaslicht na te bootsen en tegelijkertijd de nadelen ervan uit te schakelen. Een van zijn aantekeningen luidde als volgt: '...to replace lighting by gas by lighting by electricity. To improve the illumination to such an extent as to meet all requirements of natural, artificial, and commercial conditions.' Voorts richtte hij zijn aandacht op 'a small light having the mildness of gas.' (Briggs, p. 397) Edison mikte o.a. op de verlichting van de woonkamer en zijn ijkpunt was de zachtheid van gaslicht. Decoratieve, zachte verlichting in een luxueus interieur werd in 1885 door Theo van Rysselberghe vastgelegd in *Portret van Octave Maus* (1885, Dalemans 1883-1914, p. 131). Op dat ogenblik waren kaarsen en olielampen nog niet uit de Vlaamse huiskamer verdwenen. Kaarsen waren in de periode 1875-1925 nog echte verbruiksgoederen, zoals o.a. blijkt uit advertenties⁵⁹ en de roman *Daar is een mens verdronken* (1950) van Ernest Claes (1885-1968). In het boek over Dore Maerschalscks doen en laten tijdens de Eerste Wereldoorlog had Claes het over kaarsen, petroleum- en carbuurlampen.⁶⁰

In februari 1880 kreeg de Amerikaanse lofzang een flinke deuk. In *Journal d'Ypres* werd een Amerikaanse reactie uit het Engelse dagblad *The Times* overgenomen, en daarin

benadrukte een briefschrijver dat Edisons kooldraadlamp nog niet echt functioneel was: '*L'inventeur de la lumière électrique à Menlo-Park, M. Thomas Edison, n'est pas encore parvenu à donner à sa lumière une opération pratique. [...] Il y a actuellement 80 lampes en opération à Menlo-Park; quelques-unes comportent les changements de construction signalés pour obvier aux défauts et, tandis que les amis de M. Edison prétendent que les difficultés sont surmontées, rien n'indique que cela soit démontré.*'⁶¹ De kritische briefschrijver kon toen nog niet vermoeden dat enkele jaren later het zachte licht van de kooldraadlamp weliswaar vergelijkbaar zou zijn met de zachtheid van (het verouderde) gaslicht, maar dat het niet meer zou kunnen wedijveren met de gloed van een gasgloeikous. (Devogelaere, p. 51) De zachtheid van het licht stond enkele jaren later nog steeds ter discussie. Men zag de voordelen van elektrisch licht in, maar het werd als verblindend (en schadelijk voor de ogen) ervaren. Men kon de schadelijkheid beperken door de lampen voldoende hoog te hangen, en de schrijver van het artikel twijfelde er niet aan dat men de elektrische lamp kon aanpassen, zodat haar voordelen 'met betrekking tot helderheid, koelte en zuiverheid der lucht' optimaal tot hun recht zouden komen.⁶²

Edison zelf heeft er 35 jaar na de uitvinding van zijn 'meest algemeen gewaardeerde en in toepassing gebrachte uitvinding' op gewezen dat deze 'voor hemzelf niet met zooveel aangename gewaarwordingen is gepaard gegaan...'. Hij herinnerde zich 'lastige en langdurige proefnemingen' en 'dat het daaropvolgende tijdperk der invoering van het gloeilicht hem nog zeer veel zorg en bekommering heeft opgeleverd.'⁶³

Edison was niet de enige die met kooldraadlampen experimenteerde. Ongeveer tegelijkertijd pakte ook de Engelman Swan⁶⁴ met een gloeilamp uit, en zoals Edison liep hij – wellicht onbewust – in het spoor van de horlogemaker-opticien Goebel, die 'in New York reeds in 1854 kooldraad-gloeilampjes vervaardigde om zijn etalage te verlichten. Hij gebruikte daarvoor verkoolde bamboestaafjes, net zoals Edison het 25 jaar later opnieuw zou 'uitvinden'. Goebel zelf was zo handig om die staafjes in te smelten in oude flesjes van 'Kölnisches Wasser' die hij luchtledig maakte. Zijn lampjes gingen gemiddeld méér dan 200 uren mee.' (Devogelaere, p. 12) Twintig jaar na Edisons 'uitvinding' was de elektrische gloeilamp wel op vrij grote schaal bruikbaar, maar er lagen nog andere struikelstenen op de weg.

⁵⁷ La lampe électrique d'Edison, in : *Journal d'Ypres*, 21 januari 1880, p. 1-2.

⁵⁸ *Journal des Petites Affiches*, 10 september 1882.

⁵⁹ In 1875 publiceerde de Grande manufacture nationale de Cureghem een Avis aux négociants Epiciers etc. Haar kaarsen hadden volgens de advertentie de eigenschap dat ze niet lekten, en om de handelaars in Ieper makkelijker te bevoorraden, had de kaarsenfabriek een depot in Ieper geopend. *Journal d'Ypres*, 15 december 1875, p. 4.

⁶⁰ Zie Bijlage 2.

⁶¹ Faits divers, in : *Journal d'Ypres*, 11 februari 1880, p. 3. In Amerika was er kennelijk wel vroeg zeer grote belangstelling voor elektrische verlichting; reeds in 1881 waren 'driehonderd maatschappijen gereed om het licht te exploiteeren in driehonderd verschillende steden' en Edison zelf had 'eene fabriek, waar 1000 man aan het werk zullen zijn om lampen te maken.' *Journal des Petites Affiches*, 6 maart 1881.

⁶² Invloed van het elektrisch licht op de oogen, in : *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 2 oktober 1886, p. 2.

⁶³ Thomas Edison, in : *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 12 december 1914 (Avondblad), p. 1. Vijftig jaar na de uitvinding van de kooldraadlamp ging in Nederland een Edison-lichtweek door. *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 22 oktober 1929, (Ochtendblad), p. 2.

⁶⁴ In 1881 werd de Edison and Swan United Electrical Light Company opgericht waardoor beide uitvinders hun financiële belangen beveiligden en hun marktpositie verstevigden.

Rond 1900 was het elektriciteitsnet nog vrij beperkt, en het 'Verbeteringsgesticht' in Buysse roman over het Blauwhuis beschikte ongetwijfeld over een eigen elektrogeengroep of petroleummotor. De NV Les Ateliers de Bruxelles maakte in november 1900 publiciteit voor een petroleummotor 'met specialen regulator voor elektrisch licht' en garandeerde 'regelmatig brandend licht'. De adverteerder wees erop dat vele kastelen (!) en buitens reeds over een petroleummotor beschikten voor de verlichting en het voor oppompen van water. Naar verluidt, had de firma 125 toestellen verkocht in 1899.⁶⁵ Een kwart eeuw later werden nog steeds elektrogeengroepen verkocht. In 1925 had Lister, volgens een geïllustreerde advertentie in *Journal des Petites Affiches*, in België reeds 4000 elektrogeengroepen geïnstalleerd, vooral voor de verlichting van firma's en kastelen.⁶⁶

**Petroleum
MOTOR**

Syst. NAGEL en HERMAN
geperfectionneerd
Bekend en prijsgekrond
voor zijne
eenvoudigheid,
sterkte,
gering verbruik
en
regelmatigen gang.

Alleenigen eersten prijs
op de wedstrijd
Brussel-Tervueren 1897

8 gouden medallien

Verkocht 125 Motoren voor België in het jaar 1899
Talrijke referenzen in iedere provincie

Eenvoudigste en goedkoopste BEWEEGKRACHT voor LANDBOUW en NIJVERHEID.
- Vereischt geen stoker of speciale machinist.
- In GEBRUIK in verschillende Pachtboeven, Molens, Schrijnwerkorijen, Bakkerijen, Melktoerichtingen, Werktuigfabrieken, Chlooreefabrieken, Tabakfabrieken, Steen- en Pottebakkerijen, enz., enz.

Goedkoopste prijzen (gemak van betaling) en verregaande waarborg voor goeden gang en verbruik.

PETROLEUM-LOCOMOBILEN voor het bedrijf van
DORSCHMOLENS,
POMPEN, MORTELBREKERS, ENZ., ENZ.

Samengestelde Dorschmolens met petroleum motor.
PETROLEUM-MOTOREN met specialen regulator voor elektrisch licht.

Regelmatig brandend licht gegarandeerd. Vele kastelen en buitens hebben onzen motor voor het elektrisch licht en voor water te pompen.

Prijsopgave en nadere beschrijving op aanvraag:

LES ATELIERS DE BRUXELLES
(Naamlooze vennootschap)
BIRMINGHAM STRAAT, 52 TOT 64, BRUSSEL

Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement,
17 november 1900, p. 3

⁶⁵ *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 17 november 1900, p. 3.

⁶⁶ *Journal des Petites Affiches*, 30 augustus 1925.

⁶⁷ De Trust Empain, in: *De Weergalm*, 6 juli 1905, p. 2.

⁶⁸ S. DE JONGE, De elektriciteitssector in België: van gemeentelijk naar partikulier monopolie? De totstandkoming van de wet op de elektriciteitsvoorziening van 10 maart 1925, in: *BTNG-RBHC*, s.l., 1985, jg. XVI, nr. 3-4, p. 357-395, aldaar p. 359. Verdere verwijzingen worden als volgt aangeduid in de tekst: De Jonge met vermelding van de pagina. In Leuven werd in 1908 de Société d'Electricité de Louvain opgericht. (Duchêne, p. 78)

⁶⁹ Dit wordt o.a. geïllustreerd door het feit dat het Leuvense stadsbestuur een register bijhield waarin de klanten van de Société d'Electricité de Louvain hun klachten konden (laten) noteren. *Journal des Petites Affiches*, 29 januari 1911.

5.1 Het elektriciteitsnet: een net met grote mazen

Een elektriciteitsaansluiting was gedurende het gehele eerste decennium van de twintigste eeuw nog vaak een toekomstbeeld; dat blijkt o.a. uit een artikel over de firma Empain, die in Oostende een terrein had aangekocht om er een elektriciteitscentrale in gebruik te nemen. De firma Empain had de intentie 'voorstellen van electricke verlichting te doen aan de stad Oostende; zij zal inschrijven om de verlichting te bekomen van Brugge... [...] Indien bovenstaande gebeurlijkheid zich verwezentlijkt, ziedaar weldra gansch West-Vlaanderen met de electriciteit verlicht, verlichting der toekomst, overigens beter, praktischer en min gevaarlijk dan het gas.'⁶⁷ De uitdrukking 'verlichting der toekomst' was in 1905 een passende omschrijving. Drie jaar later stond in 22 gemeenten een regie in voor de levering van elektriciteit, in 139 andere gemeenten zorgde daar een privéverdelers voor. Er waren toen ongeveer 2600 gemeenten, en dat betekende dat in slechts 6% (afgerond) van de toenmalige gemeenten een aansluiting mogelijk was.⁶⁸ Vier jaar later waren er echter 190 gemeenten met gasvoorziening, en aan het eind van de periode 1819-1913 was er gasvoorziening in 368 gemeenten. (Duchêne, p. 24) Het elektriciteitsnet was tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw een net met grote mazen, en de introductie verliep niet altijd vlekkeloos.⁶⁹ De *Annuaire belge de l'Electricité et des Industries électriques* van 1923 gaf een goed overzicht van het elektriciteitsnet anno 1921. Op de landkaart vallen onmiddellijk grote witte vlekken op in West-Vlaanderen, Antwerpen, Limburg, Luxemburg en Oost-Brabant, (De Jonge, p. 386) een situatie die, wat het arrondissement leper betreft, wordt bevestigd door een bericht op p. 2 in *Het Ypersche - La région d'Ypres* van 14 augustus 1925.

Twee decennia eerder, in 1902, bestempelde prof. dr. Hans Bunte in het Brusselse blad *Revue mensuelle Eau-Eclairage-Chauffage* elektrische verlichting als 'lumière de luxe, la lumière de l'homme riche.' (Devogelaere, p. 41) Judith Flanders omschreef de aantrekkingskracht van de nieuwe verlichting als volgt: 'the expense of electricity ensured it was welcomed by the upper classes as a status marker in a way that the cheaper gas never could have been.' (Flanders, p. 171) Toen elektrische verlichting een nieuwigheid was, gold ze als een statussymbool, maar rond 1900 waren er in de wereldstad Londen naar schatting toch al 2,5 miljoen elektrische lampen in gebruik. (Briggs, p. 401)

In Brussel waren er op 31 december 1901 2194 abonnees die gebruik maakten van elektriciteit voor de verlichting van hun woning of zaak, en hun achtergrond lijkt, net als Baekelmans' beschrijving uit 1912, Buntess stelling te

bevestigen. In Tabel 2, aan het eind van dit artikel, worden de beroepsgroepen van de Brusselse abonnees op een rijtje gezet.⁷⁰ Er werden toen 9 toneelzalen elektrisch verlicht. Of de Vlaamsche Schouwburg een van de abonnees was of een elektrogeengroep in gebruik had, heb ik niet kunnen achterhalen, maar in 1903 was de zaal alleszins al elektrisch verlicht. Toen in januari een toeschouwer naar beneden tuimelde, viel hij op de orkestzetels, 'na eene elektrische gloeilamp afgerukt te hebben.'⁷¹ Net als winkels maakten schouwburgen, en de amusementswereld in het algemeen, vrij vroeg gebruik van elektrische verlichting.⁷² Zo waren de grotten van Han reeds in 1905 (permanent) elektrisch verlicht en werd het park van het kasteel in Heverlee, tijdens een Vlaamse kermis in mei 1882, tijdelijk met gloeilampen en andere feestverlichting tot een attractie omgetoverd.⁷³ In 1884 was tijdens de kermisdagen in Leuven elektrische verlichting gepland, maar die was om een onduidelijke reden 'min of meer gelukkig vervangen [...] door een paar honderd petroollampen.'⁷⁴ Vier jaar later werd de elektrische verlichting tijdens de internationale tentoonstelling in Brussel als 'een ware en belangwekkende schoonheid' ervaren. De betere verlichting maakte 'dat de ontelbare bezoekers zowel des avonds als in den dag' alles konden bekijken.⁷⁵ Toch was de keuze voor elektrisch licht in de beginperiode niet voor de hand liggend, want de kooldraadgloeilamp van Edison en Swan gaf wel twintig maal minder licht dan gasgloeikousjes, en gasgloeilicht was aangenamer dan het 'oranjegele elektrische gloeilicht.' (Devogelaere, p. 25)

In Brussel werd de straatverlichting in 1905 gedeeltelijk geëlektrificeerd: 'Gisteren vrijdag heeft men voor de eerste

maal te Brussel eene algemeene verlichting gezien door electriciteit./80.000 lampen eene verlichting van 400.000 kaarsen vertegenwoordigend./Om den lezer zich een denkbeeld te laten vormen van den arbeid die de toebrenghers van deze verlichting vergden, [zij gezegd dat hiertoe 500 masten van 18 meters hoogte zijn gepland, dat men 30 kilometers koorden heeft gebruikt, 25 kilometers geleidkabels en even veel ijzeren buizen om die te dragen].⁷⁶ In de loop van datzelfde jaar werd een hevige discussie gevoerd over de leperse straatverlichting. De burgemeester rekende erop dat de stad voor de verlichting van de Grote Markt en de Statieplaats haar voordeel kon doen door booglampen te gebruiken. De stroom zou door de electriciteitscentrale van de Weldadigheidsschool geleverd kunnen worden, maar de stad leper had zich voor de straatverlichting – zoals veel andere steden – contractueel vastgekluiserd aan een gasleverancier.⁷⁷ Contracten voor gas- en electriciteitsdistributie waren in de eerste helft van de twintigste eeuw – zoals dat nog steeds het geval is – big business.⁷⁸ In Brussel werd de vroege invoering van elektrische verlichting blijkbaar afgeremd door de concurrentie van het reeds beschikbare gasleidingsnet: 'Het gouvernement zou geerne in den post, het Paleis der Natie, de ministeries, enz. elektriek licht gebruiken. De stad, die de gazfabriek exploiteert, wil echter de toelating niet verleenen om de nodige draden voor de verlichting dier gebouwen in de straten te leggen. Men zou in elk gebouw een elektriek toestel moeten plaatsen, het geen te veel zou kosten.'⁷⁹ In 1889 sprak een commissie in een aanbeveling aan het gemeentebestuur van Brussel de wens uit dat de stad elektrisch zou worden verlicht,⁸⁰ maar zoals reeds vermeld,

⁷⁰ Gebaseerd op Devogelaere, p. 41.

⁷¹ Mengelbaren, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het Arrondissement*, 24 januari 1903, p. 2.

⁷² Reeds in 1882 stelde de Belgische vertegenwoordiger van Edison, Augustin Boyard, aan het Brusselse college van burgemeester en schepenen voor om een experimentele centrale te bouwen om vier schouwburgen elektrisch te verlichten (la Monnaie, les Galeries, l'Alcazar en le Casino). *Journal des Petites Affiches*, 17 september 1882. In 1883 ontstond brand in het gebouw waar de generator van het Eden-theater (Brussel) stond opgesteld, en in 1884 werd beslist dat de nieuwe Vlaamse schouwburg in Brussel uitsluitend elektrisch zou worden verlicht. De kostprijs zou 50 frank per voorstelling bedragen. *Journal des Petites Affiches*, 11 maart 1883 en 23 november 1884. In 1887 werd aan het Brusselse college van burgemeester en schepenen voorgesteld om de Muntchouwburg met de theaterzaal in de Sint-Hubertusgalerij te verbinden om ook in de laatst vermelde zaal elektrische verlichting te kunnen introduceren. *Journal des Petites Affiches*, 10 juli 1887.

⁷³ Grotten van Han en van Rochefort, in: *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 22 september 1906, p. 2 en *Journal des Petites Affiches*, 30 april 1882.

⁷⁴ *Journal des Petites Affiches*, 14 september 1884. Elektrische verlichting werd in Leuven pas in 1910 ingevoerd en dat ging met een inhuuldiging gepaard waarbij op 8 en 13 februari de Grote Markt werd verlicht. *Journal des Petites Affiches*, 6 en 13 februari 1910. Rond die tijd liet Pierre Roland, een burgerlijk ingenieur, van zich horen. Hij stond in voor electriciteits- en verwarminginstallaties. *Journal des Petites Affiches*, 9 januari 1910, e.v. Op 20 februari kreeg hij een steunbetuiging van de Société d'Electricité de Louvain: 'Il ne suffit pas de faire une installation d'électricité quelconque: il faut surtout qu'elle soit bien faite et d'un prix raisonnable./La Société d'Electricité de Louvain, bien placée pour en juger, vient de confier à M. Pierre Roland, ingénieur civil à notre ville, le soin de placer la lumière dans ses locaux de la rue du Canal.' *Journal des Petites Affiches*, 20 februari 1910.

⁷⁵ *Journal des Petites Affiches*, 22 juli 1888.

⁷⁶ De verlichting van Brussel, in: *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 22 juli 1905, p. 3. Deze gedeeltelijke elektrificatie gebeurde ongeveer twintig jaar nadat Karel Buls een overeenkomst had gesloten met een Engelse maatschappij om het centrum van Brussel elektrisch te verlichten. In 1886 werd bepaald dat de leiding ondergronds zou worden aangelegd. *Journal des Petites Affiches*, 8 augustus 1886. De elektrische verlichting van het Brusselse stadhuis werd ongeveer een jaar eerder aanbesteed voor 30000 frank per jaar. *Journal des Petites Affiches*, 11 oktober 1885.

⁷⁷ Stadsnieuws. Verzoekschrift, in: *De Weergalm*, 30 maart 1905, p. 3.

⁷⁸ De kwestie van de verlichting der stad, in: *De Weergalm*, 17 november 1904, p. 1, Het gas van Yper, in: *De Weergalm*, 4 april 1907, p. 2 en Nieuwe elektrische meesters! Nieuwe elektrische wetten, in: *Het Ypersche – La région d'Ypres*, 21 april 1923, p. 11.

Rond 1905 hadden vele gemeenten nog geen keuze gemaakt uit de mogelijkheden die toen beschikbaar waren (oliegas, steenkoolgas en electriciteit). In 1903 vermeldde de *Revue mensuelle Eau, Eclairage, Chauffage* de beslissing van de gemeenteraad van Asse die een electriciteitscentrale wilde laten bouwen voor de verlichting van de gemeente. Het gemeentebestuur had een akkoord gesloten met de regering om op korte termijn de elektrische verlichting van het koninklijk domein en een deel van de gemeente te realiseren. (Devogelaere, p. 41)

Andere gemeenten, zoals Temse, bereidden de beslissing voor met behulp van lezingen. In 1906 ging in Temse een voordracht door over de voor- en nadelen van de verschillende verlichtingsalternatieven. (Devogelaere, p. 43-45)

⁷⁹ *Journal des Petites Affiches*, 4 december 1881.

⁸⁰ *Journal des Petites Affiches*, 20 januari 1889.

liet de (gedeeltelijke) elektrificatie van de straatverlichting nog tot 1905 op zich wachten.

5.2 De elektrisch verlichte woning... alleen voor bemiddelde gezinnen

De elektrische verlichting van een woning was echter een andere opgave. Niet alleen de elektriciteit was duur, ook de aankoop van lampen en luchters was niet voor iedereen weggelegd. In 1900 kostte een luchter met 3 lampen – geleverd door de Antwerpse firma Louis Schaeffer – 128,50 frank. (Devogelaere, p. 23) Ter vergelijking: dat bedrag volstond in het begin van de twintigste eeuw ruimschoots voor de aankoop van een nieuwe naaimachine zoals in het verhaal *Gruetmoeder Renske*. In 1906 kon men een nieuwe naaimachine kopen voor 95 frank, tweedehandsmachines kostten 20, 30 en 40 frank.⁸¹ Emeranske zal voor haar naaimachine plus de 'kijnkee' niet meer betaald hebben dan de inwoner van Overmere die bij Schaeffer een luchter bestelde. De luchter van Schaeffer kostte ongeveer een kwart van de gehele verlichtingsinstallatie van een huis dat in 1920-1921 werd opgetrokken. Het huis was 78 m² groot en kostte 100.000 frank (1282 frank/m²). De prijs van de verlichtingsinstallatie bedroeg 500 frank (0,50% van het totaal). De prijs per m² van een ander huis dat in dezelfde periode heropgebouwd werd (85 m²) bedroeg 1150 frank. Voor het heropgebouwde huis werd 1000 frank aan de verlichting besteed, of net iets meer dan 1%. Als men bovendien rekening houdt met het feit dat de prijs per bebouwde m² tussen 1914 en 1920 verzesvoudigd was,⁸² dan wordt echt wel duidelijk dat de luchter met drie lampen in 1901 een klein fortuin kostte. Een directe vergelijking met de lonen van de arbeiders in de Leuvense gasfabriek in 1896 – voor een elfurige werkdag – toont wellicht nog beter aan dat luchters rond 1900 een onbetaalbare luxe waren: het gemiddelde loon bedroeg toen 2,82 frank per dag. (Duchêne, p. 63)

6. De doorbraak van de elektrische verlichting

Het was enigszins verwonderlijk dat een landbouwdeskundige in 1912 tijdens een wandeling in de Kempen een herberg met elektrische verlichting aantrof: *'Niet lang geleden kwamen wij, na eene verre wandeling door de onmeetbare heidevelden in het Noorden van Antwerpen, in een Kempisch dorp terecht en traden er eene eenvoudige herberg binnen. De avond begon reeds te vallen en de flauwe klaarte, die uit het open haardvuur scheen, teekende reeds onze schaduw op de wit gekalkte muren. Wij zagen het oogenblik te gemoet waarop de waardin, die het vuur aanpookte, deze schemerklaarte zou verhelleren door het ontsteken eener ouderwetsche olielamp. Dit deed het vrouwen echter niet, maar... de hand uitstreckende naar een knop in den ouderwetschen haardscherm geplaatst overstroomde zij de gansche plaats met de heldere lichtstralen eener elektrische gloeilamp! Deze gansch hedendaagsche inrichting leverde wel het bewijs dat zelfs de geringste onzer Kempenbewoners niet afkeerig is van de vooruitgang.'*⁸³ In de eenvoudige herberg werd de wandelaar met het fenomeen van continuïteit en verandering geconfronteerd: de gelijktijdigheid van de open haard en de elektrische verlichting.

Leveranciers van gasverlichting benadrukten dat elektrische verlichting vele malen duurder was dan het gebruik van gaslampen. In 1903 publiceerden Bec Liais en Bec Graetzin (verlichtingssysteem met hangende gloei-kousjes) vergelijkende reclame, en daaruit bleek dat bij gelijk licht het energieverbruik van een elektrische lamp (uitgedrukt in centiemen) bijna 15 keer hoger was dan dat van de Liais lamp. Bec Graetzin gebruikte iets andere basisgegevens maar pakte met hetzelfde resultaat uit. De

Standbeeld van Jan-Pieter Minkeliers, Heverlee. Verz. R.J. van de Maele

⁸¹ *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 22 december 1906, p. 7.

⁸² Iets over coefficienten!, in: *Het Ypersche – La région d'Ypres*, 9 september 1922, p. 9.

⁸³ De Kempen, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het Arrondissement*, 27 januari 1912, p. 5.

vergelijkende gegevens heb ik samengevat in Tabel 3 aan het eind van dit artikel.⁸⁴ Ook in vergelijking met petroleumlampen was de gloeilamp luxeverlichting. In 1906 kostte het gebruik van een elektrische lamp van '16 bougien' in Brussel 3,85 centiemen/uur. Het petroleumverbruik van een *Lampe Belge* die twee keer meer licht gaf, kostte slechts 3,50 centiemen/uur. (Devogelaere, p. 44) De verhouding was nog ongunstiger in Heist, waar de elektriciteit 1 frank i.p.v. 0,70 frank/kilowattuur kostte. Bij de berekeningen beperkte men zich echter tot het gas- of elektriciteitsverbruik. De installatie- en onderhoudskosten werden angstvallig verzwegen, en de meeste adverteerders maakten vergelijkingen die zo onduidelijk waren dat de verbruiker er geen touw aan vast kon knopen.

Gaslicht mag theoretisch – en misschien ook in de praktijk – lange tijd goedkoper geweest zijn dan elektrische verlichting, na 1914 steeg de prijs van het gas meer dan die van elektriciteit, zodat het gebruik van de gloeilamp economisch toch aantrekkelijker werd.⁸⁵ De evolutie van de eenheidsprijzen van gas, olie, elektriciteit en kaarsen in Brussel in de periode 1914-1925 was nadelig voor gas en olie. Wanneer men de eenheidsprijzen uit 1914 gelijkstelt met 100 (index) dan bekomt men in 1925 de volgende indices: 580 voor gas, 613 voor olie, 302 voor elektriciteit en 298 voor kaarsen.⁸⁶ De prijsevolutie van gas en elektriciteit in Leuven in de periode 1913-1938, waarbij 1913 als basisjaar geldt, roept een gelijkaardig beeld op: in 1925 bereikte elektriciteit het prijsniveau 273,33 en in 1938 het niveau 333,33. Voor gas werden de volgende indices bereikt: 392,86 in 1925 en 857,14 in 1938. (Duchêne, p. 79) Anders gezegd, elektriciteit werd relatief goedkoper. Op zeer lange termijn – uitgedrukt in constante prijzen – daalden de Leuvense gasprijzen tussen 1834 en 1969 (Duchêne, p. 131), en dat is (was) een verschijnsel dat men ook in de levensloop van andere producten of diensten vaststelt: een dure introductiefase die wordt gevolgd door een grotere afzet en een langetermijndaling van de prijzen.

Na 1900 werd het rendement van de gloeilamp bovendien heel wat verbeterd. De moeizame en soms verwarrende ontwikkeling van de nieuwe elektrische gloeilampen werd boeiend beschreven door Devogelaere, en ze kwam ook uitvoerig aan bod in de artikelenreeks 'Onder de Menschen. Voor het nieuwe licht'. In die reeks werd de bijdrage van Philips onder de loep genomen.⁸⁷ Elektrische verlichting

veroverde langzaam de huiskamer en de vraag naar gloeilampen steeg, hoewel elektriciteit – zoals gas en petroleum – ook wel eens angstreactions opriep. Toen een arbeider de dood vond door het aanraken van de metalen voet van een lamp, verscheen in het Nederlandse blad *Het Vaderland* een artikel onder de titel 'Gevaar van den electricischen stroom. Het gevaar van gloeilampen'. De bijdrage bevatte aanbevelingen voor het veilig gebruik van gloeilampen en de schrijver probeerde de angst weg te nemen.⁸⁸ De verdediging van elektriciteit was niet nieuw. Reeds in 1910 had een Nederlandse briefschrijver de volgende argumenten op een rijtje gezet: 'Ware het gebruik ervan gevaarlijker dan van de meer ouderwetsche verlichting, dan vraag ik mij af hoe het dan te verklaren zou zijn, dat assurantiemaatschappijen gebruik van elektrische verlichting voorschrijven en ander kunstlicht verbieden.' De briefschrijver herinnerde er ook aan dat vanaf 1 januari 1910 Engelse bioscopen nog alleen elektrisch of kalklicht mochten gebruiken.⁸⁹

In Nederland maakte Philips in Eindhoven indruk, maar er werden ook vrij vroeg lampen in België geproduceerd. Een Brusselse firma had in 1910 een productiecapaciteit van 300.000 Z-lampen, en in 1911 werd de firma Lampes Brabant (met een fabriek in Vilvoorde) opgericht. Na de Eerste Wereldoorlog, in augustus 1919, ging de Bestendige Deputatie van de provincie Antwerpen akkoord met de oprichting van een gloeilampenfabriek in Deurne (Volta), en vanaf 1927 werden in Ninove Sigtaylampen geproduceerd... (Devogelaere 66, 105-114)

Toch werd de elektrische verlichting – die volgens Edison het zachte gaslicht moest vervangen – niet door iedereen even gunstig onthaald. In een aantal feuilletons, verschenen in de *Nieuwe Rotterdamsch Courant*, namen de figuren het volgende waar: 'het vale schijnsel', 'een elektrische gloeilamp aan den zolder [die] nauwelijks licht tot lezen gaf' en een 'elektrische gloeilamp, die hard, wit licht op het papier wierp'.⁹⁰ Niet alle reacties waren even scherp. De correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsch Courant* in Griekenland berichtte in 1921 over een staking bij de elektriciteitsmaatschappij in Athene. Athene was naar verluidt sinds 1916 elektrisch verlicht, 'ook zelfs in kleine straten h[ij]ngen booglampen.' De staking maakte duidelijk dat het nieuwe comfort niet meer weg te denken was. De klacht van de man in Athene was veelzeggend: 'Om bij een walmend kaarsje te zitten werken, gaat niet lang.'⁹¹

⁸⁴ Gebaseerd op Devogelaere, p. 40-42.

⁸⁵ Het prijsvoordeel van gas was vaak discutabel. Toen in 1885 beslist werd het station van Schaarbeek te verlichten werd voor elektrische verlichting gekozen, 'wijl petrool of gaz te kostbaar is en te veel personeel voor den onderhoud vereischt.' *Journal des Petites Affiches*, 28 juni 1885. Een jaar later beliste men de gasverlichting van het station in Kortrijk te vervangen door elektrisch licht. De vervanging moest de verlichtingskosten van 25000 naar 20000 frank doen dalen. *Journal des Petites Affiches*, 11 april 1886. De gasprijzen gingen slechts omlaag als er voldoende druk werd uitgeoefend, zoals dat in Mechelen in 1887 het geval was. De prijs per m³ daalde toen van 20 centiemen naar 13 centiemen voor particuliere gebruikers en van 18 centiemen naar 11 centiemen voor de gemeente. *Journal des Petites Affiches*, 30 januari 1887.

⁸⁶ P. SCHOLLIERS, *Koopkracht en indexkoppeling. De Brusselse levensstandaard tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, 1914-1925*, in: *BTNG-RBHC*, s.l., 1978, jg. IX, nr. 3-4, p. 333-382, aldaar p. 377.

⁸⁷ *Onder de Menschen. Voor het nieuwe licht*, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27-31 maart 1916 (Avondblad).

⁸⁸ *Gevaar van den electricischen stroom. Het gevaar van gloeilampen*, in: *Het Vaderland*, 17 augustus 1921 (Ochtendblad), p. 1. Ook in *Journal des Petites Affiches* van 8 december 1889 werd, na een dodelijk ongeval, op de gevaren van de elektriciteit gewezen.

⁸⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27 december 1909 (Avondblad), p. 2.

⁹⁰ *De Mikado*, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 december 1916 (Avondblad), p. 1. *De verdwenen Kohinoor*, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2 mei 1917 (Avondblad), p. 1 en *Naar 't nieuwe land*, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 26 juli 1916 (Avondblad), p. 1.

⁹¹ *Athene in het duister*, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2 december 1921 (Ochtendblad), p. 1.

De kritische stemmen hebben de opmars van de elektrische verlichting niet kunnen tegenhouden. Na de Eerste Wereldoorlog liet een beperkt aantal installateurs van elektrische verlichting van zich horen in de leperse weekbladen, en in verkoopberichten werd steeds vaker verwezen naar de aanwezigheid van elektriciteits- en/of gasleidingen op alle verdiepingen. Petroleumlampen waren nog niet volledig afgeschreven, maar ze verdwenen steeds meer naar de achtergrond, tot ze, vele tientallen jaren later, opnieuw een plaatsje veroverden in een of andere antiekzaak. Het sierlijke koperen erfgoed spreekt nu veel meer mensen aan dan de schaars geworden kooldraadlampen en gaslampen met hun kwetsbare gloeikousjes, en dat is niet verwonderlijk voor wie ooit het prachtige schilderij *Interieur* (1910) van de Brabantse fauvist Louis Thévenet (1874-1930) heeft gezien. Thévenet verenigde in een sober, intiem beeld een schitterend fornuis en een schouwmantel met een olielamp... vuur en licht. (Dalemans 1914-1945, p. 15) Een andere Brabantse fauvist, Rik Wouters (1882-1916), heeft eveneens interieurs met petroleumlampen geschilderd. *Interieur van etser A* (1908), met een lamp op de werktafel, en *De strijkster* (1912), met een hangende lamp, zijn overtuigende beelden van het dagelijks leven.⁹²

7. Ter afronding

In de redactionele bijdragen van de leperse kranten werd vooral aandacht besteed aan het gevaar van petroleumverlichting en aan de voordelen van gaslampen en elektrische lampen voor de stadsverlichting. De argumenten waren vooral van economische aard. Een kritische stem hamerde op het gevaar van het onzuivere gas. De gloeilamp van Edison kreeg zeer vroeg veel aandacht, maar elektrisch licht was een grote onbekende, en de redacteur van *Journal d'Ypres* 'herkauwde' buitenlandse berichten. Er werd – wellicht bij gebrek aan eigen ervaring – geen persoonlijk standpunt ingenomen. De Nederlandstalige redactionele bijdragen in het Leuvense blad *Journal des Petites Affiches* waren vóór 1900 doorgaans korte vermeldingen van

nieuwsfeiten. Ook de Leuvense redacteur(s) nam(en) geen persoonlijk standpunt in.

De publiciteit voor petroleumlampen, gasbranders en elektrische verlichting was in de leperse bladen vaak vergelijkend. De adverteerders spraken elkaar tegen, en de uitgangspunten waren meestal onduidelijk. Wel duidelijk maar enigszins merkwaardig was het aanbod van Lustrerie L.N. Murphy: '*Reklaam van Einde Seizoen. Groote afslag op Lusters & Wintervoorraad*'. Een aantal luchters werd, samen met andere artikelen, als koopje aangeboden. Murphy had een ruim assortiment: tafellampen, lampenkappen en houten lampendragers.⁹³ Ook La Lustrerie Yproise, die elektrische installaties verzorgde, bood afgeprijsde luchters aan.⁹⁴

In de gedigitaliseerde leperse weekbladen die ik voor dit onderzoek heb gelezen, waren geïllustreerde advertenties een zeldzaamheid. De advertenties waren nu en dan niet meer dan een heel eenvoudige vermelding, zoals dat ook in Leuven het geval was. In 1884 vestigde de Leuvense handelaar Jos. Fremineur – in het Frans en het Nederlands – de aandacht op zijn ruim gamma verlichtingstoestellen, maar er was nog geen sprake van gloeilampen en de advertentie was niet vergelijkend.⁹⁵ Pierre Roland, gevestigd in de Vital Decosterstraat, legde later vooral de nadruk op zijn wetenschappelijke vorming. Argumenten en illustraties werden blijkbaar overbodig geacht. De aanpak van Roland was merkwaardig, maar in 1925 maakte ook Th. Frickx (Heverlee) gebruik van zijn titel. Ook hij was ingenieur en stond in voor de verlichting van huizen, villa's en kastelen.⁹⁶ Even eenvoudig als de advertenties van Roland en Frickx was de niet geïllustreerde reclame van Wybou-De Vuyst (Leuven), die wel de nadruk legde op de mogelijkheid om gasluchters om te bouwen: '*Ne vendez pas vous lustres au gaz, faites les transformer à l'électricité*'.⁹⁷

In 1910 verschenen in *Journal des Petites Affiches* frequent geïllustreerde advertenties voor Thermogène, schrijfmachines, horloges, rolluiken en geneesmiddelen... Opvallende publiciteitstechnieken werden blijkbaar veelvuldig toegepast voor producten die al langer bestonden. Vooral voor geneesmiddelen werden vrij grote en opvallende, geïllustreerde advertenties geplaatst; de illustraties waren vergelijkbaar met of identiek aan deze die in de leperse bladen verschenen.⁹⁸ In het meest populaire Leuvense blad bleven de nieuwe verlichtingsmiddelen echter 'onderbelicht'. In 1920 verschenen nog steeds veel advertenties voor geneesmiddelen, maar ook ontromers (Lister en Viking), radiatoren (EGD), snuif (Dr. Rumney's)... werden in geïllustreerde advertenties aanbevolen. In het najaar vroeg Léon Smets (Leuven) aandacht voor zijn uitgebreid

⁹² R. AVERMAETE, *Rik Wouters*, Brussel, 1986, p. 35 en S. HAUTEKEETE, *Rik Wouters. Ontwikkeling en betekenis van het picturale oeuvre*, Antwerpen, afbeelding 50.

⁹³ *Het Ypersche – La région d'Ypres*, 11 februari 1928, p. 20.

⁹⁴ *Het Ypersche – La région d'Ypres*, 31 mei 1924, p. 16.

⁹⁵ *Journal des Petites Affiches*, 20 april 1884.

⁹⁶ *Journal des Petites Affiches*, 4 januari 1920.

⁹⁷ *Ibidem*

⁹⁸ Zie R.J. VAN DE MAELE, Tegen bloedarmoede en andere kwalen. Advertenties voor elixirs en geneesmiddelen aan het eind van de lange negentiende eeuw, in : *Ons Heem*, Mechelen, september 2006, jg. 59, nr. 3, p. 3-13.

aanbod: 'Grand choix d'appareils d'éclairage/ gaz et électricité.' Smets stond ook in voor het ombouwen van luchters. De advertentie was geïllustreerd met een opvallende, zelfs indrukwekkende lichter.⁹⁹ In dezelfde periode waren ook Louis Vandendries-De Leeuw en G. Malcorps (beiden in Leuven) met geïllustreerde advertenties vertegenwoordigd. Opvallend is wel dat beide leveranciers beelden van badkamers gebruikten en dat de installatie van verlichting, op het eerste gezicht, een secundaire activiteit was, hoewel Malcorps ook voor het ombouwen van luchters instond.¹⁰⁰ In een geïllustreerde advertentie van L'Innovation die twee pagina's besloeg, vond ik o.m. een 'lampe électrique abat-jour, peint à la main.' De schemerlamp was 30 cm hoog en was zonder lamp verkrijgbaar voor 29,50 frank.¹⁰¹

In leper richtte Lux Nova zich – reeds veel vroeger – met haar opvallende advertentie wellicht ook alleen tot de burgerij – de advertentie voor de Tulipe à Gaz verscheen enkel in het Franstalig gedeelte van *La Lutte-De Strijd*. Zoals een prentkaart uit 1900 die het gebruik van gas letterlijk 'belichtte', was de advertentie op de bemiddelde klasse gericht. De prentkaart bevatte de volgende tekst: 'O douceur bienfaisante du foyer bien chaud, bien éclairé; sous les doux rayons du bec renversé, les parents travaillent, et l'enfant lit: C'est l'image du bonheur.' Op de prentkaart was het echter vooral de meid die werkte, terwijl de moeder in een van de taferelen voor een luxueuze toilettafel stond en in andere illustraties van de gebruiksmogelijkheden van gas voor de haard borduurwerk uitvoerde. De vaderfiguur was (is) opvallend afwezig. (Duchêne, p. 132)

Gas- en gloeilampen voor de huiskamer waren, in vergelijking met huishoudapparaten, meubelen, enz. ondervetegenwoordigd in de besproken leperse en Leuvense advertenties. Misschien houdt die 'witte vlek' – wat gloeilampen betreft – verband met de grote mazen in het verdelingsnet. Ook op de handelstoonstellingen die in de jaren twintig in leper doorgingen, waren de nieuwe verlichtingsmiddelen, die – in grotere herenhuizen – meer en meer een zelfstandig onderdeel van de decoratie werden, opvallend ondervetegenwoordigd.¹⁰² Maar er bewoog wat: meer en meer huizen die te koop of te huur werden aangeboden hadden een gas- en/of elektriciteitsaansluiting. Aan de andere kant was elektrische verlichting in de jaren twintig nog niet vanzelfsprekend, en dat blijkt ondermeer uit de

uitdrukkelijke vermelding van de nieuwe verlichting in advertenties van hotels en uit een mededeling van de Leuvense elektriciteitsmaatschappij: 'La Société d'Electricité de Louvain fait le raccordement, la pose du compteur et l'installation d'une lampe de 50 bougies, complète, avec abat-jour, GRATUITEMENT./ Elle établit une prise de courant pour le chauffage, le repassage, etc. GRATUITEMENT./ Le prix de location d'une telle installation est de cinq francs par mois pendant 36 mois. Après le paiement de la 36me mensualité l'abonné est propriétaire de son installation./ La société fait dans les mêmes conditions des installations de 2, 3, 4 à 5 lampes. La mensualité est majorée de 2 francs par mois et par lampe.'¹⁰³ Het huurkoopcontract moest de omschakeling naar elektrische verlichting aantrekkelijker en financieel haalbaar maken, maar het valt wel op dat het bericht enkel in het Frans verscheen.

Het beeldmateriaal dat uit de leperse bladen en het Leuvense *Journal des Petites Affiches* naar voren kwam, was, zeker in vergelijking met het rijke illustratiemateriaal dat Devogelaere heeft verzameld, vrij bescheiden, en de gebruikte reclametechnieken hinkten achterop. In de jaren twintig werd steeds meer aandacht besteed aan auto's en daarbij werden wel verborgen en opvallende boodschappen gebruikt. Tijdens een typische (najaars)bui stapte een dame, beschut door een heer met een paraplu, in een opvallende wagen. De boodschap luidde: 'Combien de fois, aux mauvaises saisons, êtes-vous rentrée chez vous les pieds trempés, glacés, et enrhumée./ Chargée de paquets, vous avez été bousculée sur la plate-forme du tram et vos vêtements en ont souffert aussi./ Il serait si simple cependant de vous éviter tous ces désagréments avec la Ford fermée...'¹⁰⁴ Opnieuw een eentalige advertentie, en dat was wellicht niet verwonderlijk want de prijs van de verschillende modellen schommelde tussen 11.820 en 20.560 frank. Een vijftal jaar eerder bedroeg het beginloon van een bediende bij de Leuvense stadsadministratie 3000 frank/jaar, politieagenten ontvingen 3.200 frank/jaar...¹⁰⁵ De redactionele bijdragen en berichten in de leperse bladen en het Leuvense advertentieblad vielen niet uit de toon en waren gebaseerd op de toen geldende inzichten of opvattingen. Een persoonlijker beeld, dat tegelijkertijd de toenmalige werkelijkheid weergaf, vond ik in een aantal romans – o.a. van Streuvels en Buysse – en ook in een aantal schilderijen.

⁹⁹ *Journal des Petites Affiches*, 31 oktober 1920.

¹⁰⁰ *Journal des Petites Affiches*, 7 november en 19 december 1920.

¹⁰¹ *Journal des Petites Affiches*, 25 januari 1925.

¹⁰² *Het Ypersche – La région d'Ypres*, 4 april 1925, p. 3 en 28 april 1928, p. 5.

¹⁰³ *Journal des Petites Affiches*, 13 december 1925.

¹⁰⁴ *Journal des Petites Affiches*, 20 september 1925. Ook in *Het Ypersche-La région d'Ypres* verschenen in de jaren '20 veel advertenties voor auto's. Ford was frequent aanwezig met (vooral Franstalige) geïllustreerde berichten, maar de advertenties waren zakelijker. Zie o.a. *Het Ypersche-La région d'Ypres*, 2 mei 1925, p. 17. Op 13 september 1924 werd in het zelfde blad (p. 15) Ford als 'la voiture la moins chère' voorgesteld. Ook Renault benadrukte dat haar wagens de goedkoopste waren (1 januari 1927, p. 17). Een jaar later signaleerde de Franse autobouwer dat de auto binnen ieders bereik lag (31 maart 1928, p. 17) en in 1929 legde men in een Nederlandstalige advertentie eveneens de nadruk op de prijs (16 februari 1929, p. 17). Peugeot en Citroën beweerden het spaarzaamste rijtuig ter wereld te kunnen leveren: de eerste bood een wagen aan die minder dan 5 liter benzine/100 km verbruikte (15 mei 1926, p. 17), de tweede een auto die 7,5 liter benzine en 250 gr olie/100 km verbruikte (9 juni 1923, p. 7). In beide advertenties werd Nederlands gebruikt. Fiat was aanwezig met geïllustreerde Nederlandstalige advertenties die weinig tekst bevatten. Zie o.a. 12 juni 1926, p. 18.

¹⁰⁵ *Journal des Petites Affiches*, 4 januari 1920.

Tabel 1: Evolutie van het lichtrendement

Tijdstip	Verlichtingsbron	Lichtrendement lm/W
Vóór 1880	Waskaars	0,1
Vóór 1880	Petroleumlamp	0,25
1880	Edisonlamp	1,7
Vanaf 1886 *	Auerkousje (gasverlichting)	3
Vanaf 1890	Kooldraadlamp	3
Vanaf 1904	Gemetalliseerde kooldraad	4
Vanaf 1910	Wolframgloeidraad zonder spiraal, vacuüm	8
1915-1930	Wolframgloeidraad met enkelvoudige spiraal, gasgevuld	9 à 10

* 'Het duurde tot 1892 vooraleer het systeem goed functioneerde.'
(Devogelaere, p. 21)

Tabel 2: Beroepsgroepen van de Brusselse abonnees met elektrische verlichting in 1902

Beroepsgroepen	Aantal	Vertegenwoordiging in %
Bankiers en wisselagenten	79	3,60
Juweliers en goudsmeden	58	2,60
Caféhouders en hoteliers	141	6,40
Confectiehuizen	48	2,20
Artsen, ingenieurs, advocaten, notarissen	148	6,80
Allerlei handelaars	675	30,80
Renteniers	981	44,70
Toneelzalen	9	0,40
Gemeentelijke/provinciale gebouwen	23	1,00
Gebouwen van de staat	32	1,50
Totaal	2194	100

Tabel 3: Kostprijs van elektrische verlichting en gaslampen in 1903 bij gelijk licht

Vergelijking van Liais (hangende gloeilamp)		Vergelijking van Graetzin (hangende gloeilamp)	
Elektriciteit	7 centiemmen/uur	Elektriciteit	6 centiemmen/uur *
Opstaande gloeilamp	1,2 centiemmen/uur	-	-
Bec Liais	0,5 centiemmen/uur	Bec Graetzin	2 centiemmen/uur

* Het verlichtingseffect van de elektrische gloeilamp was vijf maal lager dan dat van de Graetzinbrander, zodat bij gelijk licht de elektrische verlichting 6 x 5 centiemmen (30 centiemmen) kostte. De prijsverhouding elektriciteit – hangende gloeilamp was dus ook voor de gaslampen van Graetzin 15 maal voordeliger.

Bijlage 1: De wet van de remmende voorsprong

Jan Romein (1893-1962) was een Nederlands historicus. In het essay *De Dialektiek van de Vooruitgang* (1937) formuleerde hij de 'wet van de remmende voorsprong', en hij verwees daarbij – toeval of niet – naar de openbare verlichting in Londen en Amsterdam: 'Ik was in Londen en daar trof het mij, gewoon als ik was aan de Amsterdamse elektrische straatverlichting, dat de City nog door gas verlicht werd. De eerst opwellende verklaring, als zou dit een uiting zijn van Engels konservatisme liet ik weldra varen als irrationeel voor de naar mijn mening juiste, die deze was: dat de kosten, nodig voor omzetting van een zo uitgebreide gasverlichting onder geasfalteerde straten in een elektrische tegen de voordelen dier laatste boven de eerste niet opwogen. En wat leerde mij dit hele geval? Dit: dat de *indertijd* moderne gasverlichting van Londen een belemmering was geworden voor de hyper-moderne elektrische, waartoe een stad als Amsterdam wél was kunnen overgaan, omdat 1e. zijn gasverlichting nooit zo'n uitgestrekt gebied beslagen had en het 2e. in zijn ouderwetse keienbestrating daarin geen zo ernstige belemmering vond. In algemene formulering was mij dus dit gebleken: dat op

een bepaald punt van ontwikkeling de voorlijkheid als rem optrad of nog algemener en paradoxaal toegespitst: *dat in de strijd om de voorrang datgene de beste kansen had, dat het achterlijkst was.*' www.dbnl.org/tekst

Bijlage 2: De verlichting in een Brabants dorp tijdens de Eerste Wereldoorlog

8 Juli 1915. – In het dorp is bijna geen petroleum meer te vinden. In alle huizen zitten ze 's avonds bij een klein lamplichtje, als dat er nog is, of anders in de donker. Kaarsen zijn hier en daar nog te krijgen. Maar de meesten trekken naar bed zodra het donker is, we zijn nu toch in de lange dagen. De slecht petrol, die men in de woerkerhandel nog kan vinden, kost 2 fr. de liter, en verspreidt een verpestende stank. Bij Remy Claessens en in 'Het Rode Hert' hebben ze carbuurlampen geplaatst, maar ieder ogenblik is daarmee iets niet in orde, en dat stinkt soms ook van het gas dat ge er niet blijven kunt.

E. CLAES, *Daar is een mens verdronken*, Hasselt, s.d., p. 85.

Romain John van de Maele
Duinberglaan 25
3001 Heverlee

De iconografie van de Heilige Dominicus, stichter van de Predikbroeders (1170-1221), in Vlaanderen*

Vade et Predica: de Heilige Dominicus, prentje. Pie Pater Dominice – Lumen ecclesiae (5,5 x 13,7 cm). Verz. P.P. D'Haese O.P., Gent

Luc Van Eeckhoudt

Van 3 december 2006 tot Driekoningen 2008 wordt de 800ste verjaardag gevierd van de eerste stichting door de Heilige Dominicus van een klooster te Prouille (tussen Toulouse en Carcassone) in Frankrijk en in 2017 wordt de 800ste verjaardag van de stichting van de Orde van de Dominicanen (Predikbroeders) wereldwijd gevierd¹. Dit is een mooie gelegenheid om even van dichtbij de rijke iconografie van deze Predikbroeder bij ons in Vlaanderen te bekijken. Vele steden hebben een Dominicaner klooster gekend. Thans zijn er nog kloosters te Gent Sint-Amandsberg, Leuven, Brussel, Het Zoute en Genk. Er waren ook kloosters, waaronder verschillende nieuwe stichtingen van na de Franse Revolutie, te Antwerpen, Oostende, Brugge, Gent Centrum, Mechelen, Tienen, Lier, Ieper, Vilvoorde en Tongeren... Met de Franse Revolutie werden de kloosters gesloten en samen met hun inboedel verkocht. Zo treffen

we nog op vele andere plaatsen Dominicaanse relikten aan die samen een rijk overzicht bieden van de veelzijdige iconografie van hun stichter, Dominicus de Guzmán van Caleruega (Castilië – Spanje).

Dominicus werd geboren te Caleruega, waarschijnlijk op 24 juni 1170, uit een adellijke en voornamelijk familie² en werd voor het priesterambt opgeleid. Hij was een veelzijdig en begaafd persoon, studeerde de zeven vrije kunsten en theologie aan de universiteit van Palencia. In 1198 werd hij als regulier kannunik van Augustinus priester gewijd. Hij werd vice-prior in zijn monasterium te Burgo de Osma. Hij was begeleider van de bisschop op diens grote reizen (Denemarken, Rome) en dit in die moeilijke en onrustige periode van de woeker van de ketters die het christelijk geloof aanvielen en de mislukte kruistocht tegen de ket-

* Alle afbeeldingen bij dit artikel zijn van de auteur, tenzij anders vermeld.

¹ Brief van de Magister Generaal, Frère Carlos A. Azpiroz Costa O.P., Prouille, 29 april 2006.

² M.-H. VICAIRE O.P., *Histoire de Saint Dominique. Un homme évangélique*, Paris, 1957, p. 365: zijn vader was een "vir venerabilis et dives in populo suo".

terse Albigenzen. Hier vond Dominicus de kern van zijn roeping: de heidenen het evangelie te verkondigen en de ketters door zijn prediking om te buigen. Hij stichtte zoals de katharen een klooster, een eerste klooster te Prouille (Toulouse) in 1206 voor bekeerde vrouwen en te Toulouse het eerste Dominicanenklooster. Hij reisde naar Rome waar het visioen plaatsvond van de verschijning van Sint-Franciscus. In 1215 werden Dominicus en zijn broeders door de bisschop van Toulouse aangesteld als zijn officiële predikanten.

Dominicus zocht een vaste gemeenschap te stichten; hij koos de regel van Augustinus waaronder hij opgegroeid was. Paus Honorius III keurde in 1216 deze keuze van Dominicus en zijn gezellen, de predikbroeders, goed. In 1220 vond het eerste generaal kapittel van zijn orde plaats. De ordestichter overleed bij zijn zesde reis naar Rome en na zijn tweede Generaal Kapittel³, in zijn klooster te Bologna (Italië) op 6 augustus 1221. Opmerkelijk is dat hij reeds op 3 juli 1234 – dit is 12 jaar later – heilig werd verklaard, dit is zes jaar na Franciscus van Assisië. De orde nam grote uitbreiding met stichtingen in Toulouse, Parijs, Rome, Bologna, Madrid en Segovia ... Ook in onze provincies kenden zij grote bijval en stichtten zij kloosters in vele steden.

Een belangrijk werk voor dit artikel was de reeks (Uitgeverij Sanderus, Oudenaarde) van Pater Jordanus Piet De Pue O.P. die stelselmatig al de Vlaamse kloosters heeft bestudeerd. Dank zij deze reeks boeken en de bezoeken ter plaatse konden we onze zoektocht naar de mooiste Vlaamse iconografie van deze ordestichter vervolmaken en aanvullen.

Als basiswerk heb ik het tweedelig standaardwerk van M.-H. Vicaire O.P. gebruikt: *Histoire de Saint Dominique*, Paris 1957 (397 en 412 pagina's met een reeks kaarten), voor de iconografie: Louis Reau, *Iconographie de l'Art Chrétien*⁴, Wolfgang Braunfels, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*⁵ en voor de geschiedenis van onze Vlaamse kloosters, de reeks boeken van P. Jordanus Piet De Pue O.P.⁶

De iconografie van de Heilige Dominicus de Guzman

Willen we Dominicus onderscheiden van andere heiligen dan dienen we zijn specifieke iconografie te duiden waardoor wij hem onbetwist als die heilige kunnen onderscheiden.

Dominicus draagt een wit habijt met wit scapulier, witte kap en lederen gordel, daarover een zwarte mantel met zwarte kap. Wit en zwart zijn de kleuren van de orde en symboliseren de zuiverheid en strengheid. De voornaamste attributen van Dominicus zijn:

- een ster op zijn voorhoofd (of net boven zijn hoofd)⁷
- een lelie en boek in zijn handen
- vaak een stok
- aan zijn voeten een hond met een brandende toorts in zijn mui⁸ die rond een wereldbol loopt.

Doorgaands is Dominicus als een kloosterling afgebeeld. Hij draagt een brede tonsuur en aan zijn riem een lange rozenkrans, alhoewel die pas later opdook⁹. Wit en zwart zijn de symbolische kleuren van zuiverheid en strengheid¹⁰, zoals hierboven gezegd.

De ster komt nog voor, zo bij Onze-Lieve-Vrouw, aanroepen

H. Vader Dominicus, prentje (met alle attributen). Steendruk, Van de Vyvere-Peytit, Brugge (7,7 x 11,7 cm).

³ HENRI-DOMINIQUE LACORDAIRE O.P., *Vie de Saint-Dominique*, Bruxelles, 1841, p. 254: Chapitre XVII: Sixième et dernier voyage de Saint Dominique à Rome. Deuxième chapitre général. Maladie et mort du Saint patriarche.

⁴ LOUIS REAU, *Iconographie de l'Art Chrétien*, Paris, 1958, t. III, Iconographie des Saints, I, A-F, tw.: Dominique de Guzman (4 août), p. 391-398.

⁵ WOLFGANG BRAUNFELS, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Herder Rom, 1990, t.VI, tw. Dominikus von Caleruega, kol. 72 e.v.

⁶ Deze werden uitgegeven door het klooster van de Dominicanen te Gent in de zeventiger en tachtiger jaren (druk: Sanderus te Oudenaarde): 14 delen.

⁷ M.-H. VICAIRE, o.c., p. 60.

⁸ J.J.M. TIMMERS, *Symboliek en Iconografie der Christelijke Kunst*, Roermond, 1947, p. 899, tw. 2064: Dominicus (4 augustus).

⁹ FERNANDO E GIOIA LANZI, *Como Riconoscere i Santi e i Patroni*, Milano, 2003, p. 222 (basisattributen).

JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Het Oud-Dominicanenklooster te Mechelen*, Oudenaarde, 1986, p. 69 e.v.: Rozenkransbroederschap.

JAN VAN LAARHOVEN, *De Beeldtaal van de Christelijke Kunst. Geschiedenis van de Iconografie*, Nijmegen, 1992, p. 258.

onder de titel Stella Maris of een kring van twaalf sterren als Onbevleete Ontvangenis en Koningin van de Hemel¹¹.

Een ster op het voorhoofd komt minder voor, dit is typisch voor Dominicus. Een ster op de borst vinden we terug bij een andere predikbroeder Thomas van Aquino (1225-1274)¹² en bij de augustijnse heilige Nikolaas van Tolentijn (1245-1305)¹³.

Er zijn nog andere heiligen die een ster als attribuut dragen zoals Bruno de Karthuiser (een ster op de borst of zelfs zeven sterren), de brugheilige Johannes Nepomuceno (sterren rond het hoofd), Swietbertus van Teisterbant (bischop, ster in de hand, soms op hoofd of in de kromstaf) en Zita van Lucca¹⁴.

De ster op het voorhoofd van Dominicus wordt soms ook iets hoger afgebeeld, nl. net boven zijn hoofd in de nimbus.

De hond aan zijn voeten, met in zijn muil een brandende toorts en die rond de wereld loopt, is misschien wel het meest typische attribuut van deze heilige. De dominicanen (dominus + canis) dragen dit in hun benaming. Dit gaat terug op een visioen toen de moeder van Dominicus, Joanna d'Aza, nog in verwachting was en zij in haar droom een kleine hond zag die zij in haar schoot droeg met in zijn muil een vlammeende toorts waarmee hij de gehele wereld in gloed ging zetten...¹⁵, dit als voorspelling van de bijzondere hoedanigheden van het kind dat gaat geboren worden. Om helemaal in harmonie te zijn met de iconografie van Dominicus wordt deze hond dan voorgesteld als een zwarte hond met witte vlekken: de kleuren van de predikbroeders.

Als Dominicus een stok draagt, verwijst dit naar de kern van zijn roeping en het meest typische van de spiritualiteit van de predikbroeders: *Vade et Predica*. Het verwijst naar een visioen van Dominicus die de heiligen Petrus en Paulus ontvangt. Petrus gaf hem een stok en Paulus gaf hem een boek, met als boodschap "Ga en predik. U bent uitverkoren door God voor deze zending".

Het boek verwijst naar de verkondiging van het Woord (predik-broeders), de lelie naar de zuiverheid.

Buiten de afzonderlijke afbeeldingen van Dominicus komen ook een reeks taferelen (scènes) uit zijn leven aan bod die regelmatig worden afgebeeld. De belangrijkste zijn:

- het visioen van de hond met de brandende fakkel (toen

zijn moeder in verwachting was).

- het visioen van Lateranen (waar Dominicus met zijn schouders onder de hoekpilaar van de kerk staat om haar instorting te voorkomen).

- de verschijning van Petrus en Paulus (stok en boek – *Vade en Predica*).

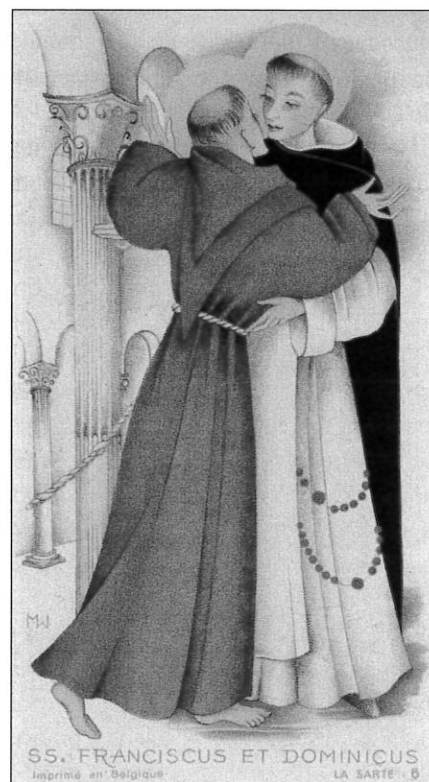
- de opwekking van het kind Napoléon Orsini (vertrappeld door een paard) en de opwekking van de architect die van de kloostermuur viel.

- het mirakel van het niet verbrandende maar zwevende boek (als bewijs van de "waarheid" werden zowel ketterse boeken als het boek van Dominicus in het vuur gegooid – de ketterse boeken verbrandden onmiddellijk, het boek van Dominicus bleef onaangeroerd zweven boven het vuur en steeg omhoog)¹⁶.

- het mirakel van de engelen die brood brachten voor de monniken in de refter (San Sisto Vecchio, Roma).

- de ontmoeting van Franciscus met Dominicus (tijdgenoten die elkaar waarschijnlijk nooit ontmoet hebben).

- Sint-Dominicus in Soriano (Napels): in 1530 wordt de afbeelding van de beeltenis van Dominicus op wonder-

M.J., De Ontmoeting van Franciscus met Dominicus, prentje. La Sarte (nr. 6), België (6,5 x 12 cm). Verz. P. Louis Goetgebuer O.S.A., Gent

¹⁰ JOHN COULSON, *Dictionnaire historique des Saints*, Paris, 1964, p. 130: 'Le caractère de saint Dominique est remarquable par son intégrité et sa perfection. A une nature d'une exquise sensibilité, qui s'exprimait dans la beauté de ses traits, il joignait une rare rigueur spirituelle et intellectuelle; il fut le parfait instrument pour combattre l'hérésie cathare (4 août).'

¹¹ GEORGE FERGUSON, *Sign and Symbols in Christian Art*, London, 1980, p. 44-45: Star en p. 115: St. Dominic.

¹² J.J.M. TIMMERS, *o.c.*, p. 997, tw. 2200 Thomas van Aquino (7 maart); JUAN FERNANDO ROIG, *Iconografía de los Santos*, Barcelona, 1985, p. 260 (soms draagt hij de ster in de palm van zijn hand).

¹³ LUC VAN EECKHOUDT, De verering van Nicolaas van Tolentijn (1305-Jubeljaar 2005). Een vermaarde volkshelige in Vlaanderen, in: *Ons Heem*, 's-Gravenwezel, 2004, jg. 57, nr. 3, p. 17 e.v. – de ster p. 19-20.

¹⁴ JO CLAES e.a., *Sanctus, meer dan 500 heiligen herkennen*, Leuven, 2003, p. 256 e.v., tw. ster.

¹⁵ M.H. VICAIRE, *Histoire de Saint Dominique. Un homme évangélique*, Paris, 1957, t. I, p. 59.

¹⁶ LOUIS REAU, *o.c.*, t. III A-F, p. 391.

Anoniem, O.-L.-Vrouw en Jezuskindje geven Rozenkrans aan Dominicus. Gravure, circa 1500.

G. Donck, H. Dominicus en de H. Catharina van Siëna, prentje, Antwerpen, XVIIde eeuw.

baarlijke wijze bekendgemaakt aan Broeder Laurentius de Grotoria¹⁷.

- Maria en Jezus geven de Rozenkrans aan Dominicus (afgebeeld vanaf de 15de eeuw en vooral populair geworden vanaf de 17de eeuw met het ontstaan van de talrijke Broederschappen van de H. Rozenkrans).
- de uitbeelding van de negen manieren van bidden voornamelijk weergegeven door de reeks miniaturen¹⁸.

In onze Vlaamse kunst vinden we deze verschillende iconografische uitbeeldingen terug en dit in de meest rijke schakeringen (beelden, reliëfs, schilderijen, miniaturen, gravuren en prenten, glas-in-lood, borduurwerk...) en werden de voornaamste kunstenaars met opdrachten begunstigd.

We maken kennis met een overzicht (selectie) van de voornaamste plaatsen in Vlaanderen waar we Dominicus in deze rijke iconografie terugvinden zoals te Antwerpen, Brugge, Brussel, Genk, Gent, Leuven, Lier, Mechelen, Oostende, Poperingen, Het Zoute en Winneze(e)le (Frans-Vlaanderen) en met een hele reeks voorname en gerenomeerde kunstenaars die de Heilige Dominicus hebben afgebeeld op perkament of doek, in hout, steen, glas-in-lood of borduurwerk.

Anoniem, H. Dominicus (borstbeeld), houtsnijwerk, ca. 1620. Koorgestoelte, Sint-Stefanus-klooster Augustijnen, Gent.

¹⁷ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Het Oud-Dominikanenklooster te Tongeren 1634-1796*, Oudenaarde, 1985, p. 42-45. JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Geschiedenis van het voormalig klooster van Sint-Catharina van Senen van de Predikheressen- Dominicanessen Nieuwland te Gent (1628-1783)*, Oudenaarde, s.d., Bijlage XII.

¹⁸ Reeks miniaturen uit de Codex Rossianus 3, Biblioteca Vaticana, Catalaans, circa 1400.

M.-H. VICAIRE O.P., *Les neuf manières de prier de Saint Dominique*, Genova, 1992, 24 pp. In de zomer van 2006 werden deze negen manieren van bidden in een tentoonstelling voorgesteld in het buitenpand van het Zoutekerkje te Knokke (Sparrenlaan).

Dominicus-iconografie in Vlaanderen

Hier volgt een overzicht van de belangrijkste Dominicus-iconografie van Vlaamse origine en zoals wij die bij ons in Vlaanderen nog aantreffen.

1. Antwerpen, Sint-Pauluskerk (Dominicanenkerk)

- biechtstoelen, beeld van Heilige Dominicus¹⁹
- P.P. Rubens, Groot visioen van Dominicus, 1618-1620 (thans in museum van Lyon) (5,55 x 3x72 m)²⁰
- Gaspar De Crayer, Visioen van Dominicus²¹, 1654
- de Rozenkrans uitgebeeld in vijftien schilderijen (3 x 5): de vijf blijde, de vijf droeve en de vijf glorierijke geheimen²²
- Kerrickx en J.P. Van Bourscheit, boogveld van de poort, Veemarkt Onze-Lieve-Vrouw en de H. Dominicus

Saint Dominique terrassant l'hérésie.
Gravure par Adrien Collaert, XVIIe siècle.

Adriaen Collaert, Dominicus overwint de ketteren. Gravure, Antwerpen, XVIIIde eeuw

2. Brugge, ex-Dominicanenkerk (afgeschaft met de Franse Revolutie)

- O.-L.-Vrouwkerk: Herrebouts, Dominicus voor het Kruis
- Sint-Salvatorkathedraal: Nicolaes De Liemaekere, genaamd "Roose": Instelling van de H. Rosenkrans
- Heilig Bloedkapel: communiebank (afbeelding van Dominicus met de hond (fakkel in muil), afkomstig uit de vroegere kerk van de Jacobinessen²³
- de preekstoel staat in de Sint-Bertinuskerk te Poperinge (zie verder)
- Sint-Walburgakerk: Dominicus ontvangt de Rozenkrans, schilderij op offerblok²⁴

3. Brugge, Klooster Engelendale, Zusters Dominicanessen²⁵, Vlamingdam

- hoofdaltaar van de kerk: Henri de Pickerie, Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans met Dominicus (halfverheven beeldhouwwerk), 1863²⁶
- glas-in-lood: 2 maal Dominicus
- glas-in-lood (ex-klooster te Erwetegem): 2 maal Dominicus (geknield en voluit)
- handwerk (broderie): wapenschild met paternoster en kroon (portiersloge)
- handwerk, Art Deco, circa 1900, centraal deel uit antependium of kazuifel ingelijst, achter glas

Anoniem, O.-L.-Vrouw geeft de Rozenkrans aan Dominicus, borduurwerk, Art Deco, ca. 1900, centraal deel uit antependium of kazuifel. Brugge, Klooster Engelendale, Vlamingdam.

¹⁹ SALOME ZAJADACZ-HASTENRATH, *Das Beichtgestühl der Antwerpener Sint-Pauluskerk und der Barockbeichtstühl in den Südlichen Niederlande*, Brussel, 1970, afb. 2 en 19.

²⁰ RAYMOND SIRJACOBS, *Antwerpen. Sint-Pauluskerk. Rubens en de Mysteries van de Rosenkrans*, Boechout, 2004, p. 104: in augustus 1794 werden 9 schilderijen ontvreemd waarvan vier van Rubens, twee van Van Dijck, één van Jacob Jordaens... de grote drie waren daar aanwezig!

²¹ HANS Vlieghe, *Gaspar De Crayer, sa vie et ses oeuvres*, Bruxelles, 1972, p. 201 (A 163) en afbeelding 149.

We kennen ook de afbeelding van Dominicus te Madrid, San Francesco el Grande (A 191, afbeelding 178).

²² RAYMOND SIRJACOBS, *o.c.*, p. 16-92.

²³ GODELIEVE VAN DEN WIJNGAERT O.P. en JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Geschiedenis van de Zusters Dominicanessen Engelendale, Assebroek en Brugge*, Oudenaarde, 1984, p. 57.

²⁴ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Geschiedenis van het Oud-Dominikanenklooster te Brugge (1233-1796)*, Oudenaarde, 1981, p. 144 (afbeelding), p. 143-145 geeft de auteur een overzicht van de afbeeldingen van de Heilige Dominicus en de verspreiding ervan.

²⁵ Met dank aan de Algemene Priorin, Zr. Josine VAN CAENEGHEM O.P., Vlamingdam 34, 8000 Brugge.

²⁶ GODELIEVE VAN DEN WIJNGAERT O.P. en JORDANUS PIET DE PUE O.P., *o.c.*, p. 120: afbeelding.

Anoniem, detail van het hoofdaltaar, witte steen, verguld, neogotisch. Dominicus ontvangt de Rozenkrans. Rozenkranskerk, Brussel.

4. Brussel, Rozenkranskerk, kerk van de Dominicanen²⁷-
Le couvent de Saint Dominique

- preekstoel, steen met koperen platen in reliëf: Dominicus
- beeld in witte steen, 1905, boven rechter altaar: Dominicus
- koor, 4 glas-in-loodramen van LADON, Gent²⁸, verschijsning van Petrus en Paulus aan Dominicus
Dominicus ontvangt de Rozenkrans
Dominicus bidt tot Maria
Verbranding van de boeken, zwevende boek
- hoofdaltaar:
 - links: Dominicus en de Rozenkrans
 - rechts: Dominicus predikt tegen de ketters/ vertrappt de ketters
- linker altaar: neogotisch houten "Dominicus-retabel"
rechts boven: Dominicus preekt

- rechts beneden: overlijden van Dominicus
- links boven: mirakel van de architect die van de kloostermuur valt
- links onder: Dominicus preekt tegen de ketters van op een preekstoel

- sacristie: fresco met Dominicus (in minder goede staat)

Museum voor Oude Kunst

Anoniem, H. Dominicus op keerzijde van De Calvarie en De Verrijzenis Zuidnederlands, eerste kwart van de veertiende eeuw²⁹

5. Brussel, Begijnhofkerk

- preekstoel, eik, Lambert-Joseph Parant, 1757 afkomstig van de oude Dominicanenkerk te Mechelen³⁰
 - onder de kuip: Dominicus, rechtstaand, predikend
 - op de kuip: taferelen uit zijn leven³¹

Anoniem, Dominicusaltaar, neogotisch, eik, ca. 1900. Mirakel van de opwekking van de architect die van de kloostermuur viel. Rozenkranskerk, Brussel.

²⁷ Deze kerk werd gebouwd in neogotiek, 1905, Renaissancelaan 40, 1040 Brussel.

²⁸ THEO MERTENS, *Uit licht geboren. Gust Ladon (1863-1942)*, Lommel, 2006, p. 131.

²⁹ VALENTIJN VERMEERCH e.a., Museum voor Oude Kunst, Brussel, in : *Musea Nostra*, s.l., s.d., nr. 3, p. 11 (inv. 8733).

³⁰ Deze kerk te Mechelen werd helemaal ontmanteld en doet heden dienst als garage.

³¹ DENIS COECKELBERGHS en PIERRE LOZE, *L'église St.-Jean Baptiste au Béginage à Bruxelles et son mobilier*, Liège, 1986, p. 113-117. JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Het Oud-Dominikanenklooster te Mechelen*, Oudenaarde, 1986, p. 54 (afbeelding + details) – 56.

6. Damme, Onze-Lieve-Vrouwkerk

ovale schilderij in rechthoekige lijst (ca 100 x 70): Onze-Lieve-Vrouw en Jezuskindje geven de Rozenkrans aan de geknielde Dominicus

7. Genk-Termien, klooster van de Dominicanen "St.-Albertus de Grote", 1934³²

- kerk "Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans", 1943
 - koor, linker kant: groot glasraam: Dominicus Willy Minders, schilderij: Dominicus, 1948³³
 - doopkapel, op deksel van de doopvont: beelden-groep, neogotisch gepolychromeerd (plaastr): O.-L.-V. en Jezuskindje geven rozenkrans aan Dominicus (gekniel)
 - weekkapel: Marc De Groot, Rozenkransretabel, 1954 (halfverheven beeldhouwwerk): O.-L.-V. en Jezuskindje geven de rozenkrans aan Dominicus, met uitbeelding van de drie geloften als ook van de slang van het kwaad die wordt vertrapeld (afkomstig uit het klooster van Gent, Hoogstraat).
- pandgang: beeld van Dominicus, gepolychromeerd plaaster

Anoniem, gepolychromeerde beeldengroep. Dominicus ontvangt de Rozenkrans van O.-L.-Vrouw en Kindje Jezus. Genk-Termien, Kerk van O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans, doopkapel.

Glas-in-lood, H. Dominicus, O.-L.-Vrouw en de H. Katharina van Siëna. Genk-Termien, Kerk van O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans, doopkapel.

8. Gent, Dominicanenklooster "Het Pand", Onderbergen

- refter: fresco's: Het broodwonder van Sint-Dominicus (thans in V.S.)³⁴, tweede helft van de 14de eeuw³⁵
- universiteitsbibliotheek: koorboeken met miniaturen³⁶: Jan Van Maren O.P. en Nicolaas Van Roosendael O.P. Dominicus krijgt staf van Paulus en boek van Petrus (eerste helft van de XVI^{de} eeuw) en Verering van de H. Dominicus.

Een overzicht (lijst) van de schilderijen van deze kerk, waaronder de "Heilige Rozenkrans", vinden we terug bij Josephus Arts O.P.³⁷

Van de beroemde grafstede van Gaspar De Crayer in de kapel van de Heilige Rosa, waarvoor de meester op 86-jarige leeftijd nog een schilderij maakte (Marteldood van H. Bisschop Blasius, 1668) hebben we niet veel meer teruggevonden. Het schilderij zelf bevindt zich heden in het Museum van Schone Kunsten te Gent, en is een vereenvoudigde herhaling van het schilderij van de Abdij van Dielegem dat zich nu in de parochiekerk Sint-Vedastus te Vlimerting bevindt.³⁸

9. Gent, Oud-klooster van de Dominicanen: Dominicanenkerk, Holstraat

- linker altaar van de H. Dominicus: schilderij naar A. Van Dijck: Dominicus en de Rozenkrans
- onder het altaar: houtsnijwerk, neogotisch, gepolychromeerd: O.-L.-Vrouw en de Rozenkrans (onder het altaar, middenpaneel)

³² Deze kerk en klooster bevinden zich in de Rozenkranslaan 47, te 3600 Genk.

³³ *Laudare – Benedicere – Praedicare 1934-1984, Dominicaner orde vijftig jaar in Limburg*, Retie, 1984, p. 43.

³⁴ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Het oud Dominicanenklooster "Het Pand", Onderbergen te Gent*, Oudenaarde, 1987, p. 23 (afbeeldingen) en p. 20: schets in de refter ter plaatse.

³⁵ *Gent. Duizend jaar Kunst en Cultuur*, Gent, 1975, t. I: muurschilderkunst, p. 53 e.v.: Dominikanerklooster, refter en p. 102: Christushoofd; afbeelding 8: Sint-Dominicus.

³⁶ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Het Oud-Dominicanenklooster te Mechelen*, Oudenaarde, 1986, p. 67-68.

MAURITS SMEYERS en JAN VAN DEN STOCK, *Flemish Illuminated Manuscripts 1475-1550*, Gent, 1996, p. 174-175.

³⁷ JOSEPHUS ARTS O.P., *De Predikheren te Gent 1228-1854*, Gent, 1913, p. 33-40.

³⁸ HANS VLIÉGHE, *Gaspar de Crayer, sa vie et ses oeuvres*, Brussel, 1972, t. I, p. 228: A207 met afbeelding in t.II, fig. 192.

- communiebank ex Onderbergen "Het Pand", 1642-1645: paneel met H. Dominicus gesneden door Arnold, leerling van Duquesnoy³⁹ naar tekening van Gaspar De Crayer⁴⁰
- Peeters (uit Turnhout) preekstoel: onderaan: H. Dominicus⁴¹ (1867)
- biechtstoelen (1864-1871): Dominicus en andere heiligen
- glas-in-loodraam: J.B. Capronnier, O.-L.-Vrouw met de Rozenkrans en Dominicus, 1881(koor), en H. Dominicus (grisaille) 1881 (raam boven inkom Holstraat)
- Francine Ballet, modern beeld van H. Dominicus, hout en deels verguld
- Rozenkrans-schilderij (dubbelzijdig), Vlaams, circa 1600, recto: centraal Onze-Lieve-Vrouw, waarrond in kleine medaillons de 15 mysteries en in de hoeken zien we engeltjes met rozenkransen. verso: Onze-Lieve-Vrouw, Dominicus en Katharina van Siëna delen Rozenkransen uit aan "iedereen" (alle lagen van de bevolking, zelfs tot in het vagevuur)

Komt dit werk ook uit het klooster van Onderbergen "Het Pand"? In de inventaris aldaar vinden we een schilderij *De H. Rozenkrans* van Van den Heuvel. Vermoedelijk zal dit een ander werk zijn.⁴² Dit schilderij stond opgesteld bovenaan in het altaar. Bij het nakijken ervan ontdekte men dat dit een uitzonderlijke "double-face" was en heeft men het beneden naast het altaar opgesteld zodat men het langs beide zijden kan bewonderen. Nu wordt deze kerk niet meer gebruikt voor de eredienst.

Dominicanenklooster, Hoogstraat

Boven de inkompoort (vernieuwde woning): modern beeld van de Heilige Dominicus in witte steen: Pieter-Franz Tinel, 1956.

10. Gent, Begijnhof Sint-Amandsberg: Klooster van Maria-

Anoniem, Rozenkrans-schilderij, Vlaams, ca. 1600 (voorzijde).
Gent, Dominicanenkerk, Holstraat.

Anoniem, Rozenkrans-schilderij, Vlaams, ca. 1600 (keerzijde),
Maria met de Rozenkrans, waarrond de driemaal vijf mysteries.
Gent, Dominicanenkerk, Holstraat.

³⁹ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *750 jaar Dominicaans Leven te Gent*, Gent, s.d., p. 60.

⁴⁰ JOSEPHUS ARTS O.P., *o.c.*, p. 35.

⁴¹ JOSEPHUS ARTS O.P., *o.c.*, tegenover p. 560 en 562: afbeelding van de indrukwekkende preekstoel. JORDANUS PIET DE PUE O.P., *o.c.*, p. 62.

⁴² JOSEPHUS ARTS O.P., *o.c.*, p. 34, nr. 13: nevens het koor aan de andere zijde, in het altaar, de schilderij, voorstellende de H. Rozenkrans (Van den Heuvel).

Peeters, Preekstoel, neogotiek (1867). Gent, Dominicanenkerk, Holstraat.

Boodschap, oorspronkelijk filiaal huis van het klooster van Gent Hoogstraat, huidige klooster van de Dominicanen te Gent

- schilderij: Dominicus met de heiligen van de orde (stamboom) (recreatiezaal)
- medaillon, hout, halfverheven beeldhouwwerk: buste van Dominicus (gang)
- Holle, houten beeld van Dominicus (recreatiezaal) (1854)
- kleine medaillon, hout, halfverheven beeldhouwwerk: Dominicus
- medaillon schilderij: Petrus en Paulus verschijnen aan Dominicus

en verder worden ook nog bewaard:

- viool-kazuifel, Art Deco: Dominicus en Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans
- gouden stel: viool-kazuifel en koormantel (ca. 1900) met Dominicus
- wit stel: viool-kazuifel en koormantel (ca. 1900) met Dominicus
- torenremonstrans met centrale cilinder, verguld zilver, 1654, met beeldje van Dominicus, h.: 5,5 cm
- neogotische remonstrans met cilinder, verguld zilver (1850-80), met beeldje van Dominicus, h.: 9 cm

11. Ieper, ex-Dominicanenklooster

⁴³ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Geschiedenis van het Oud-Dominikanenklooster te Ieper*, Oudenaarde, 1982, p. 78 (afbeelding).

⁴⁴ *Ibidem*, p. 80.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 114 (afbeelding).

J.B. Capronnier, grisaille-glas in lood, 1881, H. Dominicus (tweede) en andere Dominicaanse heiligen. Gent, Dominicanenkerk, Holstraat (boven inkompoort).

Anoniem, de Geestelijke stamboom van de Dominicanen, schilderij. Dominicus met de heiligen van de Orde. Gent, Begijnhof Sint-Amandsberg, Klooster van Maria Boodschap (recreatiezaal).

- Sint-Jacobskerk: B. Fricx, O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans en Dominicus⁴³
- kopie van Gaspar De Crayer, O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans⁴⁴
- Sint-Maartenskerk: barokpreekstoel (verwoest in de oorlog)⁴⁵

12. Leuven, Oud-klooster met Predikherenkerk

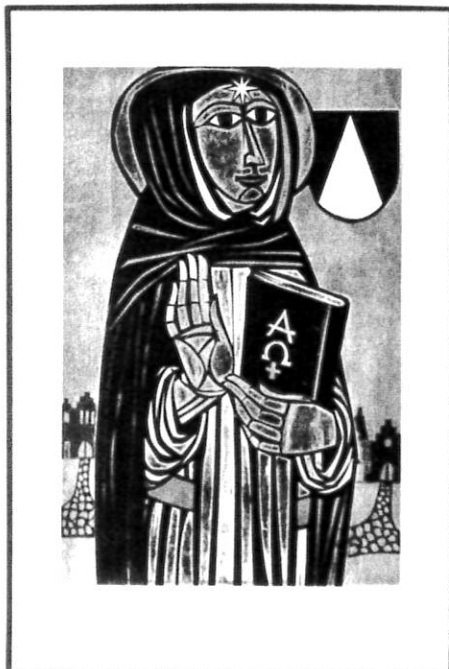
Predikherenkerk in Parijse hooggotiek (1234), meet 53 x 20 m en bevat nog verschillende iconografische elementen van de Dominicaanse heiligen⁴⁶:

- biechtstoelen
- houten beschotten met doeken van de H. Rozenkransmysteries
- Rozenkranskapel met schilderij *Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans*
- kapittelzaal (beeldhouwwerk)

13. Leuven, (nieuw) klooster van de Dominicanen, Ravenstraat 98

Hier wordt het Provinciaal Archief alsook de archieven van de kloosters van Leuven, Lier, Oostende en Tienen bewaard. Het oud-archief (voor 1835) werd overgemaakt aan het Rijksarchief, afdeling Leuven (dat van Lier naar het RA te Antwerpen).

- neogotisch retabel met 2 tafereelen over Dominicus (afkomstig van het zijaltaar van de verdwenen kerk, Justus Lipsiusstraat)
- schilderij op doek: Onze-Lieve-Vrouw en Jezuskindje geven Rozenkrans aan Dominicus (binnenhuiskapel)
- P. Carpentier O.P., Dominicus, moderne kleurenlitho (nr.60/100)

P. Carpentier O.P., Dominicus, kleurenlitho (nr. 60/100). Leuven, Dominicanenklooster, Ravenstraat.

Anoniem, gepolychromeerd eiken neogotisch retabel, ca 1900. Vita van Dominicus. Leuven, Dominicanenklooster, Ravenstraat.

Anoniem, centrale deel van neogotisch retabel, eik, ca 1900. Dominicus ontvangt de Rozenkrans van Jezus en Maria. Leuven, Dominicanenklooster, Ravenstraat.

14. Lier, Kluizenkerk, ex-klooster van de Dominicanen

- P.P. Rubens, O.-L.-Vrouw geeft de Rozenkrans aan Dominicus, wordt bewaard in de Ermitage (Sint-Petersburg) sinds 1766⁴⁷
- J. Van Reyn, Dominicus in Soriano, schilderij

15. Mechelen, ex-klooster van de Dominicanen

- Sint-Romboutskathedraal: G. De Crayer, O.-L.-Vrouw geeft de Rozenkrans aan Dominicus⁴⁸
- Egidius Jozef Smeyers (1694-1771): Dominicus met Petrus en Paulus⁴⁹

⁴⁶ ANDRE SMEYERS, *Leuven, vroeger en nu*, Leuven, 1948, p. 129-131.

⁴⁷ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *De Paters van de Kluis – de Dominicanen – te Lier*, Oudenaarde, 1983, p. 107-108.

⁴⁸ HANS DE VLIJGER, *Gaspar De Crayer, sa vie et ses oeuvres*, Bruxelles, 1972, p. 142 (A 49). Gelijkaardige schilderijen van De Crayer bevinden zich heden te Brussel, K.M.S.K. en te Valenciennes, Musée des Beaux-Arts.

⁴⁹ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Het Oud-Dominicanenklooster te Mechelen*, Oudenaarde, 1986, p. 53.

16. Oostduinkerke-Bad, Instituut "De Rozenkrans", Albert I Laan

Boven de inkomdeur van dit instituut (vroeger: Medisch Pedagogisch Instituut), groot reliëf in wit-gele zandsteen: Onze-Lieve-Vrouw geeft de Rozenkrans aan Dominicus

Anoniem, groot reliëf in wit-gele zandsteen: O.-L.-Vrouw en Dominicus. Oostduinkerke-Bad, Instituut De Rozenkrans, Albert I laan (boven inkomdeur).

17. Oostende, kerk van de Dominicanen (1873), Christinastraat 95 (ex-klooster)⁵⁰

- glas-in-loodraam,
 - links: Dominicus, opwekking van een dode
 - rechts: O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans met Dominicus, met boot en predikatie (te water)
- beeld (plaauster, gepolychromeerd) met duidelijke attributen

Anoniem, beeld van de H. Dominicus, gepolychromeerd plaaster, ca 1920. Oostende, Dominicanenkerk, Christinastraat.

18. Poperingen, Sint-Bertinuskerk preekstoel afkomstig van de Dominicanenkerk van Brugge⁵¹

onderaan: St.-Thomas en St.-Hyacinthus op de kuip: medaillon met H. Dominicus

19. Het Zoutekerkje: Kerk van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans

- glas-in-loodramen (modern): Herman Wauters, 1961, (koor, vooraan rechts)⁵²: Dominicus, ook: Rosa van Lima, Katharina van Siëna en Thomas van Aquino
- neogotisch retabelfragment, hout, gepolychromeerd: Onze-Lieve-Vrouw, tussen twee heiligen, toont op een groot perkament de afbeelding van de H. Dominicus (sacristie)
- rond schilderij: H. Dominicus met lelie

H. Wauters, vier glasramen met Dominicaanse Heiligen, 1961. Het Zoutekerkje, Kerk van O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans.

Anoniem, O.-L.-Vrouw, tussen twee heiligen, toont de beeltenis van de H. Dominicus, neogotisch retabelfragment, eik, XIXde eeuw. Het Zoutekerkje, Kerk van O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans.

⁵⁰ Deze kerk met klooster werden beschermd als monument bij M.B. dd. 25 januari 2006 (neo-gotisch gebouwencomplex).

⁵¹ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Dominicaanse wetenswaardigheden in West-Vlaanderen*, Oudenaarde, s.d., p. 47 e.v. (met afbeeldingen).

⁵² KRISTINE LIEBAERT, *De Dominicanenkerk in het Zoute*, Brugge, 2003, p. 67-68.

20. Winnezele (Frans-Vlaanderen)

- De Hondt, preekstoel, afkomstig van de Dominicanenkerk van Ieper⁵³ (gotisch, eik, begin 16de eeuw), aangekocht na de Franse Revolutie in 1804.

Het verdwenen klankbord werd vervangen door een renaissanceklankbord (17de eeuw).

Gotisch versierde panelen en bogen met aan de achterkant gotische servietten; ook de trapleuning is aldus uitgewerkt. De kuip bestaat uit vijf gesculpteerde taferelen die het "preken" (verspreiden van het Woord) weergeven. Deze preekstoel werd gerestaureerd in 1845 door schrijnwerker Van E(ec)ke. De taferelen tonen ons: Mozes, Johannes de Doper, Christus, Paulus (hondje verdwenen) en een prediker (Dominicaan?) met onderaan het typische hondje. Het rugstuk tussen de kuip en het klankbord, geeft twee engelen weer met een wapenschild, het kruis en de doornkroon.

De vijf panelen werden in 1977 gestolen en in 2002, samen met andere retabelstukken, bij een Leuvens antiekhandelaar teruggevonden. Zij werden na restauratie en (overdreven) reiniging opnieuw in de preekstoel geplaatst. Evenwel zijn enkele fragmenten verdwenen, waaronder een hondje dat én verwijst naar de maker (De Hondt) én naar de dominicanen.

Een kopie van deze preekstoel bevindt zich te Nieuwpoort in de volledig herbouwde Onze-Lieve-Vrouwkerk. Het is een eiken preekstoel uit het Brugse atelier van Dewispelaere (1961) die op zijn beurt een kopie is van de vernielde preekstoel (WOII) van P. Hinderyckx uit Brugge, wat al een kopie was door Jacob de Hoosche uit Diksmuide (na de vernieling door WO I) van de oorspronkelijke, nu te Winnezele⁵⁴ (Frans-Vlaanderen).

Ook Rogier Van Der Weijden schilderde de H. Dominicus bij de gekende piëta van de National Gallery (London). Dit werd in postzegel uitgegeven voor de Cook-eilanden⁵⁵. Gerard David schilderde Dominicus met de hond en de brandende toorts⁵⁶.

Artus Quellinus uit Antwerpen beeldhouwde Dominicus. Dit beeld werd in een reeks bidprentjes uitgegeven⁵⁷.

Ook in de grafiek, prentkunst en tekeningen komen we de H. Dominicus tegen. Zowel Adriaan Collaert als Cornelius(?) Galle graveerden Dominicus (Dominicus verslaat de kettlers – Dominicus en Bertrand ontsnappen op wonderse wijze aan het onweer)⁵⁸. We kennen ook prentjes uit de 17de eeuw van Lommelin en Gerard Donck met de uitbeelding van Dominicus en de Rozenkrans⁵⁹.

De Hondt, gotische preekstoel, ca. 1520. Afkomstig van de Dominicanenkerk van Ieper, Kerk van Winnezele (Frans-Vlaanderen) sinds 1804.

De Hondt, fragment uit de kuip van de preekstoel, ca. 1520. Kerk van Winnezele (Frans-Vlaanderen) sinds 1804.

⁵³ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Dominikaanse wetenswaardigheden in West-Vlaanderen*, Oudenaarde, s.d., p. 55 en 56: preekstoel van de paters Dominicanen te Ieper.

JOZEF VAN OVERSTRAETEN, *De Nederlanden in Frankrijk*, Antwerpen, 1969, p. 596.

⁵⁴ JAN GERITS, *Gids voor Vlaanderen*, Antwerpen, 1985, p. 739.

⁵⁵ S.P. WOLFS O.P., *Dominicanen en hun Geschiedenis op postzegel*, Leuven, 1982, p. 6-8.

⁵⁶ GERMAIN BAZIN, *Saint Dominique. L'Art et ses Saints*, Paris, 1937, p. 8: Ancienne collection Dollfus.

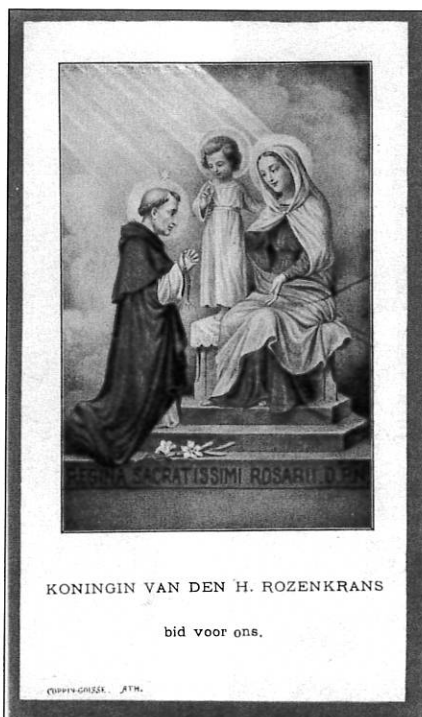
⁵⁷ Bidprentje: St. Dominicus, D.1 (7x11 cm). Verzameling P. Peter D'Haese O.P., Gent.

⁵⁸ GERMAIN BAZIN, *o.c.*, p. 15 (A. Collaert) en p. 32 (Galle).

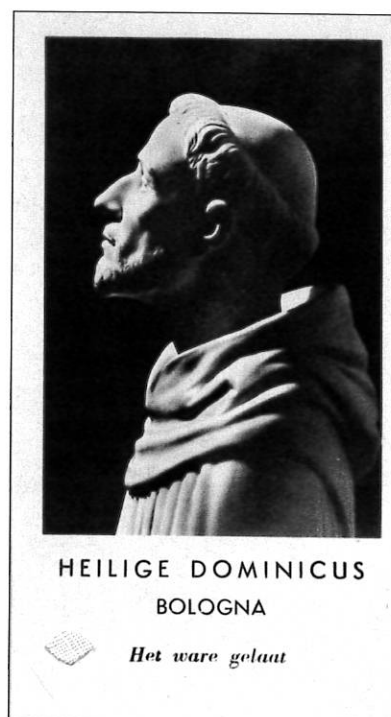
⁵⁹ H. STALPAERT, *Brugse devotieprenten van Onze-Lieve-Vrouw*, Brugge, 1976, p. 145-147: gravure genaamtekend Lommelin fe. (107 x 85 mm) en p. 147: gravure genaamtekend Gerard Donck (90 x 62 mm).

J. Bultynck, H. Dominicus, prentje, 1953. "Getuige van Genade" (78 x 12,8 mm). Verz. P. D'Haese O.P., Gent

Anoniem, Dominicus en O.-L.-Vrouw met Kindje Jezus, prentje. "Koningin van den H. Rozenkrans" (6,7 x 11,5 cm). Druk. Coppin Goisse, Ath, 1910.

F. Frassetto en C. Pini, reconstructie van de beeltenis van Dominicus, "Het ware Gelaat", Bologna, 1946 (prentje) (5,2 x 9,7 cm).

Verder kennen we nog een Rozenkrans-bedevoortvaantje van de H. Dominicus te Ieper⁶⁰, Lier, Ranskapelle en te Hove⁶¹ en een bidprentje naar aquarel van J. Bultynck (1953)⁶².

Drukkerij Coppin-Goisse uit Ath gaf een bidprentje uit (neo-clasicisme) van de "Koningin van den Rozenkrans" met de H. Dominicus. Deze prentjes werden ook in het Frans uitgegeven⁶³.

De fraaiste Vlaamse bidprentjes zijn de gekleurde in neogotische stijl, zoals de steendruk van K. Van de Vyvere-Peytit te Brugge: Sanctus Pater Dominicus (7,7 x 11,8 cm)⁶⁴.

Een afbeelding die we bij de Dominicanen vaak tegenkomen is de grote foto van "Il vero Volto" (Het Ware Gelaat), nl. van de wetenschappelijke reconstructie van de beelte-

nis van Dominicus door Prof. Dr. F. Frassetto en C. Pini (1946)⁶⁵ te Bologna.

We weten ook dat in tal van parochies er een broederschap van de H. Rozenkrans werd gesticht en wij daar steeds op het altaar een afbeelding aantreffen (vaak een schilderij) van O.-L.-Vrouw die de Rozenkrans geeft aan de H. Dominicus⁶⁶. Zo kennen we in West-Vlaanderen 36 broedersschappen, in Oost-Vlaanderen meer dan vijftig...

De Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans van het Dominicanenklooster van Brugge staat nu in de Sint-Walburgakerk, die van het klooster van Namur in de Saint Loup en die van Vilvoorde in de kerk⁶⁷.

⁶⁰ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Geschiedenis van het Oud-Dominikanenklooster te Ieper (1263-1797)*, Oudenaarde, 1982, p. 74 (afbeelding) en p. 79; Guillaume de Thielt.

RENAAT VAN DER LINDEN, *Mariabedevoortvaantjes. Volksdevotie op 1175 vaantjes*, Brugge, 1988, p. 138-139: Hove, O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans (17de eeuw) en Ieper: O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans.

⁶¹ RENAAT VAN DER LINDEN, *Bedevoortvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*, Brugge, 1986, p. 80-81: Dominicus te Hove (D5), Ieper (D6), Lier (D7 en D8), Ranskapelle-Nieuwpoort (D9 -D10).

⁶² Bidprentje (8 x 12,7 cm), verzameling P. Peter D'Haese O.P., Gent.

⁶³ Vlaams prentje, met een imprimatur van 1910: met gouden rand afgeboord (6,8 x 11,6 cm).

De Franstalige prentjes met dezelfde afbeelding werden in 1929 uitgegeven door hetzelfde huis (6,1 x 11 cm). Verzameling van de auteur.

⁶⁴ Verzameling P. Peter D'Haese O.P., Gent.

⁶⁵ Op basis van het geraamte heeft men een reconstructie gemaakt van het lichaam (figuur) van Dominicus. Drie jaar voordien had men bij de radiografie van de kist met het stoffelijk overschot van de heilige gezien dat de schedel, de linker duim en alle buitenste vinger- en teenkootjes ontbraken: GIAN GIUSEPPE PALMIERI, *La Ricognizione Radiologica o ferentro chiuso dei Resti di San Domenico*, in: *Commentationes*, s.l., s.d., jg. VII, vol. VII, nr. 24 (1943), p. 723-772 + tavoli I-IX (Ecole Biblique de Jérusalem: 913-175). De schedel wordt afzonderlijk bewaard te Bologna "il Reliquiario col Capo di S. Domenico" (1383).

⁶⁶ JORDANUS PIET DE PUE O.P., *Dominikaanse Wetenswaardigheden in West-Vlaanderen*, Oudenaarde, s.d., p. 74-75.

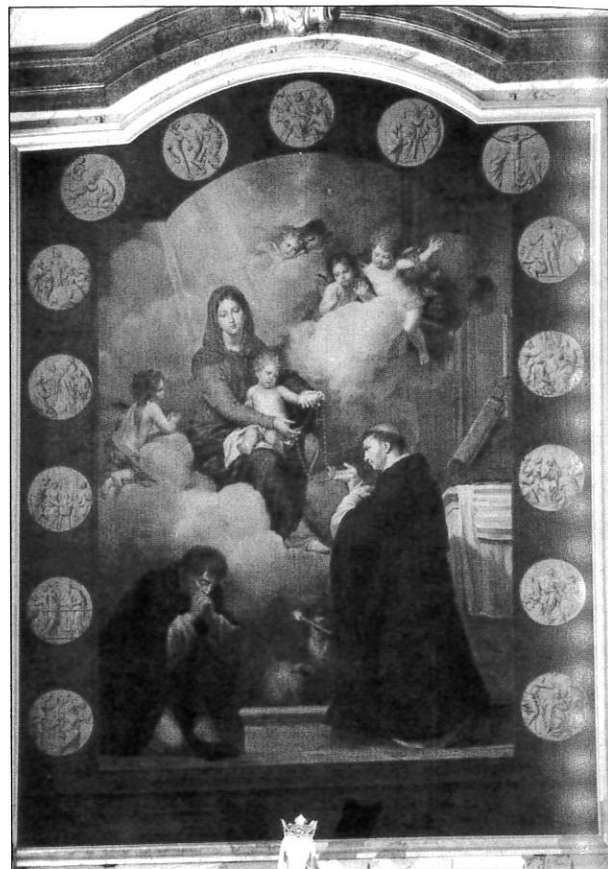
LUC VAN EECKHOUDT, *Bijdragen tot de Geschiedenis van Wambeek*, Leuven, 1993, p. 104: Ange François, 1828: omheen de uitbeelding van Onze-Lieve-Vrouw en het Jezuskindje die de rozenkrans geven aan Dominicus zijn in 15 medaillons de rozenkrans-myseries uitgebeeld (drie reeksen van vijf). Rozenkransgenootschappen ontstonden overal, zie bvb. C.H.T. JAMAR, *Maria Moeder van Jezus. Geschiedenis der allerheiligste Maaqd en Moeder Gods*. Brussel, 1872, p. 555 e.v.: Genootschappen van den Rozenkrans.

⁶⁷ H. MAHO, *La Belgique à Marie*, Bruxelles, 1927, p. 71: Bruges, p. 397: Namur, p. 551: Vilvoorde. H. Maho citeert 15 plaatsen waar Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans wordt vereerd.

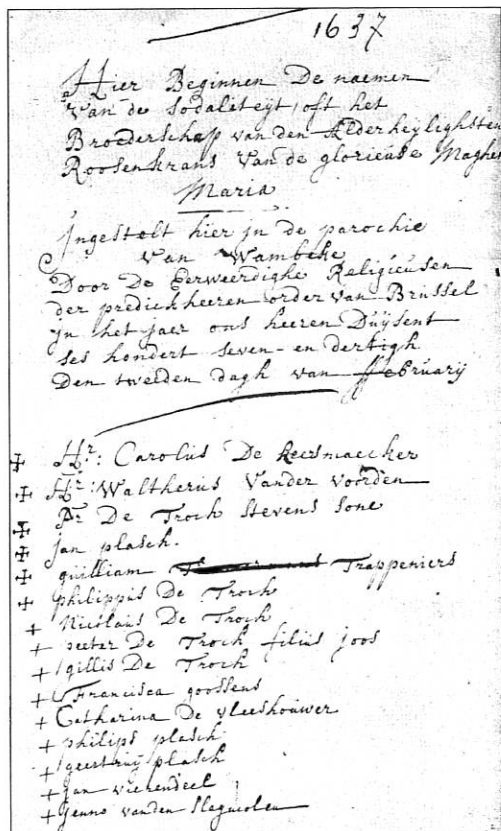
AUGUSTINUS WICHMANS, *Brabantia Mariana. Tripartita*, Antwerpen, 1622, p. 497 i.f.: Vilvoorde.

Dominicus en O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans, beeldhouwwerk, XVIIde eeuw. Watou, kerk, altaar van O.-L.-Vrouw (Broederschap van 1637).

Ange Francois, H. Dominicus ontvangt de Rozenkrans waarrond de uitbeelding van de driemaal vijf mysteries in grisaille-medailles, schilderij, 1828. Broederschap van O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans (opgericht in 1637). Sint-Remigiuskerk, Wambeek (Ternat), altaar van O.-L.-Vrouw. Copyright A.C.L. - Brussel

Broederschap of "Sodaliteit van den Alderheijghsten Rozenkrans... ingestelt hier in de parochie van Wambeke door de Eerweerdighe Religieusen der predickheeren order van Brussel... 1637". Beginpagina van het ledenboek van de broederschap. Archief, Sint-Remigiuskerk, Wambeek (Ternat).

Besluit

We maakten kennis met de rijke iconografie van de H. Dominicus, zowel over de persoon zelf als zijn vita (taferelen). Toonaangevende kunstenaars hebben dit uitgebeeld, zo kennen we:

- miniaturen: Jan Van Maren O.P. en Nicolaas Van Roosendael O.P.
- schilderijen: Gaspar De Crayer, Herrebouts, Nicolaes De Liemaeckere "Roose", P.P. Rubens, Egidius Jozef Smeyers, Anton Van Dijck, J. De Reyn
- tekening-aquarel: J. Bultynck O.P., A. Carpentier O.P. (litho)
- grafiek: Adriaen Collaert, Cornelius Galle, Gerard Donck, Lommelin
- beelden: Henri De Pickery, Lambert-Joseph Parant
- glas-in-lood: Ladon, J.B. Capronnier, Herman Wauters.

Zo konden we een zeer gevarieerde iconografie over Dominicus samenstellen. Merkwaardig zijn de mooie glas-in-loodramen (Brussel, Oostende, Zoute), het neogotische Dominicus-retabel (Brussel) en het nieuwe Rozenkransretabel te Genk, de talrijke schilderijen met in het bijzonder een honderdtal afbeeldingen in Vlaanderen

van Onze-Lieve-Vrouw die de Rozenkrans aan Dominicus geeft, het mooie handwerk in Art Deco te Brugge Engendale, de verluchte koorboeken (miniaturen) te Gent... Eén schilderij springt in het oog. Het is het dubbel-schilderij van de Heilige Rozenkrans te Gent (anoniem, Vlaams, ca. 1600). Een echte parel!

Wat bij de predikbroeders het meest imponeert zijn de drie prachtige barok-preekstoelen die heden nog bewaard gebleven zijn: die van het klooster te Brugge nu te Poperingen, die van Mechelen nu te Brussel en die van Leper nu te Winnezele. Eén wordt er bewaard te Gent (Holstraat), in de neogotische Dominicanenkerk, de plaats waarvoor hij werd ontworpen en uitgevoerd. Hij omknelt werkelijk de volledige zuil. Een pronkstuk van de neo-gotiek... een preekstoel voor een predikbroeder! De kerk werd plechtig ingepreikt op 2 oktober 1854 door de beroemde Franse predikant, de dominicaan P. Souaillard O.P. met als thema "De devotie van de Heilige Rozenkrans"⁶⁸, evenwel, de "preekstoel" was toen nog niet klaar!

De Dominicanen behoren tot de vier grote bedelorden (samen met de Augustijnen, de Minderbroeders en de Karmelieten). Tegenwoordig zijn ze nog met 60 religieuzen in België⁶⁹.

De afbeelding van de Heilige Dominicus is overal zeer verspreid geraakt, in onze streken door de aanwezigheid van de Dominicanen en Dominicanessen als door de stichtingen in talrijke parochies van het Broederschap van de H. Rozenkrans.

De Heilige Dominicus ligt begraven in zijn klooster te Bologna (Italië). Op zijn "arca" zien we enkele belangrijke tafere-len uit zijn leven afgebeeld⁷⁰. Een mooie foto ervan vinden we o.a. in het boek *Laudare-Benedicere-Praedicare*⁷¹.

De naamdag van de Heilige Dominicus wordt jaarlijks gevierd op 4 augustus. In de *Acta Sanctorum* vinden we hem terug op 6 augustus (sterfdag). Hij wordt aangeroepen tegen hagel en koorts⁷², ook tegen "koek aan het hart"⁷³.

Luc Van Eeckhoudt
ten Langveld
3303 Hakendover

⁶⁸ JOSEPHUS ARTS O.P., *o.c.*, p. 561.

⁶⁹ Symfonie in Wit en Zwart. De Dominicanen, Schoten 1956, p. 41: in 1955 waren er 8.930 leden in de Orde waarvan 440 in onze provincie. Zo zijn er heden in België nog 60 Dominicanen, waarvan 45 ouder dan 75 jaar.

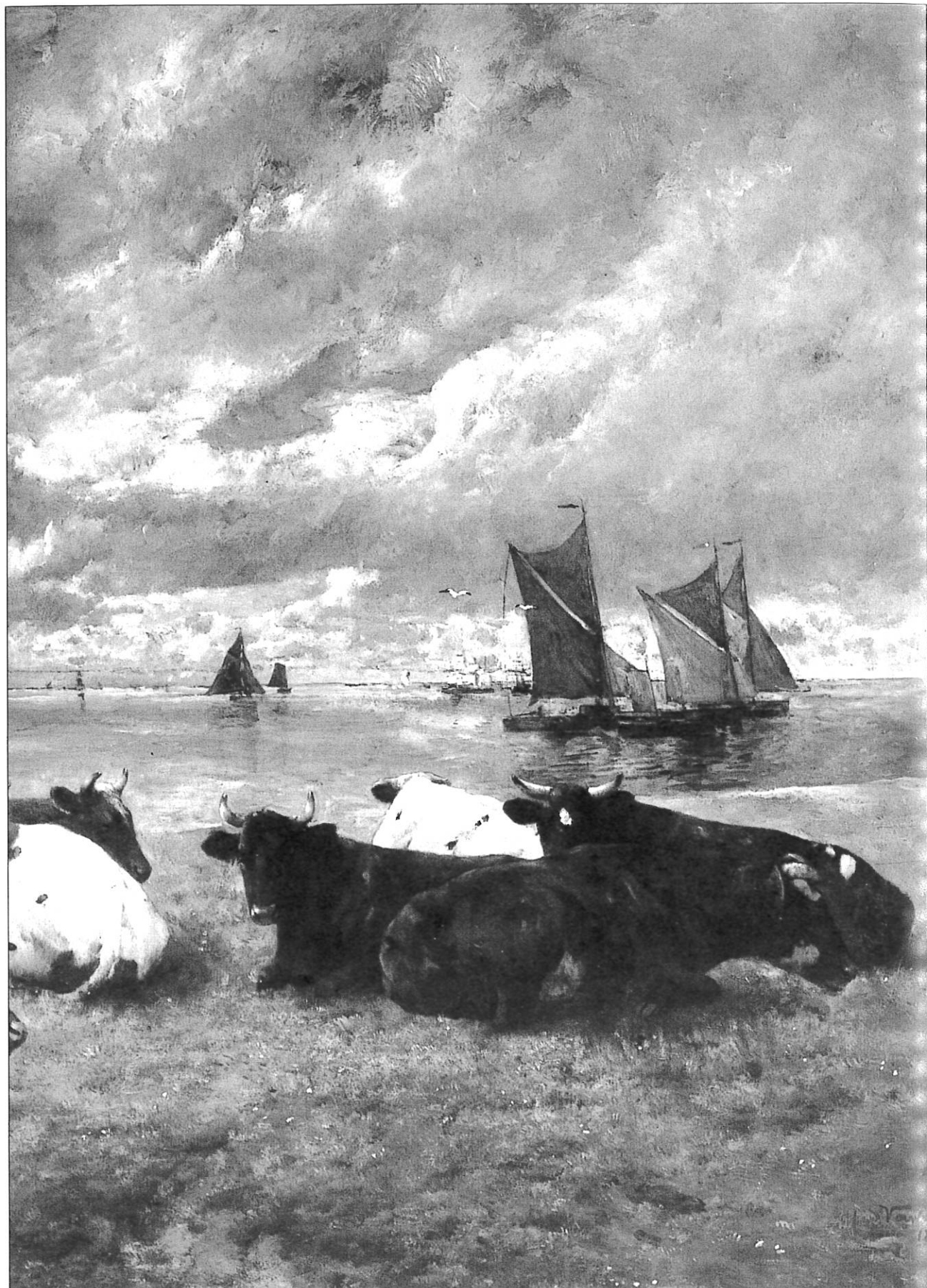
⁷⁰ LOUIS REAU, *o.c.*, t. III, A-F, p. 393.

⁷¹ *Laudare - Benedicere - Praedicare 1934-1984, Dominicaner orde vijftig jaar in Limburg*, Retie, 1984, p. 13.

⁷² VERA SCHAUBER en HANS M. SCHINDLER, *Heilige und Namenspatrone im Jahreslauf*, Munchen, 2001, p. 409-411, evenwel op datum van 8 augustus.

⁷³ ANDRÉ VERELST, *Folkloristische Tijdspiegel voor België*, Brussel, 1963, p. 217.

Mijn bijzondere dank gaat uit naar Pater Peter D'Haese O.P., prior te Gent "Sint-Amansberg", die mij uitvoerig documenteerde en steeds met wijze raad bijstond.

Detail uit *De Monding van de Schelde*, 1880 van Alfred Jacques Verweé. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België.
Verz. R. Lambie

Zicht op Zwijndrecht tijdens de overstromingen van januari 1938. Zondagsvriend, 27 januari 1938

Overstromingen Een fenomeen van alle tijden

J. De Vuyst

Overstromingen behoren tot de natuurverschijnselen van alle tijden en komen voor in talrijke gebieden. Ze teisterden de mens vooral tijdens de voor- en najaarsstormen maar steeds meer zijn ze het gevolg van een fikse wolkbreuk of stortvlagen, die dagenlang de aarde doordrenken en dijkbreuken veroorzaken. Sommigen verwijzen naar een uitzonderlijke situatie maar toch moet men vaststellen dat het een meer en meer terugkerend fenomeen wordt. Waterellende is vooral de laatste jaren een actueel thema dat in de media sterk uitgesmeerd wordt. Allerlei theorieën als klimaatsveranderingen, opwarming van de aarde enz. verwijzen naar – menselijke – oorzaken. Welk standpunt men ook inneemt of verdedigt, overstromingen waren en blijven rampzalig voor wie er mee geconfronteerd wordt. Nuchter bekeken gaat men er van uit dat een rivier altijd twee beddingen heeft ook al blijft het een enkelvoudige waterloop. Concreet betreft het een winter- en een zomerbedding, waarbij men rekening dient te houden met de uiterwaarden of extreme toestanden, die momenteel in alle seizoenen voorkomen en bijgevolg grote verschillen kunnen opleveren in de waterstand en in de breedte van

de waterspiegel. Vroeger overstromden weilanden elk jaar, zonder dat men er heisa rond maakte, tenzij de situatie af en toe uit de hand liep en werd beschouwd als een samenloop van omstandigheden met een ernstige ramp tot gevolg, die gepaard ging met een uitzonderlijk groot aantal slachtoffers.

Oorzaken voorkomen

Oorzaken van overstromingen zijn op verschillende vlakken te zoeken. Nochtans kunnen zij in vele gevallen voorkomen worden. Vooral menselijke ingrepen zijn de oorzaak van stijgingen van de waterstand, o.a. door een smalle viaductkoker, het rechtekken van beken die stroomversnellingen

veroorzaken wat gepaard gaat met grotere toevoer van water en verhoging van het waterpeil; afzetting van slib die de bodem ophooft en de vliet in breedte doet toenemen. Niet minder nadelig is het plaatsen van waterwielen met stuwdammen voor een maalderij, die tevens het water ophoudt. Hierbij heeft de mulder rechtstreeks voordeel uit de drijfkracht die het water ontwikkelt maar het economisch belang brengt alleen voordeel voor de bezitter en niet altijd voor de omwonenden. In de omgeving van molenactiviteiten stelde men de meeste overstromingen vast.

Reeds eeuwenlang is men begaan met de organisatie van de waterhuishouding vooral om overstromingsgevaar te voorkomen. Reglementeringen en verplichtingen werden in die zin sporadisch door de overheden uitgevaardigd. Samen met hen trachtte men de waterlopen, grote en kleine, zodanig uit te diepen om de best mogelijke doorstroming te bereiken. Op het vlak van de dijken had men vaak minder succes.

In het Land van Aalst en ook in andere regio's verplichtte men de aangelanden van waterlopen, deze zo degelijk mogelijk te onderhouden zoniet werden ze beboet: "*De riviere van den Dender streckende door het lant van Aelst is gherekent voor een herbaen, ende als de selve ongherymt bevonden wort, zijn de gelande schuldigh de selve elck aen sijn erfve te ruymen op de boete van dry ponden paris*".¹

Aangezien de 'gebruikers' van de waterlopen er economisch belang bij hadden, moesten zij ook instaan voor een gedeelte van de kosten die de overheid er aan besteedde. Zo werd op 27 juli 1671 een aanplakbrief verspreid met een resolutie van de Raad van Vlaanderen in Gent, over de verdeling van de bijzondere belasting van 30.000 gulden, te betalen door de dorpen en de aangelande grondbezitters van het Land van Dendermonde, voor de bouw van een nieuw sas en sluis, uitgevoerd om het platteland voor overstromingen te behoeden.²

Van oudsher neemt men aan dat het niet zozeer de overtollige regen is die oorzaak is van overstromingen. Hoofdschuldige is de zee, die bij springtij – ook gieltij genoemd – de stromen doet aanzwellen en dijkbreuken veroorzaakt welke in een angstwekkende watervloed eindigen.

Watersnood, van alle tijden

Bij overstromingen doet men geen beroep meer op een bovennatuurlijke kracht, maar wel op de hulp van de brandweer en andere instanties, die bij dergelijke situaties effectief hulp kunnen bieden. De oorzaken van een ernstige overstroming zoekt men nu niet meer bij de 'Toorn Gods', maar men beschuldigt de stads- of gemeentebesturen en andere betrokken partijen die voor een optimale waterhuishouding moeten zorgen.

Algemeen wordt aangenomen dat overstromingen in een natuurlijke situatie normaal geen probleem betekenen omdat er overstromingsgebieden bestaan. Het probleem stelt zich echter vooral omdat de mens de natuur aan hem wil aanpassen i.p.v. omgekeerd. Iedereen is het er wel over eens dat de eigenlijke oorzaak van overstromingen moet gezocht worden in een uitzonderlijk aanhoudende regenval. Maar sommigen vinden dit argument nogal simplistisch aangezien talrijke menselijke factoren het probleem veroorzaken en in bepaalde gevallen zelfs bezwaren.

Men gaat te ver in het laten bebouwen van de waterbedding van een rivier. De overheid geeft te gemakkelijk toelating om in zones, waarvan men weet dat ze gemakkelijk overstroomden, verkavelingen aan te leggen. Zo worden soms in vooraf gekende overstromingsgebieden winkelcentra ingeplant. Meer en meer gaat men parkings, wegen enz. aanleggen. Dit betekent dat een enorme grote verharde oppervlakte in de plaats komt van grond die anders het regenwater grotendeels kan opsorpen of laten doorsijpelen, maar dat nu onmiddellijk wordt afgevoerd waarbij ook het grondwaterpeil daalt.

Om een dergelijke situatie recht te trekken – in de mate dit zou helpen – legt men kunstmatige wachtbekkens aan die de vroegere, natuurlijke, vervangen. De voortdurende aanleg van collectoren zorgt voor een snellere waterafvoer en komt bijgevolg vlugger in de waterlopen terecht, die dan ook sneller verzadigd zijn en buiten hun oevers treden, tot in de te dicht bebouwde nieuwe woonwijken. Tegenstanders van dit systeem beweren dat het grote aantal collectoren de overstromingen steeds meer in de hand werkt. Het is echter hier niet de plaats om te argumenteren over welke manier de waterhuishouding te regelen. Daarvoor bestaat een decreet op integraal waterbeheer en zijn er verschillende diensten die een beleid daarover uitstippelen.

Uit het verleden hebben we geleerd dat het begint met donder en bliksem, waarop hagel en stortregen volgt, om te eindigen in een watervloed die niemand kan tegenhouden. Men kan reeds veel verhelpen en voorkomen, maar de natuurelementen volledig bedwingen is een klare utopie. Watersnood is ontegensprekelijk van alle tijden en als we teruggaan in een ver verleden stellen we vast dat reeds in 1334 de dijken doorbraken en de streek van Doel, Kallo

¹ *Costumen vande twee Steden ende Lande van Aelst. By haer-Lieden Hoogheden gedecreteert den 12. Mey 1618, Rubrica X, art. XXXIII.*

² Uitgegeven bij wed. Jan Vanden Kerchove, 1671.

en Kieldrecht overstroomde. Het duurde toen zelfs twintig jaar eer de dijken weer hersteld waren. Daarna waren er ernstige overstromingen in 1363, 1366 en 1367 maar die werden overtroffen door de ramp van 16 november 1377 toen het land van Saeftinge blank stond, samen met negentien dorpen in de omstreken van Biervliet, die volledig werden verwoest en waarbij vijftigduizend mensen omkwamen. Een zelfde scenario ontplooidde zich op 5 november 1530 waardoor Saeftinge volledig van de kaart verdween.³ In november 1404 was er een dijkbreuk die Beveren-Polder onder water zette. Erger was het in Nederland toen in 1421 maar liefst 72 dorpen overspoeld werden en 100.000 inwoners verdrinken.

Soms bleven de gebieden jarenlang onder water staan vooraleer ze opnieuw werden bedijkt want het was niet zo evident als tegenwoordig om omvangrijke werken uit te voeren. Zo volgden de overstomingen elkaar op in een onregelmatig ritme maar het is slechts als er honderden slachtoffers bij betrokken waren, dat de feiten werden opgetekend of eeuwenlang de overlevering trotseerden.

Gods Toorn

Op 20 en 21 november 1776 steeg het water opnieuw in de rivieren en stromen. Gestadig beukte de storm in op de dijken die door de hoge druk op verschillende plaatsen doorbraken en een onhoudbare watervloed menig dorp en stad overspoelde. Op zee vergingen talrijke schepen maar

de overstomingen eisten veel meer slachtoffers op het land waar mensen en vee samen door de watersnood getroffen waren en hopeloos betere tijden afwachtten.

De ware oorzaak was de combinatie van tempeest en springtij maar als goede christen geloofde men in God ondanks zijn toorn die hij op dergelijke manier uitte. Volgens een anoniem pamflet was deze ramp een straf van God, die hierdoor de zondige mens op zijn plichten wees. Het werd zelfs door de gelovige gemeenschap beschouwd als een teken van rechtvaardigheid om de schepselen te doen inzien dat zijn 'oordeel' werd geveld met "*'t Woeste Element van 't Water'*". Gods gramschap betekende een waarschuwing voor de mens, die in de watervloed een voorteken moest zien voor de zondvloed die het mensdom te wachten stond: "*Dat nu ieder Mensch met indruk mocht ontwaken/ Nu ons Gods Oordeel komt tot aen de Lippen raken'*". Met een overstroming wilde hij de gelovige zielen opnieuw tot inkeer brengen maar stelde hij wel paal en perk aan het vernietigend 'Element'. Zo moest Gods toorn vooral vrees inboezemen, maar uiteindelijk ontfermde hij zich over de mensen en wenste in feite geen gebruik te maken van de 'Roede'. In de tekst van het pamflet raadde de opsteller de gelovige aan in nederigheid te bidden wat in het geheel geen kwaad kon, vooral niet in omstandigheden dat ze hulp dringend nodig hadden: "*Wel mogt een ieder ons met indruk dit volgen; God zou genadig zijn schoon dat hij is verbolgen'*". Op vergiffenis kon men altijd rekenen wat niet wegnam dat deze overstroming nefaste gevolgen had en er door de toen schaarse media veel aandacht werd aan besteed want de "*Corranten komen te melden, Breeder te lezen of te zingen'*" op de zangwijze 'O Holland schoon' *O Nederlanders allegaer
Rijk Eirem Groot en Kleene
Komt nu te zamen bij elkaer
En wilt zeer droevig weene
Want gij hebt daer reden*

December en januari zijn blijkbaar de gevaarlijkste maanden voor stormweer met overstromingen. In december 1936 was er een zoveelste dijkbreuk waarbij de landerijen overstroomd werden. Verz. J. De Vuyst

³ *De Godsdienstige Week van Vlaanderen*, s.l., 23 maart 1906, p. 373.

*Vermits dat God zijn Geessel Roede
In ons land zonder falen
Op nieuw laet nederdalen.*

In twaalf strofen deed de in Opbrakel geboren marktzanger Jozef Sadones het verhaal van een overstroming. Hij zong meestal samen met zijn 'vrouw of kinderen' en noemde zich 'componist', niet in de zin dat hij de muziek componeerde, want hij gebruikte de toen zeer populaire zangwijze 'Ik drink den nieuwen Most' voor zijn 'Treur-Gezang, Op de ellenden en ongelukken, veroorzaekt door den Storm van den 18. Brumaire jaer 9 (9 november 1800)'.

Naar de geest van zijn tijd verklaarde ook deze zanger dat de overstroming een straf van God was want, zei hij:

*Om de groote boosheyd
heeft God ons gekasteyd
met sterfte, dieren tyd
en oorlogs brand
door gansch Europa te waeter en land
tog wort hij, niet gevreesd
van vele, die maer leven als een beest
zy willen eeren nogte dienen
den Schepper van 't heel al
die straft ten aerden dal.*

Het was een storm die over heel Eurpa raasde en overal schrik zaaide want daken vlogen van de huizen en bomen werden letterlijk uit de grond gerukt "*schoon hy gansch vaste stond*". Zelfs gebouwen die anders alle weersomstandigheden hadden getrotseerd, konden aan de geweldige storm niet weerstaan: "*Hoe menig huys en kerk, en meulens, jae het aldersterkste werk, daer oude of nieuwe zag men verbryzelen*".

Met de stormwind ging een hevige regenval gepaard en de ramp beperkte zich niet tot een klein gebied. Overal vielen talrijke slachtoffers te betreuren, verrast door water en wind "*lag daer in een stroom, een man of vrouw door wind geslaegen*". Geen enkel dorp of stad in de Nederlanden bleef gespaard en afgrijselijke tonelen speelden zich af "*zoo in Brussel, Brugg' als Gend, Loven, Mechelen, Antwerpen bekend; Aelst, Geertsberg, Dendermond', Ninov', Engien, Rons', Audenaerd' in 't rond; ook Kortrijk, Iper en Ryssel, zyn schier verdistruueert ofte gerenueert*". Zowel in de Franse kuststeden als in deze van Nederland speelden zich onbeschrijflijke drama's af terwijl ook op zee de stormwind voor verschrikkelijke uren zorgde en schepen tot zinken bracht, of ze als wrakstukken op de stranden deed belanden. Als een goed christen van zijn tijd moraliseerde Sadones dat "*niet niemand kan scheyden die God niet bewaert*" en hij gaf de raad mee hem niet te verachten noch te vervloeken maar vooral het christelijk geloof te beleven "eer het is te laet".

Vlaanderen en Nederland nogmaals onder water

Als het ware met de regelmaat van een klok werden de provincies in Noord en Zuid overspoeld. We beperken ons in deze bijdrage tot de overstromingen die het meeste leed veroorzaakten bij de bevolking. Bij een van die talrijke rampen van watersnood werd Nederland het zwaarst getroffen toen in januari 1820 de slecht onderhouden dijken begaven door de hoge stand en de sterke druk van het steeds stijgende water. Vooral de provincie Gelderland, meer bepaald Nijmegen en omgeving, hadden het zwaarst te lijden. In de buurt van deze stad stond het waterpeil zo hoog dat in het dorp Perssingen nog slechts twee huizen zichtbaar waren en alle andere onder de waterspiegel zaten. Hoge huizen bestonden er weliswaar vrijwel niet maar het water had zijn tol geëist: "*Men vreest dat er veel volk zal verdronken zijn want men langs alle kanten zag boven waters dryven doode lichaemen. Het geen men verneemt over den staet van alle waters op geen plaets is zoo schrikbaer als in Gelderland; de waters van de Maes, den Rhyn, de Wael en de Leck zyn zoo hoog gekomen als men noyt gehoort heeft; zy zyn al over de dyken geloopen Brieven van Arnhem in datum 24 tydigen ons aen dat de waters tot 27 voeten hoog stonden, te Nimegen zyn alle dyken overgeloopen met zulke snelheyd dat de dyken van de Wael by Oosterhout ingevallen zyn; den ouden dyk van den Rhyn by sas Pannerden en Denderdyk zyn ook door gestroomt en door deeze doorbreking zyn de Polders overloopen; men weet nog niet den number van menschen die daer verdronken zyn waerscyglyk in groot getal; den stroom was'er zoo dapper dat zy mede slepte den thooren en de pasterey van Oosterhout. Te Elden zag men wel 300 beesten in de waters zwemmen en men hoorde langs alle deeze kanten canons scheuten op dat men de menschen zoude te hulp gekomen hebben*".⁴

Van veel hulp te bieden zal er in die tijd weinig spraak geweest zijn en zeker in dergelijke omstandigheden was iedereen vooral op zichzelf aangewezen. Met de weinige middelen waarover men toen beschikte, was men zeker niet in staat om gecoördineerd samen te werken maar wel het onheilspellende water trachten te ontvluchten, tenminste als het enigszins mogelijk was en velen kregen er de kans niet toe, tenzij te "*vlugten op de daeken*" zoals de marktzanger verhaalde. De man haalde zijn informatie uit de "*vyf gazetten*" en maakte een gedetailleerde liedtekst van veertien strofen waarin hij getrouw de feiten weergaf. In strofe negen vernemen we dat de "*huyzen tusschen 't yst*" staan en stukken van molens op het water drijven. Daarna heeft hij het over de jammerklachten: "*Daer het water veele dagen/ heeft verslonden 't alle zy/ Osschen koeyen en schaepen/ die vlotten met water voord/ en veel menschen in hun slaepen/ zyn verdronken en versmoort*".⁵

⁴ Pamflet, sigel nr. 1171 A, Bibliotheek Universiteit Leiden.

⁵ *Ibidem*

Het Neerhof te Wieze. Verz. Heemkundige Kring Salvator Wieze

Naast de menselijke slachtoffers, zoals hij in de laatste strofe aanhaalt: *"Als de wieg kwamp aen gedreven/ Met twee zonzjens in versmoort"*, is er uiteraard enorm veel stofelijke schade aan vee, voeder en landerijen. Doch eens te meer moet de diep gelovige mens zijn hoop en vertrouwen stellen in de Almachtige: *"God geeft dat naer de malheuren / Tog de lands-man triompheert"*.

Van Charleroi over Brussel tot Antwerpen

Een ernstige overstroming wordt niet licht vergeten en dit wordt versterkt door de blijvende getuigenissen die mondeling worden overgeleverd of schriftelijk vastgelegd in de annalen van de gemeenschap. Zijn de overstromingen tegenwoordig talrijker dan zijn de gevolgen minder erg dan vroeger en zijn er zelden dodelijke slachtoffers bij betrokken, dit in tegenstelling tot identieke gebeurtenissen uit het

verleden. De materiële schade is nu evenwel niet bepaald om te juichen ook al wordt een deel door de verzekering vergoed. Vergeleken met vroegere natuurrampen komen de getroffenen er nu nog vrij goedkoop vanaf. De overstroming van 1839 in verschillende steden en streken beperkte zich niet tot ondergelopen kelders en defecte apparaten maar eiste een zware tol aan mensenlevens. Achteraf blijkt het een van de meest rampzalige natuurfenomenen te zijn geweest op dat ogenblik, nog erger zelfs dan het voorval in 1820.

Op 4 juni 1839 begon het kort na de middag hevig te regenen rond de hoofdstad en het bleef stortregenen. Om acht uur 's avonds verergerde de toestand met hevige donderslagen en het water viel met bakken uit de hemel. Zo werd in Diegem een schapenstal door de bliksem getroffen *"waar er honderdvijftig schaepen dood gebleven zyn"*. Verder zegt een ooggetuige o.a. *"te Cureghem is het waeter in de veearts-school gekomen en verhoogt tot in de tweede statie der vensters"*. In het centrum, Molenbeek en Anderlecht moesten de bewoners naar de zolderverdieping en zelfs op de daken vluchten terwijl de pas aangelegde 'yzerenweg' werd beschadigd.

Ook toen al zocht men de oorzaak van overstromingen in het aanleggen van nieuwe wegen. In een dorp in de onmiddellijke omgeving van Vilvoorde, meer bepaald in 'Burgt', waar *"door eenen nieuwen kassyden-weg die daer gemaakt is, het water zynen loop niet hebbende, is geheel de leegte van het dorp, ten 12 uren 's nagts onder water gekomen, waer door 25 huizen weg-gespoelt zyn, en men rekent 150 menschen die versmoort zyn"*. Een dozijn

werklieden verdronken tijdens hun slaap in de schuur van een schapenboer en in een andere schuur lagen er "42 doode lichaemen, schier al naekt gelyk zy slaapen gegaen waeren, maer dat my nog meer frappeerde, dit was een dood kind dat weggespoelt was, van een verken te zien op te eten".⁶

Het duurde enkele dagen vooraleer men een overzicht kreeg over de rampzalige gevolgen. Volgens getuigenissen behoorden de vrouw en de kinderen van Everardus De Bok tot de slachtoffers, evenals de vrouw en zeven kinderen van Franciscus Blyen; verder ook nog J.B. Van Walem met kinderen en zijn zwangere vrouw; een kind van Henricus Van Fols; de vrouw en de 73-jarige moeder van J.F. De Brueckere; twee kinderen van Frans Van Kampenhoud; Peeter Willems met vrouw en kinderen; de gezinnen Cornelis en J.B. Vinck evenals G. Simonens en huisgezin; de vrouw van Nicolaes Vergogene; Henricus Schaevaers met vrouw en vijf kinderen.

Het vliegend blad vermeldt verder nog: "Het getal der dooden die tot het ongeluk gekomen zyn die bestaen in 74, waer dat'er den 7 juny nog maer 40 gevonden en zyn, en zy die nog niet gevist zyn; men gemist ook verscheyde vondelingen die daer besteed waeren; het is onmogelyk van het met de pen te beschreyven het droef toneel dat daer te zien is; waer dat met duyzende menschen van alle kanten gaen naer zien. Den 11 Juny zyn er begraeven op het kerkhof van de Borght, het getal van 17 martelaeren die door het water verslonden zyn. Den 12 heeft men wederom het getal van 14 martelaers zien liggen die tot Grimbergen begraeven zyn en daer is eenen schoonen dienst door den heer Pastoor gedaen".⁷ Het treurige verhaal werd door de marktanger tot in alle uithoeken verspreid en in feite ontmoet men hier de eerste tekenen van het ramptoerisme. Ook hij verwijst naar de toorn van God.

Liedeken

*O grooten God wat hoort men veel malheuren
het schynt als dat gy zyt op ons gestoord
mogelyk voor de zonden die gebeuren
dat men van zulke droeve rampen hoord
gelyk het in de Borght is gebleken
tusschen den vierden en vyfden Juny
zoo lang den mensch leeft zal hy daer van spreken
die heeft gehoord het kermen en geschrey.*

*Het weer begonst met sterke regen vlaegen
en storm wind een ysselyk tempeest
met fellen bliexem ende donderslaegen
al die het hoorden wierd in 't hert bevreesd
ieder begonst Heer Jezus aenteroepen
ag staet ons by Maria Maget ryn
maer spoedig kwam het water afgeloopen
het schynt dat alles moest verslonden zyn.*

*T'was in den nagt dat ider lag in rusten
de huyzen wierden klaer als een rivier
om al het goed en meubels te verwusten
maer dan begonst het kermen en getier
men hoord den man roepen op vrouw en kinderen
de vrouw die riep op hulp van den man
daer was geen troost geen hoop of geen verminderen
de huyzen wierden in den grond geslaen.*

*Ider stond daer van angst en schrik te beven
zy hadden in de huyzen geen verblyf
den man en kost zyn vrouw geen hulp geven
de kinderen vlogen om hun moeders lyf
men hoorde niet als kermen en zugten
't was niet als vuer en water dat men zag
daer was geen troost geen hulp of geen vlugten
zy riepen Jezus 't is den laesten dag.*

*Een vrouw naer veel gejammer en gekerm
haer moederlyke zorg was zoo groot
zy pakt een kind onder ideren erm
maer in een haeg is zy gevonden dood
een ander vrouw in baerens nood gezeten
is ook versmoord met haer onnoozel vrugt
wie kan den druk en droefheyd tog vergeten
zoo menig man om vrouw en kinders zugt.*

*Ziet een jong meysken God was haer behoeder
d'ander zes kinders en d'ouders versmoord
zy riep zo droevig op vader en moeder
men storten traenen die haer klagten hoord
maer een gravin van Brussel gekomen
die magtig ryk en zonder kinders leeft
die heeft dat droevig kind met haer genomen
zie hoe dat God haer een vertroosting geeft.*

*Maer eenen man heeft sterk zyn pligt gekweten
die hem in 't water met zyn vrouw bevind
hy heeft haer boven op d'houtmeyt gesmeten
zy riepen Jezus ons onnoozel kind
de wieg met 't kind is uyt het huys gedreven
maer in den vlugt den vader pakt het aen
heeft het op d'houtmeyd aen zyn vrouw gegeven
en meynden om d'ander twee te gaen.*

*Hy wierd van 't water in den bosch geslaegen
tegen de boomen heel zyn lyf gewond
zyn hem verscheurd hoe kan't een mensch verdragen
dan zyn twee kinders nog verdronken vond
gelyk men twee broeders heeft gevonden
die over de vyf uren in den vloed
heel moeder naekt hun zuster nog vreslonden
ziet wat een mensch geweld woor 't leven doet.*

⁶ Pamflet, sigel nr. 4416, Bibliotheek Universiteit Gent.

⁷ Pamflet, Mus. Volksk. Gent, anon., niet ged.

*Een pagtery in 't leeg ieder mag denken
dat huys is wonderlyk door God bewaerd
zes peerden moesten in den stal verdrinken
dat wonder stuk is weerd te zyn verklaerd
door eenen boom de stal deur ingeslaegen
waer door de peerden zwemmen uyt den stal
en d'horen beesten die m'in 't water zagen
den kop omhoog en hielen 't leven lang.*

*Een kind dat in een huys omtrent vier jaeren
het is van schrik gekropen in de schouw
en door Gods hulp de keting opgevaeren
en dagt dat daer geen water komen zouw
het huys dat viel het kind is voord gedreven
en met de keten in den vloed gedaeld
maer wonder aen een boomken vast gebleven
en is nog levend uyt den stroom gehaeld.*

*Men mag de menschen hun dood beklagen
die zyn gestorven in den angst en wee
daer achttien huizen zyn van een geslaegen
en heel het dorp als een woeste zee
een kind dat met zyn wieg is voord gevaeren
en is tot Imbeek uyt het water g'haeld
ag lieven Jezus wild ons tog bewaeren
't is als een straf die van den Hemel daelt.*

*De druk en kan tog al niet zyn beschreven
van die gestorven zyn door angst en schrik
in d'huizen en den stroom zyn dood gebleven*

O.-L.-Vrouw ter Druiven van de Werf te Aalst. Verz. J. De Vuyst

*in dien beklagelyken oogenblik
vier en zeventig zielen zyn verslonden
onnoozel kinders menig vrouw en man
ag menschen laet ons vlugten al de zonden
want God die ons overal vinden kan.*

Twee jaar later werd een gedeelte van Europa andermaal geteisterd door een ware zondvloed en het was eens te meer door toedoen van bovennatuurlijke krachten met de tussenkomst van 'Gods Engel'. Het begon in het Franse Lyon waar de stadswallen werden vernield en het water weerloze beesten versmoorde in schuren en stallen. Maar Nederland, Oostenrijk en Engeland werden evenmin gespaard en Vlaanderen werd in een zeegebied herschapen, doch in de context van het godsdienstig leven was dit een vergelding voor de euveldeaden en een gebrek aan geloofsbelijdenis waarvoor, volgens de marktzanger, de mensen sinds "*lang de hemels toorn en straf*" verdienden. Welke natuurramp er zich ook voordeed, was de oorzaak steeds te zoeken bij God die de mensen moest straffen om hen tot inkeer te brengen en aan te tonen dat zonden nooit onbestraft mochten blijven. De mens zelf, zag in alle onheil een teken van God, een verwittiging om hun 'goddeloos' bestaan af te zweren. Diepgelovig als ze waren, aanvaardden zij lijdzaam alle rampzalige toestanden. Het is niet uitzonderlijk dat in de zomermaanden wateroverlast kan voorkomen maar meestal is dit in geringe mate. Niettemin werd in 1850 de stad Aalst en de omgeving onder water gezet door aanhoudende regen. Maar ook op andere plaatsen hadden overvloedige stortregens heel wat schade en ellende toegebracht aan huizen en veldvruchten: "*Te Geeraerdsbergen is 't water stroomsgewijze den ouden berg afgedaeld en heeft o.a. eenen beestenstal met al wat er in was meegeerukt. Vele huizen en kelders zyn overal gelyk hier onder water gezet, met een woord, in vele plaetsen zyn de straeten lettelyk in bevaerbaere rivieren veranderd geweest*".⁸ Men vreesde dat de aardappeloogst opnieuw zou mislukken zoals enkele jaren voordien, tenzij een drogere periode snel zou volgen.

Als regen gepaard gaat met storm en hagel zijn de gevolgen nog erger. In de nacht van donderdag 23 op 24 augustus 1855 woedde in het Waasland een hevig onweder. De aanhoudende regenval vergezeld van rukwinden, donder en bliksem, en vooral hagelstenen zorgden voor ware ravage in de stad Sint-Niklaas. Op korte tijd stroomde het water in huizen en kelders. Sommigen beweerden zelfs aardschokken te hebben gevoeld en durfden niet meer gaan slapen tot de tempeest was uitgeraasd. Traditiegetrouw werd de situatie zeer gedetailleerd beschreven en aan de hand van getuigenissen kan men zich in feite nu nog een duidelijk beeld vormen van de onberekenbare schade: "*Ontelbare boomen zyn ontworteld en nedergeveld, zoo in stad als in de omstreken:- op de weg van Sint-Niklaes naer Sint-Pauwels alleen, telde men er 72. De voerwagens die 's morgens*

⁸ *De Denderbode*, s.l., 18 augustus 1850, p. 2.

naer Gent reden zyn alhier moeten terugkeeren, daer de omgewaaiden boomen de baen overkruysten en onbereydbaar maken. Vele frabrikanten en magazyniers hebben veel verloren aen hunne koopwaeren door ingedrongen slagregens en hagelsteenen bedorven; men begroot het verlies, geleden aen de goederen der fabrique van Mevr. De weduwe Janssens-De Decker, op verscheydene duyzen franken. In de twee schoone gekleurde zyvensters in de O.-L.-Vrouw Kerk zyn verscheydene ruyten uytgesmeten; de kerkorgel is merkelyk beschaedigd. Den molen, gestaen op het gehucht het Meuleken en toebehoorende aen Jan Bauwens, is de zeylen afgerukt en de spil der as is gebroken".⁹

Ook op andere plaatsen in de stad waren aanzienlijke verwoestingen aangericht zoals talrijke uitgerukte bomen aan de steenweg naar de Smisstraat, talloze verbrijzelde vensters en een afgerukte kap van een nieuw gebouwde huis aan de Statiestraat. Ook fruitbomen en veldvruchten werden vernield: "Gansche boekweytvelden zyn ter plaetse uytgedorschen. Het orkaen, of liever de wolkbreuk, heeft gewoed te Wachtebeke, Moerbeke, Stekene, Kemzeke, Sint-Pauwels, Elsele, Lokeren enz."¹⁰

Rond Kerstmis 1880 werd gans het land opnieuw overspoeld door het overtollige water. Overal traden alle waterlopen en vooral beken buiten hun oevers en zetten de wijde omgeving blank: "De Molenbeek te Aygem, Meire en stroomafwaarts liggende dorpen zyn buiten hun oevers gelooopen; de bewoners hebben hunne huizen moeten verlaten. Vele hebben met spoed moeten te werk gaan wilden zij hun vee redden".¹¹

Dagenlang werd het land geteisterd door de hevige regenval en vooral de provincie Limburg had enorm veel schade geleden door de overstromingen. De ramp werd nog aanzienlijker toen in de nacht van 29 op 30 december 1880 de dijken van de Maas over een lengte van honderdvijftig meter doorbraken. In de streek van Vlijmen en Heusden waren slechts twee uren nodig om een twintigtal dorpen onder water te zetten. De waterstroom had zulkdanige kracht dat verscheidene huizen werden weggespoeld en bij andere het water tot aan het dak reikte. De bewoners, die niet meer tijdig hun huis konden verlaten, zochten hun heil op het hoogste punt en zwaaiden met doeken en vlaggen om uit hun netelige situatie te worden bevrijd. Andere dorpsbewoners trachtten nog te vluchten naar iets hoger gelegen dorpen in de buurt om van het water gevrijwaard te blijven: "Meer dan driehonderd behoefligen kwamen te Heusden aan. Men zag mannen die op de boomen geklouterd waren en verschillende moeders, omringd van half naakte kinderen, op de toppen der daken. Eenige personen zyn omgekomen en honderden stuks vee verdronken. Te Nieuwkuik zyn meestal de huizen in het water gestort, de kerk zelf dreigt in te vallen".¹²

⁹ O.c., 2 september 1855, p. 2.

¹⁰ Ibidem

¹¹ O.c., 26 december 1880, p. 2.

¹² De Godsdienstige Week van Vlaanderen, s.l., 7 jan. 1881, p. 284.

¹³ O.c., 23 maart 1906, p. 371-372.

Dank zij het solidair optreden van de bevolking om drenkelingen te redden en levensmiddelen te bezorgen, bleef het aantal slachtoffers beperkt. Duizenden mensen hadden bijna alle bezittingen verloren maar werden her en der opgevangen. Ook verenigingen namen initiatieven om de slachtoffers hulp te bieden en zelfs financieel te steunen. In voorbereiding tot carnaval trokken de leden van de Maatschappij De Vereenigde Vrienden in 1881 al zingend de straat op om geld in te zamelen. Tien jaar later was men opnieuw solidair en publiceerde men een "Liedeken, uitgegeven ten voordeele der slachtoffers van de overstroming van 25 januari 1891". De tekst had echter geen betrekking tot de watersnood maar was een typisch lied dat gezongen werd tijdens de periode van Half-Vasten, terwijl het lied van 1881, te Leuven gedrukt bij wed. Ickx en Zoon, inhoudelijk een aanklacht was tegen de toenmalige politici die meer met de kiesstrijd bezig waren dan met het lot van de bevolking.

Scheldedijkbreuk

Begin 1906 had het gedurende weken geregend in het gebied van de Schelde maar de oorzaak van een dijkbreuk was het 'giettij' of 'springtij'. Rond 12 maart werd op verschillende plaatsen een bres in de dijk geslagen en het water stroomde door brede geulen naar de omliggende dorpen tussen Antwerpen en Dendermonde. De gevolgen waren aanvankelijk onoverzichtelijk. De meeste dieren verdronken, huizen stortten in en talrijke bomen werden door de krachtige vloed ontworteld en meegesleurd. De bevolking zocht veiligheid op de hoogst gelegen plaatsen, die als eilanden enige beschutting boden. Castel, een goed bewoonde wijk van Moerzeke, behoorde tot de ergst getroffen gebieden: "Daar zitten nu die menschen sedert dertien, veertien dagen, van de wereld afgesloten door 't water; zonder eten, zonder kolen, zonder kleederen, zonder dak. Alover landen, meerschen, hagen, boomgaards wordt er met booten gevaren om ze te helpen".¹³

Het ergst getroffen waren de dorpen Zwijndrecht, Kallo, Temse, Melsele, Steendorp, Tielrode, Hamme, Moerzeke en Grembergen. Nog voor het waterpeil binnen de oevers van de stroom was weergekeerd, vreesde men reeds voor

de gevolgen want ruim zevenhonderd huizen alleen al in Hamme en Moerzeke-Castel waren door het water ingestort ofwel overstromd. Men stelde zich vragen over de verdere vruchtbaarheid van de grond achteraf, de toestand van het landbouwalaam, het plantgoed en de meststoffen. En wat moest er worden van de *“geheele oogst van 1906, kapot misschien; en die meubelkens die weggedreven zijn of verbrijzeld? Die kleederen rot en bedorven? Die honderden geiten en konijnen en kiekens, waarvan die kleine menschen zooveel nut en profijt hebben”*.¹⁴

Rond half maart 1906 woedde een verschrikkelijk onweder van de kust tot ver in het binnenland. In Oostende stond het staketsel sporadisch onder water dat via de visserskreek in de straten tot in de handelsdokken stroomde. In Nieuwpoort liep het water over de steenweg zodat zelfs de tram niet kon doorrijden. Waar men ook door het land trok, overal was men omgeven door water. Ook in het hoger gelegen Brabant en meer bepaald in het Leuvense was het al niet veel beter waar vooral het dorp Bertem het zwaarst werd getroffen.

Het fenomeen herhaalde zich bijna elk jaar, de ene keer al met wat minder schade dan de andere. In februari 1907 raasde een noordwesterstorm over het land en stuwde het Noordzeewater via de Schelde landinwaarts. Het Scheldebekken moest het andermaal ontgelden. Amper een jaar na de vorige ramp moest de bevolking in dit gebied

zijn heil zoeken in drogere plaatsen. De mensen werden opnieuw geëvacueerd en eens te meer waren de inwoners van Moerzeke de grootste slachtoffers. De Suikerrui te Antwerpen ontsnapte evenmin aan het geweld van het krachtige water. De bijrivieren zorgden voor overlast op het platteland: *“Hele landerijen in de Durmevallei staan onder water. Maar ook dorpen als Moerzeke, Grembergen, Oudegem, Denderbelle en Kastel hebben van het water te lijden”*.¹⁵

Het was als een jaarlijkse kermis dat ook de overstromingen zich meldde in het voorjaar. Het beperkte zich niet altijd tot stoffelijke schade want half maart 1914 stonden wel honderdvijftig huizen onder water in Berlare-Donk maar telde men daarnaast nog eens zes doden.¹⁶ Zelfs de meer ‘moderne’ technieken brachten geen soelaas en het bleef miserie troef: *“In de dagbladen hebben we deze week kunnen lezen hoe door den geweldigen regenneerslag der laatste dagen de Durme waste, te Zele een dijk doorbrak en 120 ha land blank zette. Talrijke landbouwersgezinnen werden door deze ramp getroffen en gansch de streek, die onder den watersnood lijdt, beleefde weer de droevige toneelen die elke overstroming kenmerken: menschen vluchten, kinderen worden in veiligheid gebracht, ouders blijven waken over have en goed dat door het water allengs wordt bedreigd, arbeiders en boeren werpen inderhaast dammen van klei en graszoden op tegen het onstuimige*

De overstroming van Bertem op 14 mei 1906. Elisabeth Anthoon van de Bovenberg (Veltem-Beisem) werkte op de Augustijnerhoeve bij de 'Boer van Bertembos'. Ze vertelde *“Het was verschrikkelijk. De koeien lagen daar verdronken. Ik hoorde vertellen dat de riool of de duiker verstopt was door een aangespoelde houtmijt. Op een tijd van amper 3 uur tekende men een uitzonderlijke neerslag op en het water bleef maar stijgen”*. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

¹⁴ *Ibidem*

¹⁵ *Het Volk*, s.l., 21 februari 1907.

¹⁶ *Het Nieuws van den Dag*, s.l., 18 maart 1914, p. 2.

water, dat af en toe in de hagelbuien nog een bondgenoot vindt'.¹⁷

Grembergen en omgeving constant rampgebied

De overstromingen in het land van Dendermonde, meer bepaald in Grembergen, hebben eeuwenlang schade berokkend aan de inwoners. Weinig dorpen – met uitzondering van Moerzeke – werden vroeger meer geteisterd dan Grembergen. Als belangrijkste van de overstromingen veronderstelt men die van 1552 toen het water tot aan de vensters van de huizen stond. Gelukkig kregen ze hulp van de Dendermondse pijnders, die met twee bootjes van huis tot huis vaarden om ze te bevoorraden.

Op 28 januari 1682 stond het dorp, na een dijkbreuk, opnieuw onder water dat zodanig hoog steeg en deed vrezen voor het bederven van het opgeslagen graan, vlas, zaad en andere 'fourraggien' in de schuren. Gedurende verschillende dagen leefden de inwoners op zolder zonder met de burens te "connen communiceren", tot ze met schuiten werden bevrijd.

Kleine overstromingen zijn er altijd geweest in het Scheldebekken maar in 1714 was er opnieuw watersnood, spectaculair genoeg om in de annalen op te tekenen. Toen beperkte de ramp zich niet tot Grembergen maar trof ook Zele, Hamme en Moerzeke, die maar liefst twee maanden onder water stonden. Een halve eeuw later werd in de dijk aan de "Roggeman" te Moerzeke een bres geslagen met het gevolg dat Grembergen eveneens in een waterplas werd herschapen. De overstroming van 1825 teisterde het dorpje nog meer dan voorheen en uit de geschiedenis blijkt dat het niet de laatste keer was geweest.

In 1906 zou men trouwens in dit gebied van de Schelde de hevigste overstromingen meemaken die er ooit opgetekend zijn. Eens te meer waren Grembergen en Moerzeke het ergst getroffen. Nog vaak wordt deze dramatische bladzijde uit de dorpsgeschiedenis als belangrijk feit aangehaald. Hiervan getuigt een brief van Zuster Germana van het klooster van Moerzeke aan haar overste van de Zusters van Sint-Vincentius a Paulo te Wichelen, gedateerd op 12 maart 1906. Een paar fragmenten uit deze getuigenis tonen aan hoe rampzalig de toestand er was: "*Bijna geheel Moer-*

zeke staat onder water. Onze stallen staan reeds vol met beesten, behorende aan de overstromde parochianen. Het werkhuis is vervuld met kinderen en arme mensen. In de klassen kan men niets verbergen, vermits zij ook onder water staan, het is evenzoo met de kapel. Wij zelve moeten met al wat in onzen kelder is, naar boven vluchten en ons trachten te voorzien van spijzen; 't is heden negen ure en reeds staat het water tot aan onze deur".¹⁸

De brief van de zuster, die ooggetuige was, hangt een schrijnend beeld op van de situatie. Zoals steeds zijn de minst bedeeden van de bevolking het grootste slachtoffer want het weinige dat ze bezaten, ging bijna volledig verloren in het overstromende water. Maar ook de kloostergemeenschap ontsnapte niet aan het geweld van het water en men moest zich reppen om de eigen voorraad in veiligheid te brengen: "*De ongelukkigen die hun huizen hebben moeten ontvluchten, hebben schier geen kleederen om zich te dekken. Nu komt men ons melden dat het huis der twee broeders van Zuster Domenica ook komt in te storten, en die ongelukkigen den tijd niet gehad hebben om hun geld mede te nemen...In ons klooster, Eerw. Moeder, is het gestadig gehuil en geschreeuw van mensen en dieren. Veel inwoners staan op de molenberg en kunnen er langs geene zijden af. Kassen, stoelen enz. enz. liggen in het water te drijven...Vele ouders die hunne kinderen bij ons gebracht hebben, zitten nu op hunne zolders...Op den Bootdijk staat het water reeds boven de daken. Emerance Bruno loopt te kermen omdat hare geit en haar varken dood zijn. Op Castel zijn er reeds verscheidene mensen op hunnen zolder vermoord. Wij weten niet waar wij al die kinderen, die men ons gebracht heeft zullen moeten doen slapen*".¹⁹

In Moerzeke had men niet veel tijd om de schade te herstellen want in februari 1907 werd het gebied van Dender en Schelde voor de zoveelste keer geteisterd. De landerijen in de Dendervallei stonden onder water en de noodtoestand breidde zich eens te meer uit tot Grembergen en Kastel. Deze keer stonden ook Denderbelle en Oudegem onder water. Daarbij zorgden de hevige stormwinden, die ook in talrijke andere streken van het land hadden geraasd, voor nog meer ellende. Maar het dorp Moerzeke behoorde nogmaals tot het ergst getroffen gebied en de geïsoleerde bevolking was weer afhankelijk van georganiseerde voedselbedelingen.

Net voor Kerstmis 1926 traden de Maas en de Samber buiten hun oevers. De watersnood was toen echter over geheel Europa verspreid. Ook Gent en Doornik waren ernstig getroffen doch in de Maasstreek waren de problemen het meest acuut want daar stonden de benedenverdiepingen van alle huizen onder water. Geen enkel gebouw, dat niet op een verheven plaats stond, werd gespaard: "*In de kerk van Tilleur en de kathedraal van Luik wordt zelfs geroeid... In de Borinage zijn verschillende koolmijnen ondergelopen.*

¹⁷ A.B.C., s.l., 1 november 1936 (nr. 41).

¹⁸ ROBERT RUYS, *100 Jaar Zusters van Sint-Vincentius a Paulo te Wichelen*, s.l., 1975, p. 33.

¹⁹ *Ibidem*

In oktober-november stroomden 120 ha onder water na het doorbreken van de Durme. Vooral landbouwgezinnen werden getroffen. Met klei, gemengde graszoden, trachtte men samen dammen op te werpen en bressen te dichten. Waasmunster, Zele e.a. dorpen in het Waasland leden fel onder de watersnood. Heemkundige Kring Salvator Wieze

Gasfabrieken en electriciteitscentrales zijn buiten gebruik. Op sommige plaatsen staat het leger de hulpdiensten bij om de talloze bressen in de dijken te dichten.²⁰

Beproefd maar blijven geloven

In december 1872 gewaagde men van een 'Wreede beproeving', die de Almachtige over het Gentse volk had gezonden. Op een bepaald ogenblik stond het water reeds ongewoon hoog in de stadswateren maar in weinig tijd was het alarmerend gestegen zodat ook talrijke straten blank stonden. De zwaarst getroffen stadsdelen waren de Sijpstraat, de Nieuwbrug met omliggende straatjes, Terplaten, de omgeving van de Dok, het Groot Begijnhof, de Baude-loolei en aanpalende straten. De toegang tot de huizen was onmogelijk ofwel alleen bereikbaar met rijtuigen met hoge wielen, bootjes of zelfgemaakte houten stellingen, die inderhaast waren opgetimmerd. De kelders waren uiteraard ondergelopen en bewoners van een benedenverdieping moesten zich hogerop in het huis in veiligheid brengen. Volgens een ongeschreven wet was de eenvoudige volksmens de grootste dupe van de watersnood. De ellende werd nog verzaamd doordat verschillende fabrieken eveneens onder water waren gelopen en bijgevolg duizenden werklieden technisch werkloos waren, zonder broodwinning, in

een tijd dat men op geen financiële steun moest rekenen. Het duurde wel enkele dagen voor er verandering in de toestand kwam, maar er was uiteindelijk beterschap op komst want *"sedert Dinsdag zijn de waters een weinig gedaald en wij hopen dat, ten gevolge der gebeden die overal geschieden, deze daling zal voortgaan"*.²¹

Deze overstroming bleef echter niet beperkt tot de stad Gent want ook in de omstreken van Oudenaarde, Kortrijk, Doornik, Diksmuide en andere delen van Vlaanderen was watersnood, nog erger zelfs dan in 1827.

Maar gelukkig bestond er toen al een bepaalde vorm van solidariteit om de slachtoffers op een of andere manier bij te staan. Christelijke liefdadigheid kwam de noodlijdende bevolking ter hulp, o.a. de Katholieke Kring van Gent schonk de giften, bestemd voor de Confrerie van de H. Vincentius a Paulo en de Grijsse Zusters, aan de getroffen slachtoffers. Liefdadige personen zamelden geld in en andere opbrengsten van verschillende instanties schonk men aan de families van de overstroomde gebieden. De arbeiders ontvingen zelfs verder hun loon ondanks dat de fabrieken gesloten waren. Maar boven alles, in al hun miserie – en misschien juist om die reden – stelde de beproefde bevolking haar geloof en betrouwen op God. In de kerken en bidplaatsen ging men massaal smeken door middel van talloze gebeden om *"den geesel der overstromingen te willen afkeeren"*.²²

²⁰ *Het Volk*, s.l., 26 december 1926.

²¹ *De Godsdienstige Week van Vlaanderen*, s.l., 20 december 1872.

²² *Ibidem*

Bevrijd door het Geloof : Mariabeelden

In de liederen van de marktzangers wordt vaak verwezen naar "Gods Toorn" als hoofdoorzaak van een overstroming, die een waarschuwing moet betekenen om zijn christelijke leer te onderhouden. Maar niettemin is het gebleken dat het vertrouwen in de H. Maagd Maria eveneens veel onheil zou kunnen voorkomen. Zij kan a.h.w. een strafvermindering aan de zondaars toekennen en het is pas als het grootste kwaad is geschied, dat de getroffen van de watersnood beroep doen op de oneindige goedheid van de Moeder Gods.

Dit kan, aan de hand van een paar voorbeelden, worden aangetoond, tenminste als we de vroegere geschiedschrijving – vaak gesteund op mondelinge en niet altijd betrouwbare overlevering – mogen geloven want legenden zijn nu eenmaal niet de ideale referenties om zich op te baseren en te bepalen wat fictie is of niet. Dit laten we hier echter in het midden en het is aan de lezer om het legendarische element van de juiste waarheid te onderscheiden. Zeker is, dat watersnood van alle tijden is, te beginnen met de zondvloed, en daar zal niets aan veranderd worden, welke pogingen men ook in de toekomst zal ondernemen. Het is echter dank zij de legenden dat we enkele, zeker gebeurde feiten, kunnen achterhalen.

Sommige gebeurtenissen komen erg geloofwaardig over ware het niet dat er telkens een andere dimensie wordt aan gegeven door er het (bij)geloof bij te betrekken. Nochtans wordt alles geloofwaardig voorgesteld zonder zich te kunnen baseren op geschreven bronnen van de periode in kwestie.

De H. Amandus had het christendom verkondigd in de Dendervallei en kort na zijn vertrek naar een andere regio verwoestte een verschrikkelijke overstroming, in 681, de vallei en teisterde de stad Aalst, die toen in volle ontplooiing was. Ongeveer alles werd door het water vernield: "*Boomen*

waren door den stroom ontworteld; huizen, stallen, molens van hunne grondvesten gerukt en meegesleept; vele ongelukkigen hadden reeds in de golven de dood gevonden, en nog immer steeg de nood; het water bleef klimmen en bedreigde de stad Aalst met eene volkomene vernieling. Reeds stonden de laagste woningen onder water".²³

Als de nood het hoogst is, en dus was, richtte de pas door Amandus bekeerde bevolking van Aalst zich tot Maria om nog grotere ramp te voorkomen. De smeekbeden werden aanhoord en volgens de overlevering waren zij getuige van een waar mirakel: "*Al met eens zagen zij eenen groenen wijngaardstruik met trossen beladen op het water komen aandrijven en aan de Werf stranden. Tusschen de twijgen van dien wijngaard ontdekten zij een beeld der H. Maagd dat, in 't bijzijn van al dat volk tranen stortte. De Aalstenaars aanzagen dit als een teeken dat hunne gebeden gingen verhoord worden, en inderdaad, van dit oogenblik hield het water op te wassen. Het verminderde en weldra was het tusschen zijn oevers weergekeerd*".²⁴

Onder impuls van de H. Amandus werd uit erkenning en dankbaarheid een kapel gebouwd aan de Werf, als een gedenkteken en ter herinnering aan de wonderbare bescherming van Maria. Het beeld staat bekend onder de naam O.-L.-Vrouw ter Druiven in de nog druk bezochte bidplaats aan de Werf en de Molenstraat.

Net zoals de stad Aalst werd ook de gemeente Bornem op zeker ogenblik op wonderbare wijze door Maria van de watersnood bevrijd. In 1375 brak er een verschrikkelijke orkaan los over het dorp. De Schelde dreigde buiten haar oevers te treden en de bedreigde bewoners trachtten de zwakke punten van de dijk te beschermen. Maar op zeker ogenblik was er in het 'Spierenbroekgat' zodanig veel water waardoor de 'Spierenbroekdijk' opscheurde door de forse golfslag en de bestendige druk van het water. Langs een grote bres werden de akkers overspoeld en stond de wijk 'Buitenland' onder water. Vandaar vloeiende het naar het

Overstroming te Hamme 26 november 1928, 2de regiment Genie en 2de Linieregiment. Verz. L. Van Driessche

²³ *O.c.*, 26 mei 1899, p. 31.

²⁴ *Ibidem*

lager gedeelte van het dorp en met alle toen beschikbare middelen trachtte men erger te voorkomen: *“Tevergeefs beijveren zich alle weerbare mannen bij middel van balken, mutsaarden, busselen stroo en gansche karrevrachten aarde, eene afdamming tegen het immer klimmende water op te werpen”*.²⁵

Onze-Lieve-Vrouw ter Krocht in Bornem. Verz. K. van den Borsche

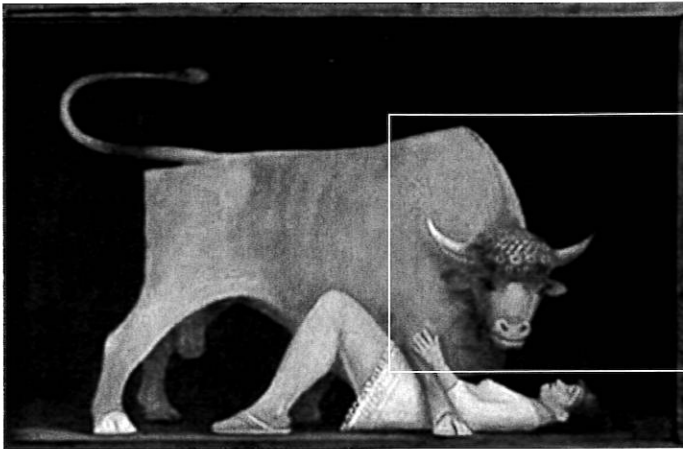
Al hun inspanningen leverden niets op en niemand was opgewassen tegen de vernielende kracht van het water, tenzij een kracht van bovennatuurlijke aard. Ten einde raad richtten zij zich in deze bange momenten tot het beeldje van O.-L.-Vrouw van de Krocht, dat in een “onderaardsche kapel onder het hoogkoor der parochiekerk gelegen” werd bewaard en in de loop der tijden, volgens de overlevering althans, heel wat hulp en bijstand had verleend aan mensen die er in uiterste nood hun toevlucht namen. De inwoners van Bornem gingen er eveneens bidden voor het beeld en namen het mee naar buiten: *“Vervolgens zich in processie scharende, trokken zij met het wonderbeeldje naar het overstroomde gedeelte van het dorp, luidop biddende of smeekgezangen zingende. Daar aangekomen ziet men eensklaps eene sneeuwitte duif uit den hemel dalen en op de hand van het Mariabeeld gaan neerzitten. Op het zelfde oogenblik bedaart de storm als bij tooverslag, en het water, door den wind niet meer aangejaagd, trekt allengs weer weg”*.²⁶ Uit dierbaarheid en als herinnering aan deze wonderbare gebeurtenis liet men een zilveren duif smeden om de hand van het Mariabeeld te tooien.

Tegenwoordig gelooft men niet meer in ‘Gods Toorn’ maar is het de bevolking die vertoornd is op de gemeentebesturen en andere overheden omdat zij zagezegd niets of te weinig doen om de toestand te verbeteren of de herhaling van overstromingen te voorkomen. Daarnaast wordt ook de verantwoordelijkheid gelegd bij de intercommunales, die de werken uitvoeren en de watersnood moeten uitschakelen. Maar men mag echter het element niet ontlopen dat de bouwer-eigenaar maar al te vaak een terrein uitkiest dat ooit altijd onderhevig was aan overstromingsgevaar. Nu meer dan ooit zelfs, door het overmatig gebruik van asfalt en beton, die alle doorsijpeling verhinderen en meehelpen aan een te snelle afvoer van het hemelwater naar de rioleringen.

Julien De Vuyst
Ommegangstraat 81
9420 Mere

²⁵ *Ibidem*

²⁶ *Ibidem*

de STIER de MINOTAURUS

Günther JAHN (*1933 in Sondershausen), *Europa*, olieverfschilderij, s.d.¹
De kunstenaar geeft in één treffend beeld de essentie weer van het gebeuren, hier de mythe van Europa. Hij verlaat het beeld waarbij het charmerende Europa wordt weergegeven, meestal op de rug van de stier. Lees hieronder: « Zeus in stierengedaante en Europa ».

Harry F.E. Vermeir

Duiding

Het profane schijnt in onze tijd in onze Westerse beschaving meer en meer aan invloed te winnen. Enerzijds stellen we het terugvallen vast van een aantal kerkelijke waarden en zinnebeelden. Anderzijds voelen we duidelijk dat er onder brede lagen van de bevolking grote affiniteit is met een aantal symbolen, die o.a. terug te vinden zijn bij "tattoos". In 2002 had men als thema van de Open Monumentendag "Symboliek" en in Mechelen kan men nog altijd een bezoek brengen aan de privétoonstelling "Zotte Schilders, moraalridders van het penseel rond Bosch, Bruegel en Brouwer".

Mij is het er vooral om te doen de link tussen verleden en heden duidelijk te maken vanuit volkskundig oogpunt in een cultuurhistorische context om het nog steeds up-to-date zijn van symbolen aan te tonen.

Er werden al een aantal onderwerpen gepubliceerd in het *Gouwtijdschrift van Heemkunde Gouw Antwerpen* en in *Ons Heem*; telkens werd één item ten gronde uitgewerkt.

Betekenis en Omschrijving:

- [vermoedelijk te verbinden met Lat. *taurus*, Gr. *tauros* (stier), etymologie onduidelijk]

1. mannelijk, niet gecasteerd rund;
2. iem. die koopt in de verwachting van koersstijging (beurstaal);
3. nog niet ontgroende cadet.²

Het Griekse stier-woord is '*tauros*'. Dat heeft duidelijk sporen nagelaten in andere talen: '*taurus*' (L.), '*toro*' (It., Sp.), '*taureau*' (Fr.).

Voor de grondbetekenis van deze woorden kan men mogelijk uitgaan van de Indo-Germaanse wortel t u- (opzwellen), zodat deze 'stier'-woorden uiteindelijk neerkomen op het begrip 'opzwellen', 'sterk zijn', 'zich krachtig tonen'.³

Een **stier**, ook wel **bul** genoemd, is een mannelijk rund. De vrouwelijke vorm is de koe. Een stier wordt over het algemeen veel groter dan een koe. Stieren kunnen agressief zijn, dus men kan beter wegblijven uit een weiland met

¹ <http://www.pots.de/guentherjahn/index1280.htm>

² *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal*, Antwerpen, 1992, p. 2925.

³ BART MESOTTEN, Een stier kan gecasteerd worden, in : *Kerk en Leven*, s.l., 5 maart 2003, p. 2.

een stier. Een gecasteerde stier wordt **os** genoemd en is minder agressief.

Een bij naam bekende stier is Herman (16 december 1990 – 2 april 2004), de eerste transgene⁴ stier ter wereld.⁵

Astronomisch:

- naam van het sterrenbeeld *Taurus* aan de noordelijke sterrenhemel;
 - naam van het tweede teken van de dierenriem;
 - iem. die geboren is in het tijdvak waarin de zon zich bevindt in het teken van de stier tussen 21 april en 21 mei.⁶
- Astronomische kenmerken: gemoedelijk, traag, koppig en volhardend, spaarzaam, zakelijk, gevoel voor humor. Gesteld op bezit en het goede van de aarde. Beste huwelijkscombinaties: Maagd, Steenbok of Schorpioen.⁷
- door zijn halve-maanvormige hoorns wordt hij, vooral in culturen in het Nabije Oosten en rondom de Middellandse Zee, eerder met de maan dan met de zon in verband gebracht. Daarom heeft de stier ook vrouwelijke connotaties en werd hij door de Romeinen geassocieerd met de godin Venus.⁸

Astrologie: aardetekens

De Stier en Orion.⁹

“Ongelovigen als ik kunnen vooral in de wintermaanden hun hart ophalen aan het prachtige sterrenbeeld Stier. Je moet het sterrenbeeld Stier bekijken zoals Flammarion het tekende: in combinatie met Orion. De helderste ster van de Stier is Aldebaran dat is zijn (met bloeddorlopen) linkeroog. Aan de hemel is dat ook een rode ster! De stier maakt zich vreselijk kwaad op de hem bedreigende jager Orion. Hij wil namelijk de Pleiaden (aan de hemel rechtsboven hem) beschermen. De helderste ster van Orion is Betelgeuze op zijn rechterschouder, daardoor kan de Stier Orion's knuppel goed in de gaten houden!”¹⁰

“Stier

20 april – 20 mei

symbool: stier

heerser: Venus

Stier is het meer zichtbare, vitale aspect van het element aarde. De koppigheid van Steenbok uit zich bij Stier niet als een defensieve instelling maar als moed en kracht. Stier is heftig, moeilijk en vastbesloten, maar op andere ogenblikken kan hij zijn betrouwbare competente kant tonen.

De invloed van Venus (heerser) betekent dat Stier een scherp oog heeft voor natuurlijke schoonheid. Venus zou medeverantwoordelijk zijn voor een sterke sensuele drijfveer, wat in combinatie met het aardse aspect en de vruchtbaarheid van de stier leidt tot een sterke behoefte

⁴ Een **transgeen** organisme is een organisme dat een vreemd gen (een transgen) in zijn erfelijk materiaal draagt. Meestal gaat het om modelorganismen die in laboratoria met speciale biotechnologische technieken genetisch werden gewijzigd. (http://nl.wikipedia.org/wiki/Transgeen_organisme)

⁵ Th. C. MADDER, De evangelist die Maria portretteert, in : *Kerk en Leven*, s.l., 6 december 2006.

⁶ Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal, Antwerpen, 1992, p. 2925.

⁷ Elseviers Encyclopedie, Brussel, 1962, p. 406.

⁸ DAVID FONTANA, *De verborgen taal van het symbool*, Alphen a/d Rijn, 1998, p. 92.

⁹ depaarden.blogspot.com

¹⁰ http://images.google.be/imgres?imgurl=http://bp1.blogger.com/_F-9OzzSPj4/Ri3e9nkUXCI/AAAAAAAAAE4/Y3ry4rS5R5E/s320/stierbode.jpg&imgrefurl=http://depaarden.blogspot.com/2007/04/de-stier-en-orion.html&h=315&w=320&sz=46&hl=nl&start=223&tbnid=Zfhe93PiZvcvGM:&tbnh=116&tbnw=118&prev=/images%3Fq%3Dastrologie:%2Bstier%26start%3D220%26gbv%3D2%26ndsp%3D20%26hl%3Dnl%26client%3Dfirefox-a%26rls%3Dorg.mozilla:nl:official%26sa%3DN

aan sensualiteit, die alleen nog in de hand wordt gehouden door de natuurlijke behoedzaamheid die dit teken kenmerkt. Stier heeft een jaloerse en bezitterige kant, maar generositeit en vriendelijkheid zijn hem evenmin vreemd. Het symbool van Stier bestaat uit volle en een halve maan. De volle maan staat voor de hemelse moeder en de principes van groei en van materiële bezittingen. Stier stelt de mens voor die aan de aarde gebonden is. Stier hoort bij het hoogtepunt van de lente en symboliseert daarom volle ontplooiing van de creatieve natuurkrachten."¹¹

Na de balans is de stier het tweede lenteteken, beide worden gedomineerd door Venus.

Stieren staan met hun poten stevig op de bodem en verblijven liefst onder een stevig dak en zijn heel familiair. Wanneer de koelkast goed voorzien is, bekommeren ze zich alleen om hun eigen aangelegenheden. Astrologisch is het dier niet kleinzerig noch humeurig, maar daarnaast is hij wel stoer en trots. Hij is moeilijk te beïnvloeden, maar wanneer dat toch gebeurt is er geen houden meer aan. Het dier heeft een heel goed geheugen; wanneer men hem iets heeft berokkend vergeet hij dit niet meer. De genoegens van het leven zijn belangrijk. Hij gaat graag lekker eten en geniet van de "schone kunsten". In de erotiek start hij heerlijk. Stieren zijn sterk, hartelijk, liefdevol en heel trouw. Zij koken graag en ontvangen graag gasten. Jaloëzie is hen niet vreemd. Hun partner ervaren ze als hun eigendom. Zij denken primair-praktisch, ze laten zich niet graag in met experimenten en zijn doorsnee conservatief. Hun dag is de vrijdag; de kleuren zijn blauw en koper en hun getal is zes.

Beroemde Stieren: Elizabeth II van Engeland, Salvador Dali, Maria Theresia, Johannes Brahms, Evita Perón, André Agassi (tennisser), William Shakespeare, Sigmund Freud, Michelle Pfeiffer (Amerikaanse actrice, geboren in 1957), Cher (zangeres en actrice afkomstig van Armenië, geboren 1946), Immanuel Kant, Orson Welles, Karl Marx, Max Frisch (Zwitsers arch. en romanschrijver, overleden 1991).

Symbolische betekenis:

- staat voor *de aarde*. In de Perzische mythologie worden de drie elementen die de wereld samenstellen (water, aarde en hemel) voorgesteld door de vis, de stier en het zonnestelsel. Elk van die elementen is onderling ondersteunend verbonden.¹²

- van in de Oudheid zinnebeeld van **macht**, wegens de grootte en het woeste gedrag.¹³

- In de oudste landbouwbeschavingen vereerde men hem om zijn **seksuele drift** en werd hij symbool van de **vruchtbaarheid**.¹⁴

- wijst op **het priesterschap en het offer van Christus**. We vinden hem terug in de tetramorf (één wezen met vier aangezichten) bij Ezechiël (Ez.: 1: 5-11; 10: 14).

- De witte stier die Europa meevoerde, krijgt als christelijke interpretatie, dat hij gezien werd als **Christus die de ziel naar de hemel bracht**.¹⁵

- De vier wezens: adelaar, leeuw, mens en stier zouden later de symbolen worden van de evangeliën, c.q.¹⁶ van de evangelisten.¹⁷

- verwijst naar **vruchtbaarheid** sedert de verre oudheid. De tempel van Diana te Efese (Turkije) was in het eerste millennium v. Chr. de eerste van de zeven wereldwonderen. Diana (Artemis) was een vooraanstaande godin, dus mocht ze niet paren met een man. Ze moest eeuwig maagd blijven. Maar als aardmoeder moest ze ook de hele natuur voortbrengen.

Hoe nu maagd blijven?

Bij de jaarlijkse viering stond bij de rituele offerplaats van de godin een houten beeld van haar. Bij het offer werden de stieren gecastreerd en de testikels werden in rijen rond haar lichaam gehangen. De Grieken veronderstelden dat het zaad uit de testikels zich op mysterieuze wijze door heel haar lichaam verspreidde en aldus Diana (Artemis) zwanger maakte. Zo bracht de godin de hele natuur voort. (Bron: Desmond Morris, *De Andere Sekse*, documentaire uitgezonden op Canvas. Er bestaat een gelijknamig boek. Maar sommige uitspraken van voornoemde schrijver zijn nogal eens controversieel.)

In een aantal gravures van Picasso nl. deze waarin hij de stier samen brengt met erotische elementen verwijst hij duidelijk naar de traditionele betekenis van het symbool.¹⁸

De hoornen van dieren verwijzen naar de wassende maan en aldus naar de vruchtbaarheid.¹⁹

a. de dierlijke vruchtbaarheid wegens het indrukwekkend

¹¹ DAVID FONTANA, o.c., p. 167.

¹² Promotieboek: "18e Antiekbeurs van België" te Brussel, s.d.

¹³ DESMOND MORRIS, *De Magische Kracht van: Amulet, mascotte en Talisman*, s.l., 2000, p. 35.

¹⁴ LUCIA IMPELLUSO, *De natuur en haar symbolen*, Gent-Amsterdam, 2005, p. 253.

¹⁵ DAVID FONTANA, o.c., p. 92.

¹⁶ C.q. staat voor *casu quo*, wat in een letterlijke vertaling uit het Latijn 'in welk geval' betekent. In modern Nederlands zouden we zeggen: 'als dat geval zich voordoet'. Bij het gebruik van c.q. wordt er dus van uitgegaan dat in een eerder stadium een keuze is bepaald. C.q. geeft bovendien een volgorde aan: pas als het ene niet mogelijk is, gebeurt het andere. Als ergens staat 'A c.q. B wordt aansprakelijk geacht voor ...', betekent dit: 'A of - voor het geval dat A niet aan de orde is - B wordt aansprakelijk geacht voor ...'

¹⁷ J.J.M. TIMMERS, *Christelijke SYMBOLIEK en ICONOGRAFIE*, Bussum, 1974, p. 55.

¹⁸ OLIVIER BEIGBEDER, *La SYMBOLIQUE*, Paris, 1957, p. 13.

¹⁹ *Ibidem*, p. 29.

paargedrag.²⁰

b. de vruchtbaarheid van het gewas wegens de ploeg door ossen getrokken, die de aarde opende voor de boeren.²¹

- in het taoïsme en het boeddhisme staan de os en de stier voor het **ego**. De taoïstische wijze Lao Tse wordt vaak rijdend op een buffel afgebeeld, waarmee wordt aangegeven dat het mogelijk is het ego te bedwingen.

- verzinnebeeld de **wilde woestheid**.²²

- staat voor de **maand april**.²³

- in de hedendaagse tijd: symbool van **mannelijkheid, kracht en voortplantingsvermogen**.²⁴

In Legendes & Mythologie:

De Egyptische Traditie

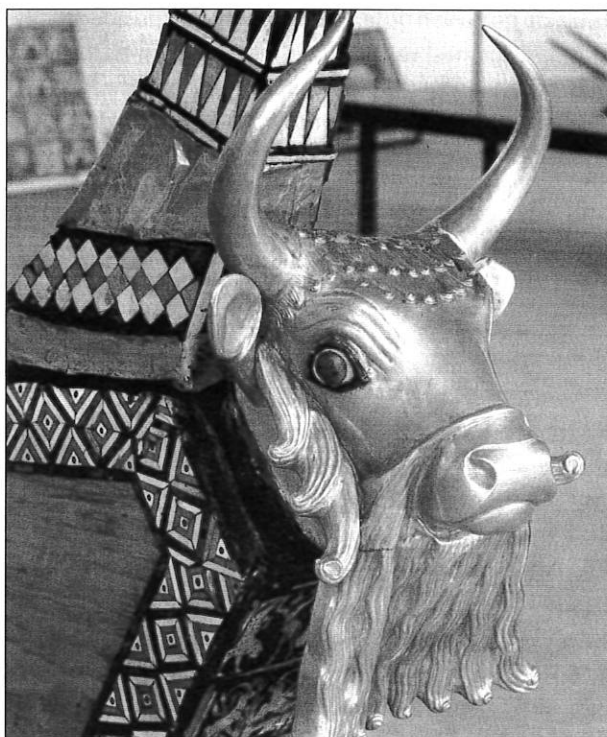
*"De farao kan ook andere gedaantes aannemen, zoals die van de stier (de farao draagt een stierenstaart rond zijn gordel). Als 'krachtige stier' belichaamt hij de scheppende kracht van zijn Rijk. De farao kan ook een valk zijn en is als dusdanig geassimileerd met Horus. De valk is een geduchte jager die over leven en dood beslist in 'een fractie van eeuwigheid'."*²⁵

*"Tijdens de Ptolemaeën werd Sakkara opnieuw in gebruik genomen, het Serapeum een galerie van uit steen gehouwen graftombes, die dienden als laatste rustplaats voor de gemummificeerde lichamen van de Apisstieren die in Memphis als de belichaming van de god Ptah dienden."*²⁶

De Mesopotamische cultuur van het Tweestromenland:

Het Gilgamesj²⁷-epos²⁸ /

Sumerisch / Oud-Babylonisch epos (vóór 2000 v. C.)

Bij de Soemeriërs stond de stier in hoog aanzien dit blijkt uit de kop van een stier van ca. 3000 v. Chr.

Afbeelding: uit *Panorama Der Wereld in Kleur* bijgeleverd bij de Standaard Encyclopedie verzamelband, Antwerpen, 15.03.1974.

In het beroemde Epos van Gilgamesj wordt de als vijand van Gilgamesj door de goden geschapen Enkidoe²⁹ omringd met leeuw en stier.

"Nadat ze (Ishtar) hem (Enkidoe) had geschapen, bracht ze hem naar de verre weilanden van het gebergte en liet hem daar alleen tussen het hoornvee en de roofdieren.

Nadat hij de leeuw had overmeesterd ging het aldus met een wilde stier. Deze was van plan Enkidoe op de horens te nemen. De reusman (Enkidoe) liet hem naderbij komen, pakte de horens beet en slingerde de stier hoog door de lucht. Daarna ving hij hem op, zette hem overeind door hem bij de staart vast te houden, zodat de stier alleen met zijn voorpoten de grond raakte, legde hem plat neer en drukte zich op hem.

*'Wil je mij volgen en doen wat ik zeg?', vroeg hij hem in de taal van de wilde stieren. Het verschrikte en makke dier beloofde aan Enkidoe hem altijd trouw te zullen zijn."*³⁰

Nadat Enkidoe en Gilgamesj Choembaba³¹ versloegen, laat

²⁰ DESMOND MORRIS, *o.c.*, p. 35.

²¹ *Ibidem*

²² LEOPOLD, *Oude en Nieuwe Iconographie*, Brussel, 1937, p. 104.

²³ *Ibidem*

²⁴ DAVID FONTANA, *o.c.*, p. 92.

²⁵ <http://www.kunstbus.nl/agenda/2006/1263357.html>

²⁶ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Sakkara>

²⁷ **Gilgamesj**: de koning van Oeroek (in de Vruchtbare sikkell), een groot veldheer maar een tiran voor zijn onderdanen. In religieuze teksten is hij koning en rechter van de onderwereld.

²⁸ **Gilgamesj-epos**: één van de oudste literaire teksten ter wereld. Het thema is de angst voor de dood en de zoektocht naar onsterfelijkheid.

²⁹ **Enkidoe**: onbeschaafd mens, levend te midden van de dieren, zwervend in de steppe. De vriend en evenknie van Gilgamesj. Hij zal Gilgamesj begeleiden op zijn epische tocht om onsterfelijk te worden.

³⁰ G. THOLE BEISHUIZEN, *Geschiedenis van het Morgenland*, Bussum, 1961(?), p. 33.

³¹ De opdracht, die zou bijdragen tot de onsterfelijkheid van Gilgamesj, bestond er in om de verschrikkelijke Choembaba, de monsterlijke bewaker van het cederwoud van Libanon, te doden.

Ishtar, de godin van de lichamelijke liefde en de oorlog, haar oog op Gilgamesj vallen. Hij wijst haar af. Om zich op hem te wreken, vraagt Ishtar aan Anoe, de god van de hemel, zijn Hemelstier. Om de afwijzing te vergelden zou de Hemelstier de stad van Gilgamesj Oeroek met 'zeven jaren schaarste' belasten. Maar Gilgamesj en Enkidoe verslaan de stier. Voor het doden van de stier vraagt Anoe de dood van de twee spitsbroeders. Doch Gilgamesj blijft leven op voorspraak van de god Enlil en Enkidoe moet sterven.³²

Uit tablet VI, enkel verzen:

"[114] Toen de Hemelstier in Oeroek aankwam,
daalde hij af naar de rivier
en dronk hem in zeven teugen leeg.

Door het gebries van de Hemelstier opende zich een afgrond;

Honderd mannen van Oeroek vielen erin."³³

Als volleerde stierenvechters gaan Enkidoe en Gilgamesj de stier te lijf.

"[134] En zo joeg Enkidoe hem op en dreef hem in het nauw.

Hij greep hem bij het dikke eind van zijn staart
en hield hem met twee handen stevig vast.

Toen ging Gilgamesj als een volleerde stierenvechter
moedig voor hem staan

en stak zijn zwaard in zijn hals, tussen zijn horens en zijn schoften.

Nadat zij de stier hadden gedood, rukten zij zijn hart uit
En legden hem voor Sjamassj³⁴.

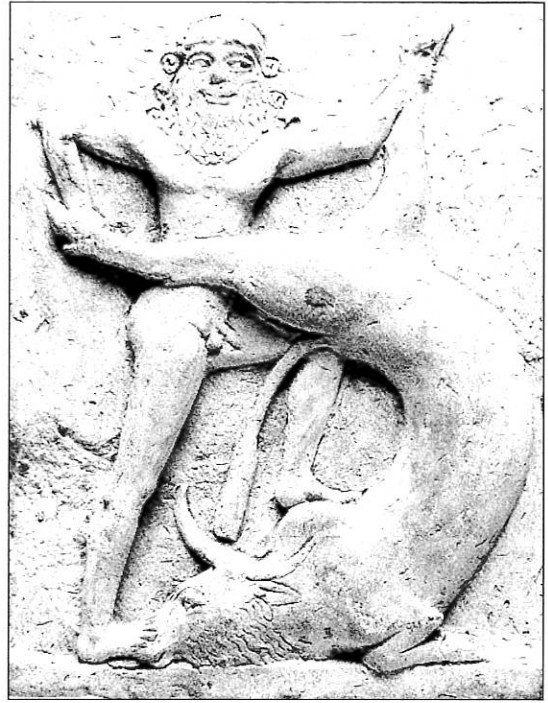
Zij traden terug, terwijl ze eerbiedig bogen.

Toen gingen ze zitten, broederlijk naast elkaar."³⁵

Zij wisten heel goed dat door hun daad er nieuw onheil op komst was, daarom legden ze als een soort van bezwering het lijk voor Sjamassj.

We hebben hier een ietwat komische uitbeelding van vers 134 e.v. Zouden we het hier niet eerder met Enkidoe te doen hebben ?

Verder zijn er nog een aantal verzen die verwijzen naar de personificatie van de stier in Gilgamesj, maar ook naar de gelijklopende eigenschappen.

Votiefreliëf³⁶, Gilgamesj in strijd met de stier, terracotta, sporen van beschildering, Mesopotamië, neo-Sumerische periode 2250-1900 v.C., KMSK&G, Brussel.³⁷

Tablet I, 38: "De wilde stier Gilgamesj, de perfecte, de eerbied afdwingende."³⁸

Tablet I, 66: "De inwoners van Oeroek beklagen zich.
'Gilgamesj laat het meisje niet naar haar echtgenoot gaan;

de dochter van de heldhaftige krijger
noch het meisje van de eenvoudige man.'

De grote goden hoorden hun klachten.

Zij riepen Anoe, de hemelgod en heerser over Oeroek erbij:

Schiep jij die wilde stier? ..."³⁹

Tablet I, 199: "... waar de sterke Gilgamesj is, de volmaakte,
die als een wilde stier zijn krachten botviert op de mensen...."⁴⁰

Gilgamesj wordt hier vergeleken met een wilde stier om zijn negatieve eigenschappen in de verf te zetten.

Verder worden meer taalkundige vergelijkingen naar voor geschoven.

Tablet II, 114: "... Gilgamesj en Enkidoe pakten elkaar beet

En vochten als stieren. ..."⁴¹

³² NICOLAUS J. SAUNDERS, *Dier en Mens*, Utrecht / Antwerpen, 1996, p. 21.

³³ THEO DE FEYTER, *Het Gilgamesj-epos*, Amsterdam, 2001, p. 88.

³⁴ **Sjamassj**: zonnegod; god van het recht, voortekenen en bezweringen.

³⁵ THEO DE FEYTER, *o.c.*, p. 89.

³⁶ **Votief**: ten gevolge van een belofte geschonken.

³⁷ *Infobrochure Jubelpark museum*, Brussel, s.d., p. 9.

³⁸ THEO DE FEYTER, *o.c.*, p. 46.

³⁹ *Ibidem*, p. 47.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 51.

⁴¹ *Ibidem*, p. 58.

Tablet IV, 174: "... Ik [Gilgamesj] nam het op tegen een wilde stier. [Choembaba⁴²] ..." ⁴³

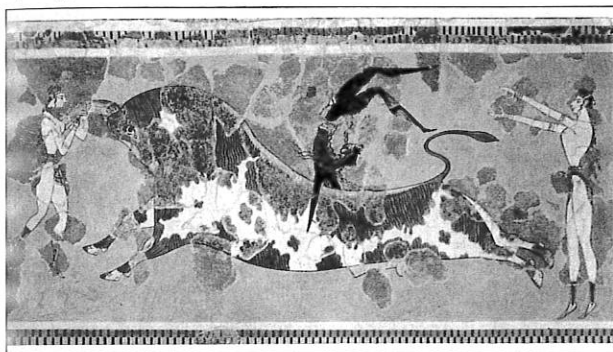
Het is duidelijk dat de stier een voorname plaats innam in de Mesopotamische cultuur van het Tweestromenland. Hij moet bevochten worden en kan dienen als personificatie. De negatieve, maar ook de positieve kracht die er kan van uitgaan wordt benadrukt.

De Griekse Traditie:

- de MINOTAURUS

Hij is half mens en half stier.

In de Griekse mythologie vinden we hem terug op Kreta. Tijdens de Minoïsche cultuur deed men daar aan stierspringen.

Taurokathapsiefresco, *Stierspringen*, Minoïsche periode, paleis van Knossos. Ca. 1400 v. Chr.

Rituele dansen en stierspringen gingen toen waarschijnlijk samen.

Stieren spelen een grote rol in de Minoïsche religie en riten en de geschiedenis van Theseus weerspiegelt misschien het op het fresco afgebeelde stierspringen.

Deze acrobatische sprong werd ook als de sportactiviteit beoefend.⁴⁴

*"Het gestileerde en gewijde dier is hier voorgesteld in een soort van dans. Beweging was belangrijk in het leven van de bewoners van Kreta. Naast de stier zijn er drie personen op afgebeeld, twee vrouwen, één houdt hem bij de horens en de tweede erachter doet schijnbaar moeite om de mannelijke figuur, die een salto maakt over de rug van de stier, op te vangen. Het uitbeelden van beweging was een geliefd onderwerp in de Kretenzische kunst."*⁴⁵

Pasifaë (Gr. myth.), legendarische koningin van Kreta, was de dochter van Helios [de zonnegod] en van Perseïs, zus-

ter van Aietes en van Kirke. Zij huwde Minos en werd de moeder van Ariadne en Faidra. Haar liefde voor een stier was een straf die Poseidon haar had opgelegd; zij bracht de Minotaurus voort.

Daedalos maakte voor haar een bronzen rund.⁴⁶

Nicolaus J. Saunders brengt de volgende versie:

*"De legendarische koning Minos van Kreta bad om een stier aan Poseidon te offeren. Maar de [witte] stier die vervolgens ten tonele verscheen was zo prachtig dat hij besloot hem voor zichzelf te houden. Poseidon strafte hem door te zorgen dat zijn vrouw Parsiphaë hopeloos verliefd werd op het beest. Daedalus, de meester-timmerman, maakte een hol model van een kalf; daarin verborg ze zich om met de stier te kunnen paren. Vervolgens schonk ze het leven aan de Minotaurus. Minos was woedend en beval Daedalus een ondergronds labyrint te bouwen en het monster daarin op te sluiten."*⁴⁷

De stier werd opgesloten in het labyrint. De stad Athene die schatplichtig was aan Kreta moest om de negen jaar zeven jongens en zeven meisjes aanvoeren als voedsel voor het gedrocht. Theseus, een Atheense held wist hem bij de derde levering met de hulp van Ariadne, dochter van Minos, en haar draad, die de terugtocht uit de doolhof mogelijk maakte, te doden.

In de Myceense cultuur werd de stier tijdens de jaarwisseling geofferd, omdat stierenbloed symbolisch was voor het mannelijk principe dat de vrouwelijke aarde bevruchtte en het land nieuw leven schonk.⁴⁸

De stier-mens vertegenwoordigde de teugelloze driften die veilig moesten worden opgesloten, maar waar men zo nu en dan aan tegemoet moest komen.⁴⁹

- Zeus in STIERENGEDAANTE en Europa

Zeus zou aanvankelijk in de gedaante van een heilige stier vereerd zijn op Kreta.⁵⁰

In de Kretenzische beschaving (3000-1700 voor Chr.) was de stier met zijn hoorns het goddelijk symbool. Zeus, de oppergod, die zich in een stier kon veranderen en in die gedaante Europa schaakte, werd op Kreta geboren.⁵¹

Trouwens Europa op haar stier is een beeld voor Europa. We publiceren hier een tekst, die verscheen in Top, geschreven door Kris Buyse. (De bibliografische gegevens zijn niet meer in ons bezit)

"De Griekse oppergod Zeus was zowat de Don Juan van de Oudheid. Op een dag wandelde de Fenisische koningsdochter Europa met haar vriendinnen langs de kust.

⁴² **Choembaba:** de monsterlijke bewaker van het cederwoud in Libanon, die door Gilgamesj met de hulp van Enkidoe moet worden gedood om onsterfelijk ... te worden.

⁴³ THEO DE FEYTER, *o.c.*, p. 76.

⁴⁴ SINCLAIR HOOD, *De Voorouders van de Grieken*, Amsterdam/Brussel, 1969, p. 101/104.

⁴⁵ GEORGES DUBY, *L'histoire du monde: autour de la Méditerranée*, Paris, 1992, p. 66/67.

⁴⁶ *Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie*, Hasselt, 1977. Promotiebrochure: OOG-PERT.

⁴⁷ NICOLAUS SAUNDERS, *o.c.*, p. 147.

⁴⁸ DAVID FONTANA, *o.c.*, p. 92.

⁴⁹ NICOLAUS SAUNDERS, *o.c.*, p. 147.

⁵⁰ J. KLEINTJENS & H.H. KNIPPENBERG, *Van Goden en Helden*, Groningen, 1941, p. 23/24.

⁵¹ WALTHER KIAULEHN, "Dat zijt gij, EUROPA", in: *Signaal*, s.l., nr. 11, 1944, p. 23/24.

In de buurt graasde vredig een kudde. Zeus vermomde zich als een prachtige, witte stier. Europa kwam dichterbij, liefkoosde het beest en kroop op zijn rug. Op dat moment stormde Zeus vooruit, dook de zee in en ontvoerde Europa op zijn sierlijke rug. Zwemmend bereikten ze Kreta. Daar openbaarde hij zich in menselijke gedaante⁵² en kort daarop baarde Europa hem drie zonen. Eén van hen, Minos, wordt koning en beheerst de hele Middellandse Zee. Later wordt Minos' zoon in Athene vermoord. Als straf gebood Minos de Atheners om jaarlijks 7 meisjes en 7 jongens uit te leveren als voedsel voor de Minotaurus, het monster in het Labyrint van Knossos. De Atheners waren jarenlang aan hem onderworpen, tot Theseus met de hulp van de draad van Ariadne erin slaagde de Minotaurus te doden.”

De ontvoering van Europa, Griekse voorstelling, terracotta uit Athene, 480-460 v. Chr.⁵³
We zien op dit prachtige Griekse beeldhouwwerk Europa gekleed bovenop de stier. De soberheid van de weergave draagt bij tot de kracht van het geheel.

In de christelijke interpretatie van bovenstaande mythe zag men de witte stier als Christus die de ziel naar de hemel bracht.⁵⁴

- Jason temde eerst stieren vooraleer hij zich over het Gulden Vlies ontfermde.

Neil Philip vertelt het ons op de volgende wijze:

“Toen Iason in Colchis aankwam vroeg hij Aeëtes hem het Gouden Vlies te geven; De koning stemde toe, op

voorwaarde dat Iason twee vuurspuwende stieren met bronzen hoeven zou temmen en zou gebruiken om een veld met drakentanden te beplanten. Medea, de dochter van Aeëtes, maakte Iason onkwetsbaar, zodat hij de stieren kon inspannen en de krijgers die plotseling verschenen, kon verslaan. Maar Aeëtes hield zich niet aan zijn woord en met Medea's hulp stal Iason het Gouden Vlies.”⁵⁵

De Iraans-Romeinse Traditie

Mithras, de luitenant van Ahura Mazdah, is een Iraanse god die verspreid werd door militairen. De god werd alleen door mannen aanbeden.

Deze cultus was vooral populair tussen de II^{de} en de IV^{de} eeuw na Christus.

De god werd aanbeden in grotten waarvan de toegang was gebeeldhouwd of beschilderd met een afbeelding van de overwinning van Mithra over de stier, de bron van levensnoodzakelijke energie.

In de buurt van Arras vond men in de site van Baumont een heiligdom van Cybele en Attis uit de eerste helft van de III^{de} eeuw. Attis was verbonden met de Mithrascultus van de “tauroctomie”, een offerceremonie met een stier waarbij het bloed van de stier werd opgevangen.⁵⁶

Ook in onze gewesten vinden we er sporen van. Zo werd enkele jaren geleden nog een ‘Mithrasaltaar’ gevonden in de nabijheid van Tienen toen men opgravingen uitvoerde. Voor de aanleg van de sporen voor de hogesnelheidstrein dit voorgoed onmogelijk zouden maken, greep men de kans om toen het tracé gedeeltelijk te doorzoeken. Ook in Zeeland werden overblijfselen van de Mithrascultus aangetroffen.

In de Keltische Traditie

In *Mythen & Legendes* vernemen we daar het volgende over:

“Gehoornde stieren worden vaak geassocieerd met Cernunnos, zoals op een steenreliëf uit Reims (Frankrijk), waarop Cernunnos een zak vasthoudt waaruit munten op een stier en een hertenbok vallen.

Vele Ierse mythen zijn gecentreerd rondom de pogingen tot diefstal van bovennatuurlijke stieren, zoals de Táin Bó Cuailnge, waarvan Cuchulain, zoon van de zonnegod Lugh, de held is.

De twee stieren die elkaar bevechten in de Táin zouden oorspronkelijk goddelijke varkenshoeders zijn geweest die zelfs na vele transformaties nog kunnen denken als mensen.”⁵⁷

⁵² “En daar verenigen zich het sterfelijke prinsesje en de god, met de platanen als getuigen, die sindsdien het voorrecht genieten, nooit meer hun bladeren te verliezen. ... En de konings-dochter uit Azië, die door de Meester van de wereld werd bemind, gaf haar naam aan een nieuwe wereld, Europa”.

(Kalender 1989, EVP (Europese Volkspartij), Europees parlement...3)

⁵³ http://images.google.be/imgres?imgurl=http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/b/b1/Terracotta_Europa_bull_Staatliche_Antikensammlungen.jpg/627px-Terracotta_Europa_bull_Staatliche_Antikensammlungen.jpg&imgrefurl=http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Terracotta_Europa_bull_Staatliche_Antikensammlungen.jpg&h=600&w=627&sz=63&hl=nl&start=184&tbnid=9qidf5yAduSAsM:&tbnh=130&tbnw=136&prev=/images%3Fq%3D%2Bstier%2BEuropa%2B%26start%3D180%26gbv%3D2%26ndsp%3D20%26hl%3Dnl%26client%3Dfirefox-a%26rls%3Dorg.mozilla:nl:official%26sa%3DN

⁵⁴ DAVID FONTANA, o.c., p. 92.

⁵⁵ NEIL PHILIP, *Mythen & Legendes*, Vianen/Antwerpen, 2001, p. 53.

⁵⁶ *Attis's and Cybele's sanctuary*, gevens uit infoblad in het Historisch Museum van Arras (2000).

⁵⁷ NEIL PHILIP, o.c., p. 78.

"De stier was vanwege zijn fysieke kracht ook een belangrijk symbool. Een Keltische afbeelding van een stier met drie hoorns is derhalve heel suggestief. Driehoornige stieren werden afgebeeld op Gallische heiligdommen en één maakt zijn opwachting op een ceremoniële staf die tezamen met een aantal andere offergaven in Willingham Fen in Cambridgeshire in Engeland was."⁵⁸

"In Ierland werd met het ritueel "tarbheiss" ('stierenslaap'), waarbij een witte stier werd geslacht, de acceptatie van de hoge Koning en zijn soevereiniteit als Heerser erkend. In de 12de eeuw beschrijft Gerald of Wales een ritueel waarin een witte merrie wordt geofferd en gekookt ter ere van de inwijding van een Ierse Hoge Koning die baadde in het kookvocht en zich te goed deed aan het paardenvlees."⁵⁹

"Als er een nieuwe koning gekozen moest worden, consumeerde een druïde het vlees en bloed van een geofferde stier en rolde zich vervolgens in de gevilde huid. In de diepe slaap die hierop volgde, leerde hij de identiteit van de volgende hoge Koning kennen."⁶⁰

In de Graallegenden (12de eeuw)

"Gawain [ridder van de Tafel Ronde] droomt dat hij in een groene weide naar een kudde van 150 stieren staat te kijken, die zich te goed eten aan een hooiberg. Ze zijn alle trots, en op drie na allemaal gevlekt. Van deze drie draagt er een sporen van vlekken, terwijl de andere twee zuiver wit zijn. Al de stieren roepen in koor: «Laten we verder gaan om betere weiden te zoeken,» en ze trekken de woeste moerassen in en laten de weide links liggen. Van de drie zonder vlekken keert er een terug, maar de andere twee blijven in de weide. De rest raakt met elkaar in gevecht, totdat hun voer vernield is en zij zich verspreiden. Later wordt deze droom aan Gawain uitgelegd. De hooiberg is de Ronde Tafel en de stieren zijn de ridders die tot zijn verbond behoren. Alle stieren, behalve de drie ongevlekte, zijn trots, wellustig en zondig. Ze negeren de weide die de oorspronkelijke nederigheid en duldzaamheid [het geduldig zijn] symboliseert waarop het Verbond gegrondvest was, terwijl het moeras de Woestenij voorstelt, en de weg naar de Hel."⁶¹

In Vita

Sibrand⁶², wonder opgetekend in het klooster Mariëngaarde, ca. 1230.

Over een non die lange tijd van plan was het klooster te verlaten:

"Er was een meisje, een dochter van Folcuff, de persona van Leeuwarden, die, in vlam gezet door zucht naar de wereld, op aanstichten van de duivel voortdurend overwoog te vluchten. Toen zij eindelijk de gelegenheid vond, is zij 's nachts gevlucht. Toen zij een niet begaanbare weg inging en niet de begaanbare, kwam haar een monsterlijke stier tegemoet die vuur spuwde uit zijn mond en neusgaten en haar een grote angst inboezemde. Toen zij zag dat hij haar tegemoet kwam, werd zij natuurlijk door de angst bevangen. Terwijl ze nog nauwelijks dacht aan redding, repte zij zich terug. Als het ware uit de dood onttrokken door de man Gods wiens hulp zij ingeroepen had, leidde zij sindsdien een leven met grote daden van dankbaarheid. Sindsdien is haar gemoedstoestand niet meer op iets anders gericht geweest."⁶³

De interpretatie van Rudi Künzel:

"De vlucht gebeurde dan ook op aanstichting van de duivel. Zij ging een niet begaanbare weg in: een niet-christelijke weg dus, de weg naar het kwaad. Daar kwam haar een monsterlijk dier tegemoet; een monster wil zeggen een afspiegeling van de duivel. Dit is dus een christelijke interpretatie. Het kwaad wordt hier christelijk opgevat. De monsterlijke stier spuwt vuur uit zijn mond en neusgaten."⁶⁴

De interpretatie die hier gegeven wordt aan het ingaan van de niet begaanbare weg lijkt verkeerd. De keuze bij een wegsplitsing voor de moeilijkste weg in de klassieke tijd was de keuze voor de weg van de loutering en bracht degene die die keuze maakte terug in de juiste beleving. De vuurspuwende stier bracht haar terug naar de 'juiste' levenshouding, gezien vanuit het standpunt van de christelijke auteur.

⁵⁸ JULIETTE WOOD, *De Kelten, Leven, Mythen en Kunst*, Groningen, 2004, p. 60.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 103.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 108.

⁶¹ MALCOLM GODWIN, *de heilige Graal een legende voor deze tijd*, Rijswijk, 1994, p. 41.

⁶² Sibrand was abt van het klooster Mariëngaarde in 1230-1238. De *vita* handelt over Frederik, de stichter en eerste abt (1163-1175) van het klooster Mariëngaarde bij Hallum (Premonstratenzer orde).

⁶³ Gepubliceerd door A.W. Wybrands, *Gesta abbatum Orti Sancte Marie. Gedenkschriften van de abdij Mariëngaarde in Friesland*. Naar het te Brussel bewaarde handschrift uitgegeven met inleiding, aantekeningen en register, Leeuwarden 1879, p. 1-74; gedeeltelijk gepubliceerd in: AASS Mart. I (1668), p. 289-293; 3de ed. Mart. I (1865), p. 287-291.

⁶⁴ RUDI KÜNZEL, *Bloed, vuur en draken. Enkele geloofsvoorstellingen en elementen van een agrarisch gekleurd wereldbeeld bij de geestelijke in de dertiende en de veertiende eeuw*, in: *Religieuze Volkscultuur*, Nijmegen, 1986, p. 43.

Als Attribuut:

DE EGYPTISCHE GODENWERELD

+ **Ha**, de god van de westerse woestijn, draagt een **stierenstaart** om zijn middel.⁶⁵

DE BESCHAVINGEN VAN KLEIN-AZIË

+ **EI** ('God') was oorspronkelijk een Fenicische stiergod en werd de naam van de hoofdgod in het Kanaänitische pantheon dat bestond uit godentriaden.

+ **Teshub** was de stormgod in de Hettitische mythologie en werd rond 1000 v. Chr. gezien als de god die aan het hoofd van hun godenwereld stond. Hij is hoofd van de goden en de stier is zijn symbool.⁶⁶

+ De Weergod

"In Kleinasië stand naast de menselijk uitgevoerde afbeelding van de Wettergott gelijkwaardig de stier, die aan zijn plaats verehring en aanbidding ontvangt. Zulke voorbeelden zijn in grote mate op zegelafbeeldingen na te wijzen, die op Ton⁶⁷ tafelen uit de Assyrische handelskolonie Kültepe, de oude Kanesch, bewaard zijn. Deze uit de 19./18. eeuw v. Chr. stammende documenten, in de rechts- en Verwaltungstexten niedergeschrieben, zeigen in den Siegelbildern einen auf hohem Sockel stehenden Stier, vor dem gelegentlich sogar ein Altar aufgestellt ist. Gleichzeitig konnte auch der Wettergott in menschlicher Gestalt, häufig auf dem Stier stehend und mit Blitzbündel und Axt bewaffnet, wiedergegeben werden. Diese beiden Objekte gehörten fortan zu einem Erscheinungsbild und konnten ebenfalls getrennt von ihm als Symbole an seiner Statt⁶⁸ angebetet werden."⁶⁹

Stèle⁷⁰, Weergod, Ugarit, ca. 1650 v. Chr. (tek. Keel)

⁶⁵ NEIL PHILIP, o.c., p. 10.

⁶⁶ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Teshub>

⁶⁷ **Ton**: pisaar

⁶⁸ **Statt**: plaats

⁶⁹ EVELYN KLENGEL, *Der Wettergott in den Religionen des alten Syrien und Kleinasiens*, Staatliche Museen zu Berlin, 1992, Führungsblatt.

⁷⁰ **Stèle**: grafplaat, vaak versierd met een reliëf en voorzien van een opschrift;

⁷¹ **Keule**: knots

⁷² EVELYN KLENGEL, o.c., Führungsblatt.

⁷³ J. KLEINTJENS & H.H. KNIPPENBERG, o.c., p. 27.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 31.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 49.

⁷⁶ ARTHUR COTTERELL, *Encyclopedie van de Mythologie*, Lisse, 2000, p. 37.

⁷⁷ LEOPOLD, o.c., p. 105.

⁷⁸ J. KLEINTJENS & H.H. KNIPPENBERG, o.c., p. 32.

⁷⁹ **Dionysus**: zoon van Zeus en god van de wijn.

⁸⁰ NEIL PHILIP, o.c., p. 112.

"... den Wettergott als Krieger mit kurzem Schurz und Spitzhelm, an dem als Zeichen seiner Göttlichkeit Hörner sitzen. In der erhobenen rechten Hand schwingt er eine Keule⁷¹, während seine linke Hand einen in eine Lanzen Spitze auslaufenden Blitz hält. Die unter seinen Füßen befindlichen Wellen deuten auf die Fruchtbarkeit bringende Wasser hin. Dieser in seiner Kleidung von ägyptische Königsdarstellungen beeinflusste Typ des Wettergottes wurde nicht nur auf Stelen, sondern in einer Vielzahl von Bronzestatuetten überliefert, die überall in Syrien und auch in Kleinasiens verbreitet waren."⁷²

KLASSIEKE GODENWERELD

+ **Acètes** had stieren die door Hephaistos (Vulcanus) van bronzen poten waren voorzien en uit wier neusgaten vlammen schoten.⁷³

Eén van de drie proeven die Jason moest doen voor Acètes, de koning van Kolchis, was met twee vuurspuwende stieren de aan Ares gewijde, nog nooit bewerkte akker omploegen.⁷⁴

+ **Dionysos**, leerde de mensen de stieren voor de ploeg te spannen.⁷⁵

Hij was bekend als de 'gehoorde god' omdat hij dikwijls de gedaante van een stier aannam. Bij de Romeinen werd hij gelijkgesteld aan Bacchus.⁷⁶

+ **Neptunus**, god van de zee: heeft als attribuut de stier omdat zijn gehuil 't gedruis van de golven nabootst.⁷⁷ Aan hem offerde men bij voorkeur zwarte stieren.⁷⁸

GETIJDEN

+ **de herfst**: Dionysus⁷⁹ met stier wordt nogal eens weergegeven als zinnebeeld voor dat seizoen.

DE INDISCHE GODENWERELD

+ **Sjiva**, de Hindoegod 'de vernietiger', heeft een melkwitte stier, Nandi genaamd, die de beschermer van alle viervoeters is. Roedra, de naam voor Sjiva in de eerste heilige boeken van de Hindoes, was de heerser over de dieren.⁸⁰

HEILIGEN

+ **Adolf**, bisschop van Galicië, IXde eeuw. De heilige werd beschuldigd van een samenzwering tegen de koning van Léon om het koninkrijk in handen van de Arabieren te spelen. De vooringenomen koning liet een wilde stier

komen om het slachtoffer te verbrijzelen; zodra de heilige verscheen werd het dier rustig, het vleide hem en likte hem zelfs de voeten.⁸¹

+ **Blandina**, één van de 48 martelaren van Lyon, onder Marcus Aurelius (161-180). Zij had de status van slavinv.

Maurice Denis, *Het Martelaarschap van de heilige Blandina*.⁸²

We citeren uit de *Kerkgeschiedenis* van É. de Moreau en J. Lauwerys:

*“Nadat zij gegeseld, voor de wilde dieren geworpen en in een gloeiende zetel gefolterd was, werd zij in een net opgesloten en voorgeworpen aan een woedenden stier, die haar herhaaldelijk met zijn horens de lucht inslingerde, zonder dat zij iets scheen te voelen ... Om er een einde aan te stellen sneed men haar de hals af.”*⁸³

We zien haar rechtopstaand in een net gesloten en bedreigd door de stier. Zij is biddend voorgesteld. (Die Romeinen van de Pax Romana waren toch zo'n lieverdjes!)

+ **Lucas**, de evangelist

Maarten DE VOS, *St.-Lucas schildert portret van de madonna*, olieverf op paneel, KMSK, Antwerpen, 1602.⁸⁴

Dit werk hing in de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal te Antwerpen aan het altaar van de gilde van de schilders.

“Het rund als attribuut bij Lucas heeft niets te maken met zijn legendarische schildersactiviteit. Het is zijn kenteken als evangelist. ... In het eerste hoofdstuk van het boek Ezechiël beschrijft de profeet hoe hij ziet dat de heerlijkheid van god gedragen wordt door een eigenaardige wagen, omringd door vier levende wezens. Hun gezicht lijkt van voren op dat van een mens, rechts op dat van een leeuw, links op dat van een stier en van achteren op dat van een arend. (Ezechiël 1, 10) In het troonvisioen in de Openbaring van Johannes (Apocalyps) schouwt de ziener bij de troon van God vier dieren: ‘Het eerste leek op een leeuw, het tweede op een jonge stier, het derde had een gezicht als van een mens, en het vierde leek op een arend in zijn vlucht’ (Apocalyps 4, 7).

*In de christelijke traditie zijn de vier dieren vooral geïnterpreteerd als symbolen van de vier evangelisten, die elk op hun manier Gods majesteit verkondigen. ... Het rund (of de stier) is in het Oude Testament een offerdier. Lucas krijgt het als kenteken, omdat zijn evangelie aanvangt met de aankondiging, de geboorte van de Doper op het ogenblik dat zijn vader Zacharias dienst heeft bij het offer in de tempel!”*⁸⁵

⁸¹ LEOPOLD, o.c., p. 93.

⁸² P. IMBUI DE LA TOUR, *Histoire de la Nation Française*, Paris, s.d., 6de dl, prent II.

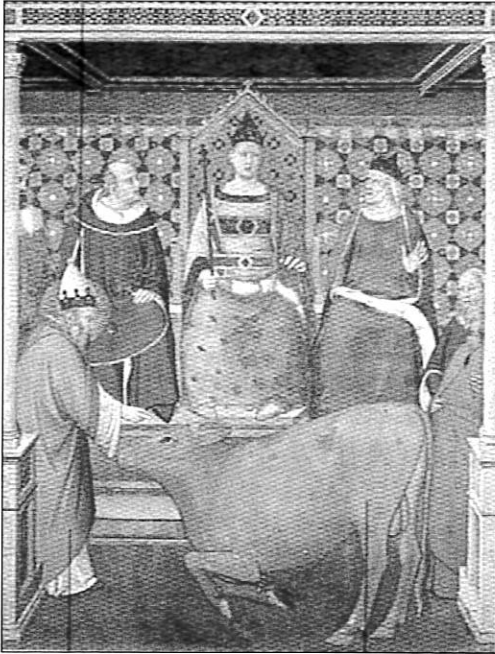
⁸³ É. DE MOREZU en J. LAUWERYS, *Kerkgeschiedenis*, Gent e.a., s.d., p. 20.

⁸⁴ http://images.google.be/imgres?imgurl=http://www.kikirpa.be/image/K/N/2/kn2025_wal.jpg&imgrefurl=http://www.kikirpa.be/www2/cgi-bin/www-wopac.exe%3FLANGUAGE%3D2%26FLD1%3Dvv%26VAL1%3DDE%2520VOS.%2520Maarten%26TRC1%3Doff%26DATABASE%3Dobject%26LIMIT%3D50&h=192&w=147&sz=47&hl=nl&start=2&tbnid=-PVQKWJjVbGeDM:&tbnh=103&tbnw=79&prev=/images%3Fq%3D%2522Sint-Lucas%2Bschildert%2522%26gbv%3D2%26hl%3Dnl%26client%3Dfirefox-a%26rls%3Dorg.mozilla:nl:official%26sa%3DG

⁸⁵ Th. C. MADDER, De evangelist die Maria portretteert, in : *Kerk en Leven*, s.l., 6 december 2006, p. 21.

+ **Silvester**, pauselijk ornaat. Paus van 314 tot 335 na Chr.⁸⁶

Meestal afgebeeld in pauselijke kledij met een tiara op het hoofd.

Maso di Banco, *De heilige Silvester doet een stier herleven*, detail, Capella Bardi, Florence, ca. 1337.⁸⁷

Hij zou een wilde stier die door een tovenaars was gedood, terug levend hebben gemaakt.

[In de iconografie van de heiligen wordt de stier gebruikt i.p.v. de os, en omgekeerd]⁸⁸

ZOÖMORFE WEZENS

Als eventueel onderdeel van zo'n samengesteld dier verbeeldt de stier of het rund de kracht van de maan die de cycli van de getijden en van de vrouw stuurt.⁸⁹

Als offerdier bij de Romeinen

In de Romeinse cultuur werd de stier tijdens de jaarwisseling geofferd, omdat stierenbloed symbolisch was voor het mannelijk principe dat de vrouwelijke aarde bevruchtte en het land nieuw leven schonk.⁹⁰

Wanneer bevelhebbers terug kwamen te Rome na een triomfantelijke veldslag gebeurde het volgende:

"Gewoonlijk werd bij een 'triumphus'⁹¹ een stier geofferd. Wanneer het echter een mindere overwinning betrof die betaald werd door een lagere legeroverste, maakte men geen gebruik van de triomfwagen.

De aanvoerder stapte te voet op, en in plaats van een stier werd een schaap geofferd. Het Latijnse woord voor 'schaap' is 'ovis'. Daarvandaan hebben de moderne talen het woord 'ovatie': het is een feestelijke ontvangst of een grootse, enthousiaste toejuiching van iemand die zich op één of andere manier heeft onderscheiden."⁹²

Een Verhaal

Krsna⁹³ vecht met de stier

Vol van Krsna en zijn spel, zongen de meisjes van Vrindavana hun liedjes over hem. Zo verstreken de dagen in volmaakte vrede en vreugde. Tot er op een middag een hoefgestamp klonk dat niet van een gewoon beest kon zijn. Het hele dorp dreunde ervan. Het was een huizenhoge stier, die een geloei liet horen waarvan de bomen afknaptten. Met zijn hoeven zo groot en als rotsblokken krabde hij geulen in de grond. Hij stak zijn horens in de aarde en smeed halve weilanden in de lucht. Terwijl hij zo tekeerging, vlogen er onder zijn staart, die als een paal in de lucht stak, flappen mest in het rond. En het is misschien raar om zoiets in een heilig boek te zeggen, maar

⁸⁶ J.J.M. TIMMERS, *o.c.*, p. 308.

⁸⁷ LUCIA IMPELLUSO, *o.c.*, 2005, p. 254.

⁸⁸ LEOPOLD, *o.c.*, p. 105.

⁸⁹ MATHILDE BATTISTINI, *Symbolen en allegorieën*, Gent/Amsterdam, 2004, p. 170.

⁹⁰ DAVID FONTANA, *o.c.*, p. 92.

⁹¹ **Triumphus**: "Van uit het woord 'triambos', dat ook een hymne op Dionusos was, komen we uit bij het Latijnse 'triumphus': de uitzonderlijk plechtige intrede te Rome van een legergeneraal die met zijn troepen een overwinning had behaald. Later betekende het Latijnse 'triumphus' eveneens de overwinning zelf."

⁹² BART MESOTTEN, Triomferen met een schaap, in: *Kerk en Leven*, s.l., 20.08.03, p. 2.

⁹³ **Krishna** (Sanskriet voor 'al-aantrekkelijke') is een van de meest aanbeden goddelijke persoonlijkheden in het hindoeïsme. Als zodanig is Krishna onder meer de hoofdpersoon in de Mahabharata, Srimad Bhagavatam en de Bhagavad g t. In veel hindoeïstische stromingen wordt Krishna beschouwd als een incarnatie van Vishnu, in andere als de Allerhoogste Persoonlijkheid of Hoogste manifestatie van God-energieën, God Zelf. Volgens de Vedische traditie is Krishna 5000 jaar geleden in (bharat-Varsha) het tegenwoordige India te Mathura, de toenmalige hoofdstad van het koninkrijk Shurasena (in het huidige Uttar Pradesh) verschenen.

hij plaste dikke stralen.

Van angst kregen koeien te vroeg hun kalf en moeders te vroeg hun baby. We waren het bijna vergeten, maar Kamsa loerde nog steeds op een kans om Krsna te doden. De gruwelijke stier was een van zijn tovermakers. Het beest wilde het hele dorp vertrappen.

Dan was Krsna er óók geweest! Toen de stier alles en iedereen in Vrndavana dreigde te verwoesten, riepen de dorpelingen Krsna te hulp. 'Geen paniek!' riep hij. Uitdagerend stelde hij zich met zijn vrienden voor het monster op. 'Hier ben ik!' riep hij omhoog. 'Ik zal jou die akelige brutaliteit eens gauw afleren!' En met zijn vlakke handen kletste Govinda zich als een gorilla op de blote borst. Toen legde hij kalmpjes een arm om de schouder van zijn vriend Sridama. Wat ging de stier nu doen? Het beest boog zijn kop. Zijn bloeddorlopen ogen rolden in hun kassen. Onder oorverdovend gebrul daverde het op Krsna af.

De Heer haalde zijn arm van éridama's schouder. Hij zette zich schrap en ving de horens met zijn twee lotushanden tegelijk op. Je zou denken dat de stier Krsna voor zich uit zou schuiven. Maar de Heer stond muurvast. Het monster kon niet verder. Toen duwde Krsna het stap voor stap achteren. Zoals de ene olifant met zijn kop een andere olifant achteruit schuift.

De stier wankelde en sloeg om. Een wolk van stof steeg om hem op. Maar daar was hij al weer op de hoeven. Het zweet glinsterde in zijn smerige vacht. Hij vloog op Govinda af. Dat had hij beter kunnen nalaten. Weer ving God de horens op. Over zijn hoofd heen slingerde hij de stier plat op zijn reuzenrug neer dat het kraakte. Hij veranderde zijn handen in reuzenhanden en wrong het beest uit als een dwiel. Hij brak het een horen af en roffelde ermee op zijn kop. Uit de stierenmuil golfde bloed. Uit het stierenlijf droop mest. Met uitpuilende-ogen liet het monsterlijk de zuivere ziel, die erin gewoond had, los. Bevrijd reisde ze naar Brahman, de eindeloze zee van zuiver licht.

De hemelingen strooiden wolken bloesems omlaag.

De herders juichten.

De Heilige vrouwen konden hun ogen niet van Krsna afhouden en zongen hem toe:

*Al is een monster nog zo vals,
Al doodt het wat het doden kan,
Al stampet en loeit het nog zo woest,
Govinda maakt er mosterd van.⁹⁴*

Castratie ... Kuisheid !?!

Bart Mesotten weet ons er 'fijntjes' het volgende over te vertellen ... en dan nog in *Kerk & Leven*:

"Wanneer van een mannelijk rund de zaadballen worden weggenomen, wordt het 'ontmand', 'gelubd', 'gecastreerd'.

Dit laatste woord komt via het Franse 'châtrer' en 'castrer' van het Latijnse 'castrare' (ontmannen, verzwakken, bomen kappen, snoeien ...). Een Romeinse onderwijzer die in zijn literatuur-onderricht enkele passages gesnoeid had in de soms ondeugende epigrammen van Martialis, krijgt van de dichter (1,35) te horen dat ieder genre zijn eigen wetten heeft.

Dat klinkt in de badinerende vertaling van Frans van Dooren als volgt:

'... epigrammen moeten jeuken.

Ga dus de dartele en leuke

Gedichtjes van mijn boek niet kuisen

('ne castrare velis')

maar laat je bloed maar bronstig bruisen.

Want je doet zonder meer verkeerd

wanneer je Priapus castreert.'

De diepere betekenis van 'castrare' ligt in een bepaald soort 'snijden', 'afsnijden', 'afzonderen'. Dat zien we ook in een woord als 'castrum', eigenlijk: een van de rest afgesneden versterkte plaats, een kamp, een vesting.

In de zevende eeuw wees Isodorus van Sevilla op een mogelijk verband tussen 'castrare' enerzijds en 'castus' (zuiver) anderzijds: 'Eerst noemde men iemand castus zo zegt hij, omdat hij gecastreerd was; later heeft men hetzelfde woord gebruikt voor mensen die eeuwigdurende onthouding van seksueel genot hadden beloofd.' (Etymologiae seu Origines 10, 33)

Een paar eeuwen vroeger had Maurus Servius Honoratus al gezegd dat in Vergilius 'Aeneis' een (leger)kamp ongeveer hetzelfde betekende als kuisheid ('castra quasi casta') omdat in een kamp het seksueel genot als het ware gecastreerd werd: nooit immers werd een vrouw in het kamp toegelaten. (In Vergilium Commentarius 3, 519).⁹⁵

⁹⁴ http://www.beleven.org/verhaal/de_stier

⁹⁵ BART MESOTTEN, Triomferen met een schaap, in : o.c., p. 2.

Er valt op te letten met een "stotende" Stier

In de Bijbel staat hier het volgende over: "Wanneer een stier een man of vrouw zo stoot dat hij of zij sterft, moet de stier zonder verschoning gestenigd en mag zijn vlees niet gegeten worden; de eigenaar van den stier heeft geen schuld. Maar als die stier een man of vrouw doodt terwijl hij voor die tijd al stotig was, en de eigenaar was gewaar-schuwd maar had hem niet vastgezet, dan moet niet alleen de stier gestenigd worden maar moet ook de eigenaar ter dood gebracht worden. Legt men hem een afkoopsom op, dan moet hij als losprijs voor zijn leven de volle som die hem wordt opgelegd betalen. Deze regels gelden ook als de stier een jongen of meisje stoot. Als hij een slaaf of slavin stoot, moet aan zijn of haar meester dertig sjekel zilver worden betaald en moet de stier gestenigd worden." (Exodus 21:28-32)

Stierengevechten

"Sommige vormen van jacht hebben zich tot schouwspelen ontwikkeld waarin de jacht gestileerd werd als een gladiatorengevecht tussen man en dier, gewoonlijk tot de dood er op volgt.

De oudste vorm hiervan is het stierengevecht, dat al populair was op het oude Kreta en in Rome en dat tot op de dag van vandaag in Spanje, Portugal, Zuid-Frankrijk en Latijns-Amerika wordt beoefend.

Bij het hedendaagse Spaanse stierengevecht is de matador met zijn cape de belangrijkste figuur. De opwinding stijgt naarmate de matador de horens van het dier dichternadert; dit vereist grote behendigheid. Hij wordt toegejuicht om zijn gratie en zijn moed; het gevecht is afgelopen als hij het uitgeputte dier met zijn zwaard een genadeslag in de nek geeft. Daarna wordt de stier geslacht en onder de armen verdeeld."⁹⁶

Wanneer ik in 2005 uitzonderlijk op een Spaanse TV-zender eens al zappend een dergelijk gevecht zag, dacht ik een man te zien die de stier op een gracieuze manier een degen door de schoft en door het hart probeerde te steken in één behendige stoot.

Een stierengevecht in een droom wijst op de noodzaak vurige passies te controleren zodat je uw doel kunt bereiken.⁹⁷

La bouvine: kleurrijke traditie

In de *Kreo* van decemeber 2002 vonden we op p. 24 het volgende artikel.

"In de stadjes en dorpen van de **Gard** [te situeren rond Avignon] zijn stieren de centrale spelers in **La bouvine**, een hele kleurrijke traditie van feestelijkheden. Het is een eigen wereld met typische woorden, eigen rit en spelregels. ...

- *La temporada*: het seizoen van maart tot november.
- *La ferrado*: afgeleid van het Provençaalse of Occitaanse woord *ferra* of *ferrer*, brandmerken met een roodgloeiend ijzer. Heeft 's morgens plaats in de boerderij, de *mas*. Te paard en uitgerust met een drietand proberen de *gardiens* (*comboys*) de stieren van één jaar oud, *anoubles*, af te zonderen van de kudde, de *manade*. Andere *gardiens* grijpen de stier bij de horens en houden hem op de grond. De eigenaar van de kudde, de *manadier*, brandmerkt de stier op de linkerbil.
- *L'abrivado*: 's morgens komen vier stieren (*les bioùs*) die deelnemen aan de *course camarguaise* onder begeleiding de straten of het dorp binnen. Het publiek probeert één van de stieren af te leiden en te laten ontsnappen. De *gardiens* moeten hem terughalen.
- *La course camarguaise*: een spel tussen stier en stierenvechter in de arena. De stierenvechter heeft een kwartier om de stier een kokarde te ontfutse-len, een lintje dat bij de stier tussen de horens is gebonden.
- *La bandido*: Na de *course* lopen de stieren los door de straten. *Gardiens* brengen ze terug naar de weide. Soms ontsnappen er al eens dieren – daar zijn de jongeren op uit – en dat levert jolijt en spektakel op voor de toeschouwers.
- *L'encierro*: een lokale variëte in *Beaucaire* eind juli met 100 stieren die door de straten naar de arena trekken. Elke *manadier* (eigenaar) moet daarna weer zijn eigen exemplaren zien af te zonderen om ze naar de weide terug te brengen."

Een traditie met diepe wortels!

⁹⁶ NICOLAUS J. SAUNDERS, *Dier en Mens*, Utrecht / Antwerpen, 1996, p. 28.

⁹⁷ JACK ALTMAN, *1001 Dromen*, London, 2003, p. 316.

Volkscultuur

Het gaat hier over plaatsen aangewezen door een hogere macht om een kapel of kerk te bouwen:

“Door middel van runderen, die men zonder geleide laat lopen, tot ze op de plaats waar de kerk moet verrijzen gaan liggen.

Zo de kerken van Hoorn op Terschelling en van Edam in Nederland; in België o.a. van Opitter in Limburg en van Heist-op-den-Berg. Zo ook het klooster van Aduardkerk te Wijk bij Maastricht.”⁹⁸

“Volgens overleveringen zou men een kerk bouwen op de plaats waar een stier ging liggen.”⁹⁹

Ik heb de indruk dat hier voorchristelijke gebruiken doorwerken.

Samengestelde woorden:

- **stierengeld:** geld voor de diensten van een springstier. Stieren worden gehouden voor hun sperma, om de koeien te bevruchten. Nu gebeurt dit veelal alleen met kunstmatige inseminatie. Stierkalveren worden daarom over het algemeen jong geslacht, omdat er slechts enkele volwassen stieren nodig zijn.

- **stierenavond:** avond in de week waarop jongelui van beiderlei kunnen elkaar op straat treffen.¹⁰⁰

- **stierhaai** of **Atlantische grondhaai** (*Carcharhinus leucas*) is een haai uit de familie van de requiemhaaien (*Carcharhinidae*). De stierhaai komt algemeen voor in warme kustwateren, maar kan ook in verscheidene rivieren aangetroffen worden. De stierhaai is een onvoorspelbare, vaak agressieve soort en verantwoordelijk voor veel aanvallen op mensen.¹⁰¹

- **stierkalfarrest:** Een stierkalf komt voor in de Nederlandse jurisprudentie. Volgens het “Stierkalfarrest” is een eigenaar van een dier aansprakelijk voor alle daden die het dier verricht. Dit arrest heeft grote gevolgen gehad voor de uitleg van het begrip aansprakelijkheid. Nu is in de wet vastgelegd dat de bezitter (diegene die normaal gesproken het gedrag van het dier beheerst) aansprakelijk is.

In de Bijbel staat hier het volgende over:

“Wanneer een stier een man of vrouw zo stoot dat hij of zij sterft, moet de stier zonder verschoning gestenigd en mag zijn vlees niet gegeten worden; de eigenaar van den stier heeft geen schuld. Maar als die stier een man of vrouw doodt terwijl hij voor die tijd al stotig was, en de eigenaar

was gewaarschuwd maar had hem niet vastgezet, dan moet niet alleen de stier gestenigd worden maar moet ook de eigenaar ter dood gebracht worden. Legt men hem een afkoopsom op, dan moet hij als losprijs voor zijn leven de volle som die hem wordt opgelegd betalen. Deze regels gelden ook als de stier een jongen of meisje stoot. Als hij een slaaf of slavin stoot, moet aan zijn of haar meester dertig sjekel zilver worden betaald en moet de stier gestenigd worden.” (Exodus 21:28-32)

- **stiervalk:** sperwer

Een popsong...

TAUREAU

CHANSON D'ASTROLOGIE

par Fisher de Harvey Sid

harveysidfisher.com

TALKIN 'ACCÈS LE TAUREAU, ACCÈS DE TALKIN 'LE
DESPOTE BULL BULL

VOUS N'ALLEZ PAS DEVEZ DUR AVEC MOI
CAUSE je suis AUSSI TÊTU QUE PEUT ÊTRE
AIMABLE ET TRANQUILLITÉ MAIS MOI PEUT ÉCLA-
TER

UNE MEILLEURE MONTRE DEHORS QUE JE NE
SURCHARGE PAS

LE RENIFLEMENT RENIFLENT FRAPPENT DU PIED
ET SECOUENT LA TERRE

SOUTENU AVEC DES KLAXONS je VIENDRAI BIEN À
YA

JE NE SERAI PAS PLAYIN AUTOUR

TALKIN 'ACCÈS ACCÈS DU TAUREAU LE TALKIN 'LE
DESPOTE BULL BULL

JE VEUX DES SCÈNES NON ORAGEUSES D'AMOUR
AUCUNES LARMES ET MENACES ET CHOSES DE
THROWIN

JE N'AIME PAS ÊTRE MIS AU MOMENT

La CAUSE UNE FOIS QUE je suis DEHORS LA PORTE
je SUIS ALLÉE

VOUS SOYEZ BON je VOUS AIMEREZ À L'EXTRÉMITÉ
ET VOUS AUREZ UN AMOUREUX

VOUS POUVEZ COMPTER DESSUS EN TANT QU'AMI

TALKIN 'ACCÈS ACCÈS DU TAUREAU LE TALKIN 'LE
DESPOTE BULL BULL

⁹⁸ K. TER LAAN, *Van Goor's Folkloristisch Woordenboek van Nederland en Vlaams-België*, Den Haag, 1974, p. 302.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 392.

¹⁰⁰ Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal, Antwerpen, 1992, p. 2925.

¹⁰¹ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Stierhaai>

J'AIME ÊTRE RICHE ET J'AIME ÊTRE BIEN ALIMEN-
TÉE

Je suis BON DANS LA CUISINE ET je suis BON DANS
LE LIT

VOUS M'OBTENEZ ALLUMÉ que j'IRAI TOUTE MA-
NIÈRE

AINSI NE PAS ACCORDER MES CORDES
SI VOUS N'ALLEZ PAS JOUER

TALKIN 'ACCÈS ACCÈS DU TAUREAU LE TALKIN 'LE
DESPOTE BULL BULL

JE ME TIENS SUR MES PROPRES DEUX PIEDS
ET CE QUE JE COMMENCE J'ACCOMPLIRAI
ME PREND PARFOIS LONGTEMPS POUR APPREN-
DRE

JOUER AVEC LE FEU ET NE PAS OBTENIR ONT
BRÛLÉ

Je ne suis pas GARDE d'AVANT que je suis STATU
QUO

JE NE BASCULE PAS LE BATEAU
PUISQUE JE DÉPLACE ET PENSE VRAI RALENTIR

TALKIN 'ACCÈS LE TAUREAU, ACCÈS DE TALKIN 'LE
BULL. DE BULL DE DESPOTE.

TALKIN 'BOUT THE TAURUS, TALKIN 'BOUT THE
BULLY BULL BULL¹⁰²

We vernemen hier een aantal kenmerken die onder het
teken van de stier worden toegekend aan de mens die
onder dit teken geboren wordt.

Voorkomen:

'De stier van Lascaux' prehistorie (paleolithicum: 10000 ... 15000
jaar geleden), lengte: 3,5 m.

Afbeelding: uit 'kunst in huis' bijgeleverd bij de Standaardenclope-
die Verzamelband, Antwerpen, 1969.

In 1940 ontdekt door twee Franse jongens, Ravidat en
Marsal, in de Dordogne (Fr.), door hulp te bieden aan hun
vriend, wiens hondje in een kuil gevallen was. Zo werden
de grotten van **Lascaux** ontdekt. Het hierbij afgebeelde
fragment bevindt zich in de "Stierenzaal", die ca. dertig
meter lang en tien meter breed is.

- De **Assyriërs** (883 v. Chr.) hadden een sterke band met
de gevleugelde stier met mensenhoofd zoals er één stond
als 'poortwachter' in een paleis van Chorsabad (nu in het
Louvre). Zoals je op bijgevoegde afbeelding ziet, was hij
kolossaal, indien je hem vergelijkt met de menselijke figuur
rechts ervoor. In de gravure heeft men de vijfde poot er niet
bijgetekend, daarom de fotografische afbeelding erbij.

¹⁰² http://www.dailymotion.com/video/x2tkbv_taurus-astrology-song-harvey-sid-fi_dating

Gevleugelde Stier uit het paleis van Sargon te Khorsabad, nu in het Museum 'Het Louvre' te Parijs. Assyrische Beschaving: ca. 700 voor Christus.¹⁰³

Deze stenen kolossen, verbeeldde de kracht en werden in de paleizen bij de poorten geplaatst, en bewaakten als het ware de toegangen. Zij waren de uitdrukking van een zelfbewuste majesteit, die prat gaat op haar macht. De kop draagt de koninklijke tiara, versierd met roosjes, welke door dichte rijen veren beter uitkomen, en dubbele horens; de dichte massa van de baard en het gekrulde hoofdhaar zijn ook voorradig bij de vroeger regerende Assyrische koningen. De uitgebreide vleugels, herinneren aan de goddelijke natuur. Zoals de andere gevleugelde stieren heeft deze vijf poten, twee vooraan en vier van opzij gezien.

- "*De Romeinen namen ook Etruskische rituelen voor het stichten van een stad over. Het was voor een Romeinse stad een hele eer om op Etruskische wijze (more Etrusco) te zijn gesticht. Eerst moesten waarzeggers voortekens lezen en op een veelbelovende dag de grenzen van de stad uitzetten. Dan trok een bronzen ploeg een voor rond de toekomstige stad. Onder het juk liepen een witte stier en een koe.*

Zodra dit karwei achter de rug was, werd in het hart van de stad een greppel gegraven. De stichters wierpen er een beetje aarde in van de stad waaruit ze vandaan kwamen. Dan bepaalde een priester vanuit dit centrum waar de hoofdweg en de voornaamste zijstraat moesten komen."¹⁰⁴

- Op de halve staters (8,05 g) afkomstig uit **Lydië**, plaats van het ontstaan van het muntgeld, vervaardigd ca. 561 - 546 voor Chr., staat langs de ene zijde van de munt een leeuw en een stier en langs de andere zijde is er een ruwe afdruk.

- In de **folklore van Ierland en Finland** plaatste men bij een altaar een omgekeerde boom nadat men een stier had geofferd.¹⁰⁵

Beiden zijn zinnebeeld voor de vruchtbaarheid en leveren

een belangrijke bijdrage tot de jaarlijks terugkerende vruchtbaarheid van de natuur.¹⁰⁶

- De stier van GUERNICA

Pablo Picasso, *Guernica*, detail, olieverf op doek, Prado, Madrid, 1937.¹⁰⁷

Het schilderij ontstond n.a.v. de bombardementen op Guernica door de Duitsers tijdens de Spaanse Burgeroorlog. Jaime Sabartès schrijft er het volgende over: "... is het gesynthetiseerde beeld van de martelgang van een onschuldig en weerloos volk, vlees van zijn vlees [Picasso], dat smartelijk geterroriseerd wordt... De picturale uitdrukking daarvan moest zelf noodzakelijkerwijs verschrikkelijk zijn, de lijn smartelijk, de - verschoten - kleur vol rouw, en het geheel een doordringende, aanhoudende, snijdende en eeuwige kreet."

Picasso was gefascineerd door stieren, de oudste sport van Spanje. In dit werk staat het dier voor wreedheid, volgens hem. Nochthas ziet het met de staart zwaaiende dier er niet zovreselijk uit. Dacht Picasso aan het moment in een corrida waarna het dier zich terugtrok na een geslaagde aanval, maar toch lijdzaam z'n onvermijdelijke ondergang afwacht; zoals het bombardement van Guernica voor de bewoners een onvermijdelijke dood had.¹⁰⁸

- Bij de invoering van de **Euro** op 1 januari 2002 beeldde Griekenland op de recto-zijde van de munt van 2 Euro de mythe van Zeus af in de gedaante van een witte stier waarbij hij Europa ontvoert.

- Het prestigieuze Italiaanse automerk Lamborghini heeft een "razende" stier als logo. Een merk van krachtige wagens en aanzien. (2005)

¹⁰³ G. THOLE BEISHUIZEN, o.c., p. 259 en A. LALLEMAND & J. UYTTERHOEVEN, *Schets van de GESCHIEDENIS DER OUDHEID*, 6de druk, Brussel, 1944, p. 45, de afbeelding.

¹⁰⁴ CHRISTINE BUYLE, DE ETRUSKEN: De Grootste Godenwereld, in: *topmagazine*, s.l., nr. 35, 1 mei 1994, 22ste jg., p. 9.

¹⁰⁵ OLIVIER BEIGBEDER, *La SYMBOLIQUE*, Paris, 1957, p. 56.

¹⁰⁶ J. HEUS & A. STAEL, *Beschavingen 2*, Deurne, s.d. (de promo-map), p. 32.

¹⁰⁷ MICHEL DEL CASTILLO e.a., *Genie en wereld Picasso*, Hasselt, 1977, p. 60.

¹⁰⁸ ROBERT CUMMING, *Een Andere Kijk op de Kunst*, Aartselaar, 1995, p. 98.

- In 2006 brachten we een bezoek aan Kreta; daar waren we in de buurt van het volgende hotel:

Logo, *Minos Beach art hotel*, Aghios Nikolaos, Kreta, 2006. De afbeelding vonden we op de voorkaft van de promotiebrochure van het gelijknamig hotel. We zien een stier van Minos met een labris tussen de hoorns, symbool voor de Minoïsche beschaving.

Eindigen met een vleugje kunst van eigen bodem

Hubert Minnebo

Hubert Minnebo (°Brugge 1940), *Zeus en zijn metamorfose*.

Ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van **Hubert Minnebo** groeide het project over de mythe en de werkelijkheid van Europa. De samenwerking van de beeldhouwer met zijn vrienden **Frans Boenders** en **Jean-Luc Dehaene** resulteerde in een uniek kunstwerk op vijftien exemplaren. Het bestaat uit vijf bronzen platen, vier etsen, vier sonnetten van Frans Boenders over de Europa-mythe en een essay van voormalig premier Dehaene over de werkelijkheid van het Verenigde Europa. Dehaenes tekst is, zoals een thora-rol, opgeborgen in een bronzen foedraal met twee sluitstukken.

Samen met dit hoogst originele luxe-object verscheen het boek "Europa" bij de Antwerpse uitgeverij Pandora. Daarin staan de vier sonnetten van Europa die Frans Boenders schreef en die de beeldhouwer inspireerden tot zijn grensverleggende reliëfs en zijn etsen. De mythe wordt verduidelijkt en historisch geplaatst in het essay dat Boenders achteraf schreef. Jean-Luc Dehaene van zijn kant gaat in op de fenomenale en dringende uitdaging van een waarachtig Verenigd Europa dat politieke en maatschappelijke gestalte moet krijgen. Het boek bevat voorts alle afbeeldingen van Minnebo's bronzen en grafisch werk over het onderwerp, benevens de sculpturen en juwelen die Minnebo maakte met het oog op zijn jubileumtentoonstelling. Vijftig exemplaren van het boek zijn genummerd en gesignd door de drie auteurs en bevatten een speciaal voor deze uitgave vervaardigde ets *De bevruchting van Europa*.

*Bij heldere dageraad ziet de stormgod aan de kust
Van Tyrus de prinses, de bloedhete Fenicische, spelen
Met haar vriendinnen. In zijn lenden laait de lust
Hoog. Hij zal de bloemenmeisjes ongelijk verdelen.
Hij roept zoon Hermes, begeleider van de zielen,
Zegt hem het runderras uit de stalling van koning
Agenor te drijven naar de zee, diens dochter op de
hielen.*

*Zeus neemt plaats in een stier als in zijn witte woning.
Daar rijdt Agenors kudde tussen de meisjes. Dansend
Schuiven ze uiteen. - Plots valt het oog van de prinses
Op de stier. Hoe blank zijn huid, zijn horens hoe glanzend!*

*Zij volgt hem die haar achtervolgt, verlaat het bordes,
Verliest haar zinnen, krauwlt zijn kwabben, hangt bloemen*

*Nu uw roze vingers mij raken, 's ochtends vroeg,
Europa, en hij lacht naar mijn witte vacht.
Witter dan de sneeuw op mijn Olympos, Europa, wacht
Toch voordat gij u hitsig strijkt langs mijn voeg.
Want ik wil de snelheid van mijn wil vertragen.
Nog weet gij niet dat ik de opperste god ben
Onder de goden. Sta toe dat ik u traag verwen
Op onze overtocht en wat moet komen wil verdagen.
Klim op mijn rug! We verlaten het droge strand.
Ik ruik de zeewind, mijn hoeven zakken in het zand:
Wij varen! Kijk niet meer achterom. Vergeet dit werelddeel.*

*Ik zwem u naar de naam die gij al draagt. Veel
Angst zal broer Poseidon weg van u spoelen. Ik geef u tijd.*

FRANS BOENDERS

(BRON/WEBSTEK: Hubert Minnebo)

Harry VERMEIR
Clemenceaustraat 271
2860 Sint-Katelijne-Waver

Het vooruitgangsgeloof in de 20ste eeuw in Vlaanderen: in elke gemeente wou men sneller rijden en vooral vliegen

Joseph Chantraine met zijn 'mechanische vogel' in 1908 in de abdij van Kortenberg. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

Henri Vannoppen

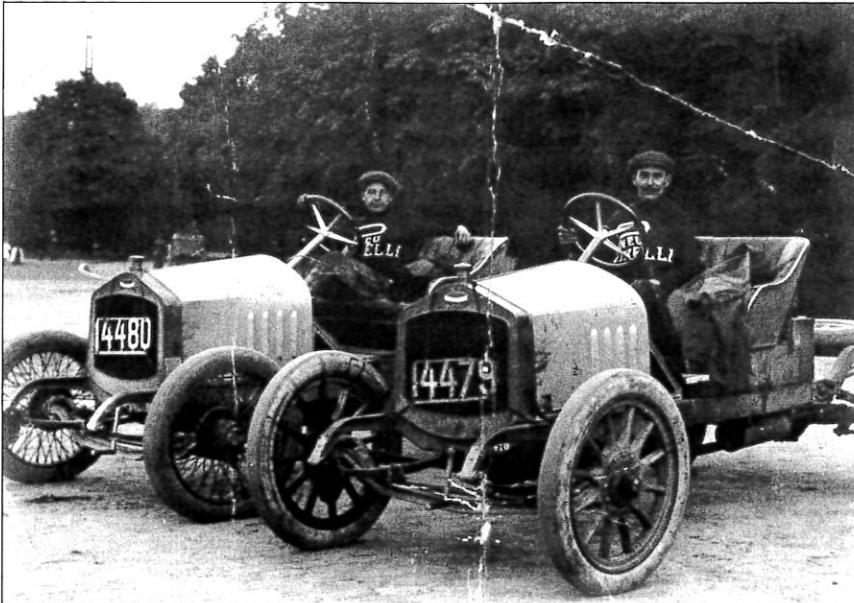
Inleiding

Iedereen droomt in het begin van de 21ste eeuw van trage wegen. Dat was niet het geval in de 20ste eeuw. Dat was de eeuw van de snelheid. De circuits van Zolder en Francorchamps waren bijna mythische woorden voor de bewonderaars van de snelheid. Per volwassene één auto voor de deur was het summum dat het kapitalisme voor een Vlaming in een dorp kon bereiken. Daarbij kwam dan nog een vliegvakantie eerst naar Marokko, daarna naar Turkije en waarom niet naar Thailand of... een Vlaanderen dat van traagheid spreekt, maar er toch zo snel mogelijk wil zijn. Ook in de plattelandsgemeenten was dit vooruitgangsgeloof merkbaar.

1. Snelheid is relatief ... en snelheidsbeperkingen

André Dils uit Zaventem was de bekende testpilot van de firma Excelsior in Zaventem. Hij was gehuwd met Marceline Van Obbergen uit de zaal De Eendracht in Kortenberg. Op zekere dag voor 1914 ontmoette 'Pie Gareel' (Petrus Mommaerts), gareelmaker en 'lampist' (lantaarnaansteker) maar ook een aangetrouwde neef van André Dils, de testpilot met zijn proefwagen in Leuven. Het was een wagen met slechts een houten bank en onbeschermd vooraan. André Dils vroeg aan 'Pie Gareel', die nog nooit in een auto gezeten had: "*Eh Pie, bolde niet mee naar Kortenberg*". Pie stapte in en reed mee langs de N 2 naar Kortenberg. Toen hij uitstapte vroeg testpilot André Dils: "*Awel Pie heb je geen schrik gehad*". Pie antwoordde: "*Begot neen, ik heb er de tijd niet voor gehad*"¹. Dat was de tijd van de snelle wagens: 60 km per uur.

¹ Interview Emiel Marsé, Kortenberg, 1992.

Twee Excelsiors. De linkse bestuurder is André Dils. Verz. Jacques Weygaert, Zaventem

Langzamerhand kwamen er in België snelheidsbepalingen om de verkeersongevallen tegen te gaan:

- 1968: een maximum toegelaten snelheid van 60 km per uur in de bebouwde kom.
- 10 november 1973: snelheidsbepaling tot 80 en 100 km per uur wegens de energiecrisis.
- 21 mei 1974: een maximum van 120 km per uur op de autowegen en van 90 km per uur op de overige wegen.
- 1 januari 1992: een maximum toegelaten snelheid van 50 km per uur in de bebouwde kom.

Ondertussen is de maximum snelheid van 30 km per uur in de schoolomgeving ingevoerd.

- de overgang van stukwerk naar standaardwerk
- de invoering van de montageband of de lopende band
- de automatisering.

Henry Ford I produceerde in 1908 in de V.S. zijn Ford T-model, de beroemde 'Tin Lizzie'. De eerste montageband kwam er bij Ford in 1913.² Ingenieur Taylor lag aan de basis van de lopende band bij Ford. Het Taylorisme steunde op de volgende punten:

- de onderdelen worden niet meer opgehaald door de arbeiders maar komen tot bij hen.
- elke beweging is een handeling. De kritiek op de lopende band vinden we prachtig weergegeven in de film 'Modern Times' met Charlie Chaplin.
- de ruimte, die de arbeider nodig heeft is klein. Een fabriek is geen openbaar park.

In Europa bleef de auto een duur en zeldzaam artikel. Toch kwam ook hier de lopende band. In Frankrijk begon André Citroën ermee, gevolgd door Louis Renault en Robert Peugeot. Giovanni Agnelli van Fiat in Italië poogde tijdens het interbellum de auto te populariseren. In Duitsland kreeg men de Volkswagen.

De automatisering kwam er met de geperfectioneerde robots en de fabricageprogramma's volledig computergestuurd. De elektronica en de informatica regelden zowel de motor, de overbrenging en ophanging als de werking van stoelen, ruiten en deuren. De wagen voor iedereen is werkelijkheid geworden vooral door de Japanse auto-industrie o.a. Toyota.³ Sommige kleine wagens werden heel populair. De 'Kever' was het werk van Volkswagen en Citroën zorgde voor een 'Engske' (een eendje) of een 'Geit' of een 'Deux Chevaux' (tweepaardje) of een 'Wippaardje'.

2. De popularisering van de auto na W.O. II in Europa

Het aantal auto's steeg in België:

- 1894: 1
- 1964: 1 miljoen
- 1993: 4 miljoen
- 2000: 4,5 miljoen
- 2006: 4,9 miljoen.

Iedereen in de 20ste eeuw droomde van de volksauto, een auto voor iedereen. Men kende drie grote fasen in de autoproduktie:

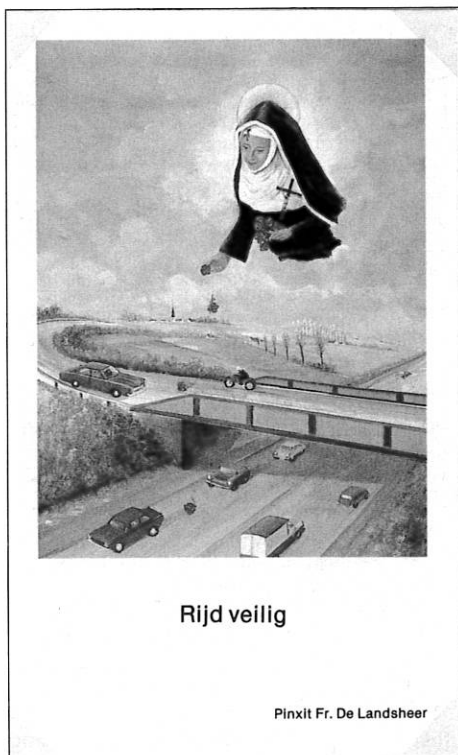
² M. REYNEBEAU, Een auto voor alleman, in : *De waanzinnige twintigste eeuw. De Knack-redactie beschrijft de eeuw in honderd verhalen*, Roeselare, 1999, p. 39-45.

³ R. BRAUNSCHWEIG, De autorevolutie, in : *Unesco-Koerier*, s.l., nr. 208, december 1990, p. 19-20. Braunschweig is een Zwitserse ingenieur, die ook de hoofdredacteur is van *Revue automobile/ Automobile Review*.

3. De veiligheid: het werk van de H.-Rita of van de arm van de wet?

In heel wat auto's hangt wel een medaille van Sint-Christoffel, maar sedert de vrouwenemancipatie daagde ook de H.-Rita op om de automobilisten tegen alle gevaren te behoeden, zoals het 'Gebed van een autobestuurder' aanduidt:

"Heer, verleen mij een vaste hand, een waakzaam oog en een zachtmoedig hart, opdat ik al rijdend op uw wegen niemand kwetsen zou. Heer, u hebt ons het leven gegeven, de grootste schat, welke maar denkbaar is. Moge van mijn kant, door geen enkele onvoorzichtigheid, het leven van anderen in gevaar gebracht, noch de gaafheid ervan verminkt worden. Bescherm, o mijn God, allen die op weg zijn. Laat de betonnen vangarmen langs de wegen mij niet uitdagen tot grotere stoutmoedigheid, maar voor mij een waarschuwing betekenen hoezeer de gevaren ons overal beloeren. Leer mijn auto zo te gebruiken dat ook anderen er wel bij varen en dat mijn gehaastheid niet de schoonheid van uw schepping achteloos voorbij raast. Dan, o Heer, zal hoffelijkheid de uitdrukking zijn van mijn eerbied voor alles wat menselijk en schoon is. H. Rita, begeleid mij en laat mij naar uw voorbeeld de onvervangbaarheid van elke mensenleven beseffen, indachtig, hoe gij al biddend, wachtend hebt uitgezien naar een behouden thuiskomst van uw dierbaren".

Rijd veilig

Pinxit Fr. De Landsheer

'Rijd veilig': het Gebed van de autobestuurder onder de bescherming van de H.-Rita. Getekend door Fr. De Landsheer. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

Verkeerslichten vooral op kruispunten, waren een grote vernieuwing. Het Nieuwsblad meldde dat er in 1969 verkeerslichten kwamen in Erps-Kwerps op de Leuvensesteenweg. In 1983 werd de eerste verkeersdrempel ingevoerd. Amsterdammertjes of houten paaltjes moesten de voetgangers beschermen tegen de auto's. Er kwamen wegversmallingen. Vanaf het midden van de jaren 1990 duiken massa's rotondes, in Midden-Brabant beter bekend als 'ronde punten', op in navolging van de Britten. Vlaanderen telde in 2006 op haar gewest- en provinciewegen 487 rotondes. Met de gemeentewegen erbij schatte men in 2006 het aantal op ongeveer 1700. Het was een modeverschijnsel. Soms zijn de rotondes met een kunstwerk versierd. 'De Vuist' in Vilvoorde is zeker één van de bekendste. De gebalde vuist tegen de sluiting van de Renaultfabriek in Vilvoorde en meteen tegen het kapitalisme in het algemeen, werd gemaakt door ontslagen lassers van Renault onder leiding van kunstenaar Rik Poot.⁴

De autokeuring werd ingevoerd. Door het K.B. van 2 januari 1933 werd de periodieke keuring van autobussen en autocars verplicht. Daarna werd deze keuring uitgebreid tot de bedrijfsvoertuigen: vrachtauto's, aanhangwagens, taxi's en lichte vrachtauto's. In 1960 werd de jaarlijkse keuring van personenauto's van meer dan 5 jaar oud verplicht, evenals de keuring bij verkoop van tweedehandsvoertuigen door het K.B. van 2 april 1959.⁵

Door het K.B. van 4 mei 1965 werd het rijbewijs ingevoerd. De wet trad in werking vanaf 1 januari 1967. Er was dus een overgangperiode van 2 jaar. Op eenvoudig verzoek ontving men bij het gemeentebestuur van zijn woonplaats een rijbewijs. De enige normen waren 18 jaar zijn en niet lijden aan één van de ziekten zoals opgesomd in de wet. Heel wat vrouwen, die nooit met een auto gereden hadden, vroegen een rijbewijs aan. Vanaf 1967 was men verplicht een theoretisch examen over de kennis van het verkeersreglement af te leggen in de rijsschool, waar men lessen gevolgd had. In 1977 werd het afleveren van het rijbewijs afhankelijk van het slagen voor het praktijkexamen. Er kwamen 32 examencentra en 200 examinatoren. In 1989 kwam er een Belgisch rijbewijs naar Europees model.⁶

Het toegelaten alcoholgehalte voor autobestuurders daalde:

- 1958: 1,5 pro mille (10 pilsjes)
- 1 juli 1975: 0,8 pro mille (4 à 5 pilsjes)
- 1 december 1994: 0,5 pro mille (2 pilsjes).

De autogordel of de Chabert, genoemd naar minister Jos Chabert, die hem invoerde, was ook een vernieuwing. Vanaf 1971 moesten alle auto's gordels hebben. Vanaf 1 juni 1975

⁴ K. DE MEYER, Waar je ook gaat langs Vlaamse wegen kom je artistieke ronde punten tegen, in : *Het Laatste Nieuws*, 5 augustus 2006. *Mobiliteitsbrief*, september 2006.

⁵ Autokeuring van bij de aanvang tot nu..., in : *GOCA Contact*, s.l., nr. 53, winter 1999, p 11-13.

⁶ Rijbewijs. Een revolutionaire evolutie..., in : *GOCA Contact*, s.l., nr. 53, winter 1999, p 7-8.

was de veiligheidsgordel verplicht voor de bestuurder en de passagier vooraan. Op 1 januari 1991 werd de gordeldracht achteraan verplicht. Op 1 april 1996 kregen de voetgangers voorrang op de zebrapaden.

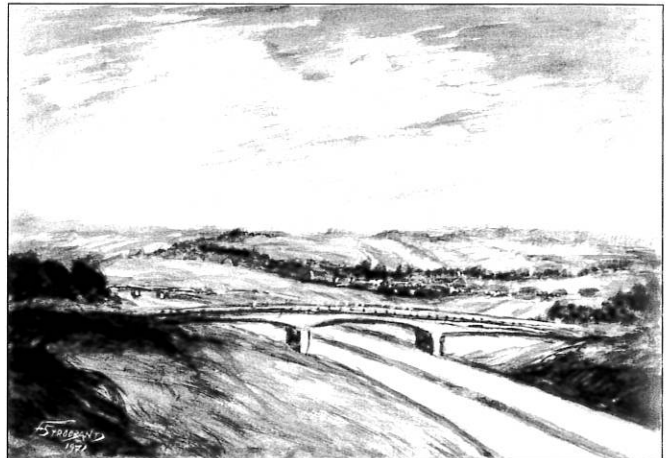
4. De benzinepompen langs de weg

In het begin had men de de rijbare pomp of 'Appareil mobile distributeur d'Essence A.P.C.' (American Petroleum Company). Later kwam de vaste pomp van A.P.C. Rond 1920 gebruikte men de naam American Petroleum Company. Het ging eigenlijk over de Standard Oil Company van Rockefeller, vooral gekend onder de afkorting S.O. Deze werd gewoonweg Esso genoemd.

De commodo's leren ons heel wat over benzinepompen en garages. Op 8 oktober 1946 kreeg Maurits Salens de toelating om een ondergrondse benzinevergaarbak van 2000 l uitgebreid tot 5.300 l aan te leggen. Dit reservoir lag voorbij de hoeve meer naar Brussel toe. De garage lag op het nr. 47 van de Steenweg op Leuven te Erps-Kwerps. De benzine werd in vaten van 200 l door Shell geleverd. Men had een karretje met een 'handnaftpomp' (handbenzinepomp) om de klanten te bedienen. Het was nog de tijd van rantsoenering. Men kon niet meer dan 5 vaten van 200 l, dus 1000 l benzine krijgen in deze periode. Het vat 'naft' (benzine) werd in het karretje gepompt. 'Naft' stond nog op 'den bon'. Alleen dokters en vooraanstaanden konden benzine tanken. In 1950 kocht Maurits Salens de garage langs de Leuvensesteenweg nr. 69. Er hing in 1951 een commodo et incommodo uit voor een autobergplaats met 4 elektromotoren. Men bekwam de toelating op 31 juli 1951. Er kwam een elektrische 'naftpomp' (benzinepomp) tegen het huis. Deze garage was nieuw gebouwd kort voor 1940.

5. Het Vlaamse landschap veranderde door de auto

Er kwamen autowegen zonder protest. In 1967 bestonden in Vlaanderen slechts twee autowegen over hun volle lengte: Brussel-Kust en Antwerpen-Luik-Aken. De intercommunale E5 werd in 1967 opgericht om de autoweg Brussel-Luik en Bertem-Lummen aan te leggen. De oude weg Brussel-Luik kende een moordend verkeer. De E5 (later E40) was een oplossing. In januari 1972 was het vak Brussel-Leuven klaar. Er was protest van de natuurbeschermers omdat de E5 door het Heverleebos-Meerdaalwoud ging en zo ontstonden 'De Vrienden van Heverleebos-Meerdaalbos'. De A2 (Bertem-Lummen) volgde. Wegens bezuinigingen moest men in de jaren '80 een keuze maken. Ofwel liet men de A2 afbuigen naar Leuven en de E5, ofwel verlengde men de A2 vanuit Rotselaar naar Elewijt om zo via Dendermonde en Aalst de E5 naar de kust te bereiken. Men koos voor het Leuvense luik. De rest of de autoweg door Beneden-Veltem en het gehucht Balkenstraat onder Erps-Kwerps is er nooit gekomen. Samen met de E5 kwam ook de Ring R0 rond Brussel in gebruik.⁷

De autoweg Brussel-Luik (E5) splitste de Everbergse bossen in twee. Aquarel Felix Stroobants, 1971

Midden-Brabantse gemeenten zoals Kortenberg en Bertem kregen een sterke bevolkingstoevoer door de autobaan Brussel-Luik. Er kwamen geluidsproblemen en op bepaalde plaatsen werd fluisterasfalt aangebracht.

Elk dorp had zijn gemeenteplein nodig als parking voor de auto's. In Bertem kocht de gemeente het Pachthof van Overdijle om er een gemeenteparking van te maken. In Kwerps brak men rond 1960 de smidse van 'Peeroemes (Godts)', het kostershuis en het Pachthof Stroeykens af om een parking bij de kerk te hebben. In Erps werden het Suskeshuis en de omliggende huizen afgebroken voor koning auto. In Everberg brak men de pastorie en de smidse van Pepermans af om een dorpsplein of een autoparking aan te leggen. In Meerbeek brak men de woning van Amandus

⁷ J. DEMOL, Autoweg E5 Brussel-Luik komt gereed in 1972, in : *Brabant (Nederlands)*, s.l., nr. 5, 1968, p. 30-40.

R. BILLEN, 'Niemand vocht tegen nieuwe autoweg'. Parlementslid Paul Devlies herinnert zich de tijd dat alles moest wijken voor nieuwe wegen, in : *Het Nieuwsblad*, 10 december 1999.

Craessaerts af om een parking bij de kerk aan te leggen. In Zaventem verdwenen de pastorie en een reeks woningen om een dorpsplein, later een autoparking aan te leggen. Een dorpsplein was in Vlaams-Brabant praktisch onbekend vooraleer de auto verscheen.

Door de komst van de auto's verdwenen de buurtwinkels. Robert Braunschweig omschreef het als volgt: "Wie een lange mars van zijn woning naar zijn werk wilde besparen, moest er - tenzij hij rijk was - wel voor zorgen zo dicht mogelijk bij zijn werk te wonen. Tegenwoordig verlaat de stroom salaristrekken vroege met de auto het kantoor om op tijd weer in huis, dat vaak in de groene buitenwijken van de steden ligt, te kunnen zijn. Vroeger voorzagen men in zijn bescheiden dagelijkse behoeften in de buurtwinkel; tegenwoordig haalt men met de auto bij verafgelegen koopcentra een grote verscheidenheid aan verfijnde producten, die men dan soms wekenlang in huis bewaart". De shoppingcentra en de grootwarenhuizen vestigden zich buiten de stad, waar voldoende parkings voor de auto's voorzien waren.⁸ Het Gouden Kruispunt in Sint-Joris-Winge (Vlaams-Brabant) is er een voorbeeld van. De kleine buurtwinkel, die dikwijls ook op voeding afgestemd was, daalde de laatste 20 jaar van 41 % naar 14 % in de Europese Unie. Deze cijfers zijn veelzeggend.

6. 'De auto, mijn vrijheid' in Vlaanderen, in Europa, in heel de wereld!

De auto veranderde het leven van heel wat beroepsmensen. Robert Braunschweig evalueerde het als volgt: "Is de auto goed of slecht? Op zichzelf is hij natuurlijk noch het één noch het ander. De auto is zowel het hulpmiddel van een arts of gehandicapte als een bankrover, zowel van een beroepschauffeur als van een kinderontvoerder. In feite is hij, om met de Zwitserse schrijver Friedrich Dürrenmatt te spreken, zoiets als een heel erg betrouwbare 'beenprothese'".⁹ De auto zorgde enerzijds voor dodelijke auto-ongevallen, maar was anderzijds functioneel voor heel wat beroepen. De auto verving de bakkersfiets bij de dorpsbakker.

We passen dit toe op de plattelandsdokter en op de dorpspastoor in Vlaanderen. Dokter Karel Haas in Erps-Kwerps bezocht zijn patiënten op het einde van de 19de eeuw per koets. De koetsier 'Sooike Jef' (Verdeyen) deed met hem de ronde. Deze hield de wacht bij het paard terwijl de dokter zijn 'visites' deed. Dokter Victor De Wals in Kortenberg bezocht kort na W.O. I zijn cliënten met de bromfiets, terwijl dokter Hensmans te Erps-Kwerps toen reeds een auto had. De deken van Erps ging voor 1914 te voet de stervenden bedienen, zelfs op de afgelegen gehuchten zoals Balkestraat, vergezeld van de koster ende misdienaar. Op het einde van de 20ste eeuw bediende de pastoor via autovervoer. Het leven was met de auto zeker gemakkelijker geworden.

De Amerikaanse en Engelse films toonden in de jaren '50 vrouwen in een open auto aan het stuur, denk maar aan de Amerikaanse filmster Grace Kelly, de latere Prinses van Monaco, in de film 'To Catch a Thief' van Alfred Hitchcock uit

De auto werd ook functioneel gebruikt door de bakkerij. Broodjes geleverd door de bakkerij Salens. De kinderen Celine en Fernand Salens doen de levering bij hun tante Albertina Salens in de Peperstraat te Erps voor W.O. II. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

⁸ R. BRAUNSCHWEIG, De autorevolutie, in : *Unesco-Koerier*, s.l., nr. 208, december 1990, p. 16.

⁹ *Ibidem*, p. 17.

1953. De Egyptenaar Mahmud Hussein omschreef het als volgt: "Zo deed de auto voor ons één voor één alle lampen aan van de moderne wereld: de drang om uit te breken en een eigen levensvervulling te vinden, het verlangen naar een efficiënte techniek, ontvoogding van de vrouw, vrije beschikking over het eigen lichaam. Die mannen en die vrouwen... Vooral die vrouwen die zo ongelooflijk vrij in hun woorden en bewegingen waren. Hun beeld is in mijn herinnering gegrift. Jong, mooi, blond, met goede manieren - aan het stuur van een auto met een open dak ... Waarom grepen die beelden ons zo sterk aan? Bij ons moesten de jonge vrouwen altijd in gezelschap zijn van een vader, broer, oom of man. En daar waren dan die prachtige Amerikaanse filmsterren die op hun eentje uitgingen en alleen een auto bestuurden, een machine, die zo geheimzinnig en zo ingewikkeld was dat zij ons toch wel bij uitstek een mannelijk voorrecht leek te vertegenwoordigen". De auto en vooral de vrouw achter het stuur werden symbolen van vrouwenemancipatie.¹⁰

Zelfs het intieme leven werd beïnvloed door de auto. De Egyptenaar Mahmud Hussein beschreef het als volgt: "Enkele opgeschoten jongens namen ons mee naar de eenzame plekken buiten de stad waar, tussen bomen of bij een schutting wel eens een enkele auto geparkeerd stond. Door de ruiten zagen we wat in de auto gebeurde. Een man en een vrouw omhelsden elkaar, hartstochtelijk, zenuwachtig. Eén of twee keer hadden wij in het donker de indruk, dat het paar ook verder ging. Wij bleven kijken, verscheurd tussen de schaamte dat wij in hun privé-leven binnendrongen en de angst om, terwijl wij hen betrapten, zelf betrapt te worden. En wanneer de blik van de man de onze ontdekte, of de vrouw ons, met dodelijk verschrikte ogen aankeek, renden we ervandoor zo snel onze benen ons dragen konden".¹¹ Dit voyeurisme vinden we ook in de Vlaamse films terug. Maar één zaak was zeker de liefde werd in Vlaanderen niet alleen meer bedreven in de bosjes maar ook op de achterbank van de auto.

7. Dure energieprijzen, autoloze zondagen en files

Voor 1940 reden er weinig auto's op de steenweg Brussel-Leuven. De prentkaart van de Leuvensesteenweg met één auto in Kortenberg is er het symbool van. Dat was ook zo nog onmiddellijk na W.O. II. Mijn ouders, schrijnwerker August Vannoppen (†1973) en Marie Van Tilt (†1997) bouwden in 1947 twee nieuwe woningen langs de Leuvensesteenweg (N2) in het gehucht Schoonaarde in Erps-Kwerps met een verhoogd terras. De bedoeling was daar 's zondags stoelen te plaatsen zodat men als hobby de voorbijrijdende auto's (niet veel in aantal) kon tellen. De N2 was één van de belangrijkste verbindingswegen in België in de jaren 1950. Ze verbond Brussel met Luik. Op 21 juli wuifden de jonge meisjes naar de legervrachtwagens met de soldaatjes, die moesten optreden op het militaire defilé te Brussel en ze waren zo gelukkig wanneer deze terugwuifden. De liefde voor het uniform bestond toen ook al. De koninklijke bezoeken richting Oost-België kwamen ook langs deze steenweg voorbij. De luxeauto's van het Hof begeleid door de 'Zwaantjes' op motoren waren voor ons geen onbekenden.

De absolute vrijheid op de weg ging sterk achteruit. De twee oliecrisis (1956 met de Suezcrisis en 1973 na de Yom Kippoeroorlog) speelden hierbij een rol. Er kwamen autoloze zondagen in 1956 en 1973. Het parkeren in de stad werd betalend.¹²

De files kwamen. Christophe Boval schreef in *Het Nieuwsblad* op 23 maart 1999 'Record filelijden overtuigend gebroken in Brussel en wijde omgeving. Het verkeersinfract is een feit'. De Brusselse ring zorgde voor monsterfiles. Het aantal vrachtwagens nam sterk toe. De maximale capaciteit van de Brusselse ring is 5.400 voertuigen per uur. Op werkdagen constateerde men in 1999 6.500 voertuigen per uur. Dat is 1/5 meer dan de maximale capaciteit. Het aantal personenwagens nam massaal toe. Trein, bus of metro kunnen niet op tegen de flexibiliteit en het individuele comfort van de eigen auto. Vlaanderen reed zichzelf meer en meer vast, zowel met de Brusselse ring als met de Antwerpse ring. De burgemeesters klaagden over het toenemend sluipverkeer.¹³

De auto werd een gemotoriseerde nachtmerrie. Carpooling was een geniaal idee. "Het afwisselend rijden met elkaars auto door een groep forenzen die op eenzelfde bestemming in de binnenstad moeten, dat is een geniaal idee. En het heeft ook toekomst en misnoegt alleen die lomperiken die nog liever hun vrouw zouden delen dan hun -o zo persoonlijke auto".¹⁴ In Nossegem (Vlaams-Brabant) kwam er een parking voor carpooling bij de autoweg Brussel-Luik.

¹⁰ M. HUSSEIN, Weemoedige herinneringen, in : *Unesco-Koerier*, s.l., nr. 208, december 1990, p. 12. M. Hussein is de schrijversnaam van 2 Egyptenaren, die samen de auteurs zijn van werken over politieke sociologie.

¹¹ *Ibidem*, p. 13.

¹² P. DE BAERE, Files: een onoplosbaar probleem?, in : *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, s.l., nr. 3, 1999, p. 41-52.

¹³ P. DEJAEGHER, Brusselse ring hoogst kwetsbaar, in : *De Standaard*, 2 februari 1999, p. 2.

¹⁴ J.F. HELD, Een ontspoorde hartstocht, in : *Unesco-Koerier*, nr. 208, december 1990, p. 9.

8. Vrachtwagens en lichte vrachtwagens

De lichte vrachtwagen kende men in Midden-Brabant als de 'camionnette', de vrachtwagen als de 'camion'. De lichte vrachtwagen dook na W.O. I op het platteland op. Heel de buurt rond de kerk van Everberg werd gefotografeerd kort na W.O. I bij een 'camionnette' in de Annunciadenstraat. De melkhandel Sus Dierickx uit Schoonaarde-Erps reed voor 1940 met een 'camionnette' naar Brussel om daar de melk, de boter en de eieren van 'A la Petite ferme d'Erps-Querbs' te verkopen. Vitalac, de melkerij van Veltem (Vlaams-Brabant) haalde de melk op met 'camions'. De 'Relevé de véhicules automobiles' van 1928 van Erps-Kwerps gaf een 'camion Kelly' bij De Wil-Abeloos frères (de brouwerij) en een 'camion Adler' bij Georges Crabbé.¹⁵

Vrachtvervoer bij de Brouwerij De Wil-Abeloos in Erps. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

9. De bus

De diligences van de 18de eeuw, de 'voitures publiques' van de 19de eeuw en de boerentrans van het begin van de 20ste eeuw kregen de bussen als opvolgers. De eerste buslijn Brussel-Kortenberg werd in 1924 georganiseerd door Victor Van Cauwenberg, die contacten had met de firma Manesmann in de Frankrijkstraat in Brussel. Deze laatste firma leverde bussen op volle banden. Daarna kwam STACA, een busmaatschappij die een samenwerkingscontract had met De Lijn. Deze onderneming werd opgericht in Brussel door de autobussenconstructeur MIESSE op 24 februari 1926 onder de benaming S.A.T.A.L. of Société Anonyme de Transport A l'Etranger. De onderneming vestigde zich in gebouwen van het vroegere pacht Hof In Voscapel in Kortenberg, eigendom van de familie Vander Reydt. Met twee bussen verzekerden ze de lijndienst van Brussel-Daillyplein tot Kortenberg. Op 12 maart 1928 kwam de huidige benaming tot stand, nl. STACA of Société Transport Automobiles Cars et Autobus met zetel in Kortenberg. Er kwamen nieuwe bedrijfsgebouwen in 1936-37 langs de Leuvensesteenweg in Kortenberg. Richard Coulier had het dagelijks bestuur in handen. Het bustraject werd verlengd van de Schaarbeekse Poort tot Leuven-station. STACA kreeg twee buslijnen in handen: Leuven-Kortenberg-Brussel en Brussel-Charleroi. Richard Coulier overleed in 1951 en zijn weduwe Mevrouw Adrienne Coulier-Timmermans nam het bestuur waar tot 1959, toen René Van Pee STACA kocht. In 1960 had men naast de 'chauffeurs' (bestuurders) ook de 'receveurs' (ontvangers) en de 'controleurs' bij de STACA. De 'receveur' had een lederen geldtas voor het wisselgeld. Hierin kon hij ook zijn kast met reistickets in verschillende kleuren volgens de tarieven opbergen. Hij had een speciaal potlood, om het reisticket af te tekenen, met een gom langs de benedenkant om het reisticket gemakkelijker af te scheuren.¹⁶

De autobus Brussel-Charleroi van STACA met 32 plaatsen. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

SOCIÉTÉ STACA - Concessionnaire des lignes d'Autobus Bruxelles-Charleroi, Bruxelles-Louvain, Bruxelles-Saventhem de la S.N.C.F.B.

Type d'autobus 32 places assurant le service Bruxelles-Charleroi.

¹⁵ We vonden deze lijst tussen de oude losse papieren in het gemeentehuis van Erps-Kwerps in 1971.

¹⁶ *Les lignes d'autobus de la S.T.A.C.A. Une nouvelle ligne Charleroi-Bruxelles*, s.l., 1935.

G. FERON, Het vervoer, in : H. VANNOPPEN, *Kortenberg 1095-1995*, Antwerpen, 1995, p. 478-480.

10. Daedalus en Icarus of de droom van iedere mens, zelfs van Breughel, om te vliegen zoals de vogels

Pieter Breughel schilderde *De Val van Icarus* rond 1590-1595. Vlaamser kon het niet. Het was de traditionele maatschappij naast de utopie of de landbouwer met ploeg en paard naast de man die droomt van vliegen en die in zee valt. We hebben hier duidelijk twee verschillende werelden: de werkelijkheid en de droom. Ook Leonardo da Vinci maakte tekeningen voor een soort vliegtuig. Het verhaal van Icarus was bij alle Latinisten bekend. Daedalus werd in Athene in het oude Griekenland ter dood veroordeeld wegens moord op zijn neef en leerling. Hij vluchtte met zijn zoon Icarus naar Kreta. Hij was er de gast van koning Minos en bouwde voor hem het labyrint, waarin de Minotaurus, een monster met mensenrump en stierenkop opgesloten zat. Elke acht of negen jaar moest Athene zeven jongens en zeven meisjes als voedsel voor de Minotaurus naar Kreta zenden. De dappere koningszoon Theseus van Athene was ervan overtuigd dat hij de Minotaurus zou overwinnen. Hij scheepte zich in als een van de zeven jongens. In Kreta werd hij verliefd op prinses Ariadne, de dochter van koning Minos. Ariadne gaf Theseus een draad waardoor hij zijn weg kon vinden in het labyrint. Hij doodde de Minotaurus en vluchtte met Ariadne van Kreta weg. Koning Minos verdacht Daedalus ervan Theseus geholpen te hebben. Daedalus voelde zich bedreigd en maakte voor zichzelf en zijn zoon Icarus vleugels, die met was verbonden waren. Zo ondernamen ze de vliegtocht naar het vasteland. Icarus vloog te dicht bij de zon en de was, die de vleugels verbond, smolt. Hij verdrong in de zee, die naar hem de Icarische zee genoemd werd. Daedalus zou Italië bereiken. In Zaventem (Vlaams-Brabant) vinden we langs de Leuvensesteenweg het Ikarospark, een bedrijvenpark met vooraan het standbeeld van de mythische figuur Ikaros of Icarus. Zelfs Zaventem, de snelste gemeente van België, blijft van vliegen dromen.

11. De ballon of met warme lucht omhoog!

Op 5 juni 1783 deden de gebroeders Montgolfier de eerste succesvolle poging om te vliegen met een luchtballon. Op 19 september 1783 ging de eerste ballon of montgolfière op het voorplein van het paleis van Versailles op in aanwezigheid van koning Lodewijk XVI.

In Brabant was vooral de 'Blinde Hertog', Lodewijk Engelbert, 6de Hertog van Arenberg (1750-1820) in luchtballons geïnteresseerd. De man had geen geluk. In 1775 bij een jachtpartij in Edingen vuurde Lord Gordon, minister van Engeland in Brussel, een verkeerd schot af en trof de hertog, die blind werd. De 'Blinde Hertog' werd in 1778 regerend vorst van het oude hertogdom Arenberg in de Eifel in Duitsland. Deze staat was in het bezit van de familie van Arenberg van de vroege middeleeuwen tot de Vrede van Lunéville in 1801. De 'Blinde Hertog' was een moderne vorst. Hij geloofde in de ideeën van de Verlichting. Hij had belangen in steenkoolmijnen van Mons (Bergen) en was geïnteresseerd in de productie van lichtgas uit steenkool. Hij hoorde van de ballon van de gebroeders Montgolfier en droomde van luchtballonnen in zijn domeinen. Hij werd goed bevriend met Jean-Pierre Minckelers, de uitvinder van het lichtgas en professor aan de Leuvense universiteit. Zo gingen in het park van Heverlee op 21 november 1783 en in het park van Arenberg te Brussel op 10 januari 1784 ballonnen omhoog. Het standbeeld van de 'Blinde Hertog' en van Jean-Pierre Minckelers voor het Arenbergkasteel te Heverlee herinnert hieraan.¹⁷

Op 24 november 1870 om 14u15 landde de ballon bestuurd door Wilfrid de Fonvielle met zijn passagiers in Bertembos. Hij was opgestegen in Parijs om 11u30. In 2u45 was het traject Parijs-Bertem met de ballon l'Egalité afgelegd. Parijs was omsingeld door de Duitsers en de ballon was één van de 66 ballons die uit de omsingelde stad opgelaten werden met brieven en passagiers.¹⁸

¹⁷ J. DESCHEEMAER, *Histoire de la Maison d'Arenberg d'après les archives françaises*, Neuilly, 1969, p. 224.

¹⁸ F. VANDENWIJNGAERDEN, Historische ballonvaart over Bertembos, in : *Het Laatste Nieuws*, 31 december 1995.

12. Joseph Chantraine en de 'aéromobile' zonder de stuurknuppel te vergeten

De luchtvaartpionier van Midden-Brabant uit de Belle Epoque was Joseph Chantraine uit Kortenberg. Hij werd geboren in Namen op 6 juni 1870 als zoon van Eugene-Jozef Chantraine en van Victorina Sophia Marie Joseph Philomena Huccorne. Hij trok in 1893 naar Kongo-Vrijstaat, maar keerde ziek terug in 1894. Hij behaalde de ingenieurstitel aan de Leuvense universiteit. Van 1898 tot 1900 studeerde hij politieke en sociale wetenschappen en thomistische wijsbegeerte aan de Leuvense universiteit. Hij huwde Victorina Paul, die kort daarop in Leuven overleed. Van 1905 tot 1908 was hij als progressief ingenieur professor aan de alternatieve universiteit van de progressisten, de 'Université Nouvelle' in Brussel, een afscheiding van de ULB, dat een bolwerk van de doctrinaren was. Chantraine was een uitvinder. Hij had heel wat brevetten van uitvindingen: in 1905 het brevet van de elastische verbinding of de basis van de 'colle tout', in 1906 een brevet voor de kogelpen en datzelfde jaar ook een brevet voor een klasseersysteem. Dit bestond erin om steekkaarten met hun uiteinden op een draaiende cilinder vast te kleven met behulp van een kleefmiddel op basis van rubber. De kogelpen doet onze wenkbrauwen fronsen. De ontvangstbuis van de kogelpen was cilindervormig. Ze was gemaakt uit glas of een andere stof, die meestal doorzichtig was. Het grote nadeel volgens zijn dochter Mariëtte Angelroth-Chantraine was het glaselement. Glazen kogelpennen braken snel.

Joseph Chantraine uit Kortenberg, de uitvinder van de stuurknuppel. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

Ondertussen huwde Joseph Chantraine in Elsene op 22 mei 1907 een tweede maal met Marie Salkin (1870-1949) uit Kortenberg. Zij had een melkerij in het abdijdomein. Zo kwam Chantraine door zijn huwelijk in het abdijkasteel terecht. Hij bouwde in 1907 een villa in het abdijdomein achter het pachthof 'De Bouwerij' op het einde van de Abdijdreef. De villa kreeg de naam 'Aéro-Cottage', een verwijzing naar zijn vliegtuig, want Chantraine had een universeel toekomstproject: vliegen of de droom van Icarus waarmaken. Oude Kortenbergers vertelden woeste verhalen over het vliegtuig van Chantraine. Ze wisten dat hij een vliegtuig, een mechanische vogel, bouwde in het rechtse gedeelte van het abdijkasteel, waar nu de ingang is. Jongeren hoorden voortdurend motorgeluid en werden weggejaagd door hovenier Vranckx van het abdijkasteel. Meester Boon, die in de gemeenteschool van Kortenberg les gaf aan het 5de studiejaar, vertelde aan zijn leerlingen dat hij in de jaren 1908-1909 had horen spreken van iemand die in de oude abdij een vliegmachine had gemaakt en dat hij zou gaan vliegen. Alle jongens van zijn leeftijd werden vlug verwittigd en ze gingen kijken. Zo maakte hij zelf als jongen van tien, elf jaar de eerste pogingen om te vliegen in Kortenberg mee. Het Kortenbergers liberaal blad *Het Eekhoortje* kondigde aan dat de 'aéromobile' of de 'vlieger' van Chantraine zou opstijgen. Het moest rond 1 april geweest zijn en de polarisatie werkte. Dokter Maurits Peeters, hoofdgeneesheer van het Sint-Jozefsgesticht en katholiek politicus, reed lachend op de Leuvensesteenweg, waar het volk stond te wachten op de vliegende 'aéromobile', met zijn fiets rond met het opschrift "De 1ste april stuurt men de zotten waar men wil", maar de 'vlieger' ging toch op. De tegenstelling moet men zien tegen de achtergrond van de provincieraadsverkiezingen van 1904, toen Maurits Peeters als katholieke kandidaat tegen de liberaal Frans Wafelaerts uit Erps-Kwerps stond. Peeters werd niet verkozen en Wafelaerts werd liberaal provincieraadslid. In 1905 werd 30 jaar fanfare 'Vlamingen Vooruit' gevierd te Kortenberg met als voorzitter Hubert Vandesande en als erevoorzitter Frans Wafelaerts. Chantraine behoorde tot de liberale fanfare Vlamingen Vooruit wat we duidelijk kunnen afleiden uit de brief waarin voorzitter Hubert Vandesande zijn deelneming betuigde bij het overlijden van Joseph Chantraine in 1910.

Ouderen vertellen dat de mechanische vogel in 1908 opsteeg in de abdij over het Minneveld en over de Prinsendreef vloog en landde op het grondgebied van Erps-Kwerps. Ze zouden het gelezen hebben in *Het Eekhoortje*. Pilot Tollet meende dat de motor te zwak was en dat de mechanische vogel slechts enkele luchtsprongetjes maakte in het abdijpark en vernield werd toen het toestel in het struikgewas terecht kwam.

In 1907 vroeg Joseph Chantraine het brevet nr. 198483 aan voor zijn 'aéromobile'. Het was een speciaal vliegtuig. In tegenstelling tot de tweedekker uit de eerste periode van de luchtvaart, was dit een ééndekker. Hij werd gedragen door

drie stevige fietswielen en had een tweetaktmotor.

In de familie vertelde men dat Chantraine eerst een 14 pk-motor had laten bouwen maar deze was niet krachtig genoeg om zijn vliegtuig van de grond te krijgen. Hij deed heel wat nieuwe berekeningen en schakelde dan over op een motor van 21 pk. Met deze motor heeft hij eindelijk kunnen vliegen. Het vliegtuig werd aangedreven met een platte riem. Twee schroeven werden aangedreven. Het skelet van zijn 'schotel' was uit bamboe gemaakt, ongeveer 5 cm in diameter. De cirkelvormige boord was gemaakt uit een aantal achter mekaar vastgemaakte kromme bamboestokken. Op deze cirkel was dan een solide zeil gespannen. De besturing gebeurde door middel van een stuurknuppel. Dat was

de grote vernieuwing. Marius Kaslander uit Zaventem was de mecanicien, die de 'mechanische vogel' hielp bouwen. Tollet was zijn 18 jarige helper en piloot. Hij werd in 1928 de directeur van de vliegschool in Gosselies.

Joseph Chantraine stierf in Kortenberg op 8 juni 1910 amper 40 jaar oud. Het Joseph Chantraineplantsoen in het Bedrijvenpark Guldendelle te Kortenberg werd naar hem genoemd. Joseph Chantraine was een man met een visie, die op een bijna profetische wijze in één van zijn gedichten de ruimtevaart voorspelde.¹⁹

Tollet was in 1908 de piloot van de 'mechanische vogel' van Chantraine te Kortenberg. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

¹⁹ H. VANNOPPEN, Joseph Chantraine, uitvinder van de stuurknuppel, in : *Zoeklicht*, s.l., april 2001.

G. ANGELROTH, Herinneringen aan mijn grootvader Joseph Chantraine in Kortenberg, in : *Curtenberg*, s.l., 2002, p. 14-15.

100 jaar Luchtvaart in België, Tielts, 2002 (Joseph Chantraine Kortenberg 1907).

MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN EN ENERGIE. DIENST DER BREVETTEN, *Uitvindingsbrevetten (Brevets d'Inventions)*, nr. 182793 (de elastische verbinding), nrs. 193588, 194217 (de kogelpen), nr. 193589 (klasseersysteem), nrs. 198483, 198484 en 198625 (de 'aeromobile'), nr. 227615 (benzinetweetaktmotor). Het uitvindingsbrevet omvat een gedetailleerde beschrijving van de uitvinding met de tekeningen erbij. *Recueil des Brevets d'Inventions*, 1910, nr. 227615 (de benzinetweetaktmotor). De *Recueil des Brevets d'Inventions* of de Verzameling der Uitvindingsbrevetten is een verzameling, die jaarlijks verschijnt krachtens de wet van 24 mei 1854. Hierin vinden we het brevetnummer, de uitvinding of de verbetering met een korte beschrijving, de datum van het brevet en de uitvinder met zijn adres.

Un pionnier belge ignore de la conquête de l'air. Chantraine inventa un appareil qui quitta le sol avant le succès des frères Wright, in : *Le Dernière Heure*, 23 juni 1928.

Het eerste Belgisch 'vliegmacchien' van J. Chantraine, in : *Het Laatste Nieuws*, 25 februari 1977.

Construit par un Namurois d'origine. Le premier aéroplane belge a vole (médiocrement) à l'Abbaye de Kortenberg, in : *Vers L'Avenir*, 3 maart 1977.

M. VERMEULEN, Voyage autour d'un 'manche à balai', in : *Le Soir Illustré*, 26 november 1981, p. 12-13.

A. VERELST, *De Belgische Civiele luchtvaart in beeld*, Zaltbommel, 1975, foto 2.

IDEM, *Icarus in oorlog en vrede. Beeldjournaal van 100 jaar luchtvaart 1870-1940*, s.l., deel I, 1972, p. 21, foto 22.

H. VANNOPPEN, *De geschiedenis van Zaventem, de industriegemeente van Midden-Brabant*, Zaventem, 1981, p. 427-432.

13. De vliegvelden

In 1914 kwam er een eerste vliegveld in Midden-Brabant, nl. in Haren-Evere (Brussels Hoofdstedelijk Gewest). Het was een Zeppelinveld dat in 1914-15 door de Duitse bezetter was ingericht. Daar kwam de landingsbaan en de hangar voor de Zeppelins. Het luchtschip de Zeppelin was een uitvinding van de Duitse Graaf Ferdinand von Zeppelin uit 1900. De Zeppelins werden ingezet in W.O. I voor verkenningsvluchten. In Midden-Brabant sprak men van 'een sigaar, die kon vliegen'.²⁰

Het vliegveld van Haren-Evere was dus het werk van de Duitsers. In 1919 werd SNETA (Syndicat National pour l'Etude du Transport Aérien) opgericht door Georges Nelis en koning Albert I. SABCA (Société Anonyme de Constructions Aéronautique) ging onmiddellijk na W.O. I vliegtuigen bouwen. Uit SNETA ontstond in 1923 Sabena (Société Anonyme Belge d'Exploitation de la Navigation Aérienne) en de burgerluchtvaart kon beginnen. Sabena gebruikte de luchthaven van Evere tot in 1956.

Op het platteland waren er de privé-weiden bij de pachthoven waar men met een vliegtuig kon landen. De grote weide van Coigepachthof ten zuiden van Leefdaal (Midden-Brabant) diende als landingsplaats voor het vliegtuig van beroepsrenner 'Poeske Scherens' voor 1940.

Het Duitse oorlogsvliegveld van Melsbroek langs de Haachtsesteenweg was functioneel van 1940 tot 1944. Het werd in 1946 door de Regie van de Luchtwegen omgebouwd tot de nationale luchthaven. Hier bleef na 1958 alleen nog de militaire basis.²¹

Ter gelegenheid van Expo 1958 werd de nieuwe luchthaven geopend in Zaventem. Het vliegveld van Zaventem had grote gevolgen voor de streek, bv. voor de tewerkstelling en voor de woningbouw. De Witte Wijk in Erps werd vooral bewoond door personen die bij Sabena werkten op de luchthaven van Zaventem of in andere Zaventemse bedrijven. Sabena behoort ondertussen ook reeds tot het verleden.

Het werd de tijd van grotere vliegtuigen zoals Caravels en Boeings. De ergste vliegtuigramp gebeurde op 15 februari 1961 toen een Boeing 707 van Sabena neerstortte op een witloofveld aan de Lemmekensstraat in Berg (Vlaams-Brabant). 72 inzittenden kwamen om, onder wie 18 leden van een Amerikaans kunstschaatsteam. Landbouwer Theo

De Laet, die witloof oogstte, verloor hierbij het leven en zijn vriend Marcel Lauwers zijn been. Het koningspaar bezocht de plaats van de ramp. De gemeente Kampenhout richtte in 2001 een monument op als herinnering aan deze vliegtuigramp.²²

De vliegtuigen werden steeds groter. De Boeing 747 werd de Jumbo, een bijnaam die naar de olifant verwees. Het toestel was zeer groot. Het was een derde breder en de helft langer dan de vliegtuigen die in het begin van de jaren 1960 gebruikelijk waren. 366 tot 452 passagiers konden met één vlucht mee naargelang de verdeling van de compartimenten (het aantal fauteuils in een rij). Sabena kocht er twee in 1968.²³ De Jumbo werd een populaire taverne in Steenokkerzeel, op de grens met Erps-Kwerps niet ver van de landingsbaan, waar men de Jumbo's zag landen.

Besluit

Toen de Brabantse provincieraad in 1957 de hondenkar verbood, waarmee men voor 1914 nog melkkruiken vervoerd had, verscheen de auto in heel wat gezinnen en gingen de bewoners van het platteland op vakantie met het vliegtuig zoals vogels in de lucht. Joseph Chantraine had eindelijk gelijk gekregen. De utopie van de Vlaming, het vooruitgangsgeloof van de 21ste eeuw, was realiteit geworden in Vlaanderen, de rijkste regio van de Europese Unie.

Henri Vannoppen
Leuvensesteenweg 839
3071 Erps-Kwerps

²⁰ S. VAN ELZEN, *De sigaar kon vliegen*, in : *De waanzinnige twintigste eeuw*, s.l., s.d., p. 255-259.

²¹ J. BRAEKEN, Architectuur voor het luchtruim. Bouwen aan een nationale luchthaven, in : *Monumenten en Landschappen*, s.l., jg. 16, nr. 3, 1997, p. 3062.

²² Berg herdenkt Boeingcrash, in : *Passe Partout*, 14 februari 2001.

²³ M. REYNEBEAU, Dozen in de lucht, in : *De waanzinnige twintigste eeuw*, s.l., s.d., p. 680-685.

Nog beschikbare themanummers *Ons Heem*

		euro
jg. 23, 1969, nr. 3,	Brueghelnummer	5,00
jg. 25, 1971, nr. 4,	lets over boerderijen	5,00
jg. 26, 1972, nr. 6,	Herbergen	5,00
jg. 27, 1973, nr. 6,	Abdijen en landbouw	5,00
jg. 29, 1975, nr. 2-3,	IJzeren afsluitingen	5,00
jg. 30, 1976, nr. 2-3,	Heemtaal	5,00
jg. 31, 1977, nr. 3-4,	Schuttersgilden	5,00
jg. 31, 1977, nr. 5-6,	Snoepgoed	5,00
jg. 32, 1978, nr. 6,	Wijnkultuur	5,00
jg. 34, 1980, nr. 1-2,	Het kind in ons heem	5,00
jg. 39, 1985, nr. 3,	Volksdevotie	5,00
jg. 40, 1986, nr. 3-4,	Neogotiek in Vlaanderen	5,00
jg. 41, 1987, nr. 2-3,	Volksgeneeskunde	5,00
jg. 41, 1987, nr. 5,	Landbouw in Haspengouw	5,00
jg. 42, 1988, nr. 2,	Postverkeer	5,00
jg. 43, 1989, nr. 2,	Roepstenen en kerkpuien	5,00
jg. 43, 1989, nr. 4-5,	Jacht en stroperij	5,00
jg. 44, 1990, nr. 5,	Rechtshistorisch patrimonium	5,00
jg. 45, 1991, nr. 4-5,	Kaarsen	5,00
jg. 46, 1992, nr. 2,	Openbaar vervoer in Vlaanderen	5,00
jg. 47, 1993, nr. 2,	Uurwerken en uurwerkmakers	5,00
jg. 47, 1993, nr. 4,	Melkverwerking en melkerijen	5,00
jg. 49, 1995, nr. 3-4,	Olieslagmolens	6,25
jg. 50, 1996, nr. 1,	Aspecten van Brabant	5,00
jg. 50, 1996, nr. 2,	Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken	6,25
jg. 50, 1996, nr. 3,	Drinkwatervoorziening door de eeuwen heen	3,75
jg. 51, 1997, nr. 1-2,	Huldeboek Jan Gerits	8,75
jg. 51, 1997, nr. 3,	Herbergleven in Vlaanderen	5,00
jg. 51, 1997, nr. 4,	Het kasteel in ons dorp	6,25
jg. 52, 1998, nr. 1,	Vlaamse emigratie naar Engeland en Noord-Amerika	6,25
jg. 52, 1998, nr. 2,	Sociale aspecten van de adel	7,50
jg. 52, 1998, nr. 3,	Historische en volkskundige aspecten van suiker	3,75
jg. 52, 1998, nr. 4,	Pro memorie. Monumenten voor de Grote Oorlog	6,25
jg. 53, 1999, nr. 1,	Papiergeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 2,	Tabaksgeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 3,	Baksteen	6,25
jg. 53, 1999, nr. 4,	Dood en begrafenissen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 1,	Humor en verleden	6,25
jg. 54, 2000, nr. 2-3,	Gemeentelijke besturen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 4,	Duivensport	6,25
jg. 55, 2001, nr. 1	Brouwerijen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 2	Kapellen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 3-4	Bier	7,50
jg. 56, 2003, nr. 1	Reizen	6,25
jg. 58, 2005, nr. 1	Gevaar	6,25
jg. 59, 2006, nr. 1	Kleur	6,25
jg. 60, 2007, nr. 1	Niet te schatten	6,25
jg. 61, 2008, nr. 1	Wordt verwacht:	6,25
jg. 61, 2008, nr. 2	Mijn waterweg	10,00

Gewone nummers kunnen tegen 1,25 euro (tot 1991), 1,85 euro (1992-1996) of 6,25 euro (vanaf 2003) per exemplaar aangekocht worden. Gelieve steeds (zowel bij thema- als bij gewone nummers) portkosten toe te voegen: 1,25 euro per nummer, 3,75 euro per vier nummers. Te storten op rekeningnummer 068-2218590-33 met vermelding van jaargang en nummer. Voor meer informatie kan u vrijblijvend informeren bij het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen vzw.

Ons Heem

Inhoudstafel

- Romain John van de Maele. *Licht en vuur, eenvoudige dingen. De nieuwe verlichtingsmiddelen in de Ieperse en Leuvense pers (1880-1930)* 2
- Luc Van Eeckhoudt, *De iconografie van de Heilige Dominicus, stichter van de Predikbroeders (1170-1221), in Vlaanderen* 19
- Julien De Vuyst, *Overstromingen. Een fenomeen van alle tijden* 35
- Harry F.E. Vermeir, *De Stier - De Minotaurus* 48
- Henri Vannoppen, *Het vooruitgangsgeloof in de 20ste eeuw in Vlaanderen: in elke gemeente wou men sneller rijden en vooral vliegen* 65

COLOFON

Ons Heem, tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen is een uitgave van Heemkunde Vlaanderen vzw
Huis De Zalm
Zoutwerf 5
2800 Mechelen

 015/20 51 74

 015/20 54 23

 info@heemkunde-vlaanderen.be

 www.heemkunde-vlaanderen.be

Eindredactie:

Eva Van Hoye
Coördinator Heemkunde Vlaanderen
 eva.vanhoye@heemkunde-vlaanderen.be

Verantwoordelijke uitgever:

Fons Dierickx
Grote Baan 193
9310 Herdersem

Lay-out: Admundo, Zutendaal

Met steun van de
Vlaamse overheid

Abonnementsvoorwaarden: 20,00 euro voor één jaargang (4 nummers) door overschrijving van het exacte bedrag op rekeningnummer 068-2218590-33 met de vermelding: abonnement *Ons Heem* 2007.

Teksten voor *Ons Heem* kunnen ingeleverd worden op het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen (t.a.v. Eva Van Hoye)
* eerste nummer: vóór 15 januari
* tweede nummer: vóór 15 april
* derde nummer: vóór 15 juli
* vierde nummer vóór 15 oktober.

1

2

3

4

FOTO'S OMSLAG

1. 'De stier van Lascaux' prehistorie. Standaardenclopedie Verzamelband, Antwerpen, 1969.
2. De gaz overal, *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, 10 november 1900, p. 5. Verz. Romain John van de Maele
3. Anoniem, O.-L.-Vrouw, tussen twee heiligen
4. Tollet was in 1908 de piloot van de 'mechanische vogel' van Chantraine te Kortenberg. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

ONS HEEM

Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen
driemaandelijks tijdschrift
jaargang 61, nummer 3
juli-augustus-september 2008
ISSN 1370-6489